

É S
T Á R S A D A L O M

40.

Polónyi István

EMBERI
ERŐFORRÁSAINK
21. SZÁZADA

GONDOLAT

Emberi erőforrásaink 21. százada

Társadalom és oktatás 40.

Szerkesztőbizottság

LUKÁCS PÉTER
NAGY PÉTER TIBOR
SÁSKA GÉZA

Polónyi István

Emberi erőforrásaink 21. százada

Gondolat Kiadó
Budapest, 2016

© Polónyi István, 2016

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadó könyvei nagy kedvezménnyel az interneten is megrendelhetők.
www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu

A kiadásért felel Bácskai István
Felelős szerkesztő Berényi Gábor
Tördelő Lipót Éva

ISBN 978 963 693 669 3
ISSN 0865-1981

TARTALOM

Előszó	11
Bevezetés	13
1. Az emberi erőforrás	19
A humánerőforrás és fejlesztése	21
Elméletek	21
Egy kis hezitálás a túlképzésről	28
A humán erőforrás fejlettség mérése	34
Human Capital Index	34
Global Talent Competitiveness Index	35
Global Innovation Index	36
Human Development Index	37
Better Life index	38
Magyarország helyzete	40
Melléklet	41
Az emberi erőforrások fejlesztését meghatározó tényezők	52
2. Emberi erőforrások a 21. században	54
Demográfiai scénáriók a fejlett országokban	55
Népesség-előreszámítások	58
Termékenység, mortalitás, migráció	59
Néhány szó a demográfiai elméletekről	59
A termékenység	62
A születéskor várható élettartam	66
Az elöregedés	68
Az elöregedés mutatói	69
Az elöregedés következményei	70
A foglalkoztatás	72
Az iskolázottság	75
Néhány nem trend szerinti lehetőség a demográfiai folyamatokban	76
Meddig élhetünk?	76
A házasság és a család	82

A magyar nők a 21. században	84
A Gender Gap Index	84
A nők oktatási részvétele és iskolázottsága	86
Foglalkoztatottság és keresetek	90
A házimunka	93
Az üvegplafon	96
A nők helyzete és lehetőségei	98
Melléklet	99
A romák	103
A roma népesség Európában és Magyarországon	103
A roma népesség iskolázottsági üvegplafonindexe	107
A közfoglalkoztatás	110
A roma foglalkoztatottság és a gazdasági fejlődés	112
A Roma Integrációs Index	115
Romák az iskolában és a társadalomban	116
Melléklet	120
A migráció	125
Bevándorlók Európában	125
A bevándorlás és az iszlám „áradat”	130
A hazai bevándorlás jövője	132
A migrációs politika	133
Melléklet	135
És akkor milyen is a magyar emberi erőforrások helyzete a 21. században?	137
3. Az oktatás ma és holnap	140
A jövő iskolája	140
Az IKT	140
A tanulók száma és az állami támogatás	146
Iskola szcenáriók	149
21. századi képességek	150
Az oktatásirányítás	152
A jelen és jövő iskolázottsági szerkezete	162
A beiskolázási arányok alakulása	164
A felsőoktatás horizontális képzési struktúrája	165
A PISA- eredmények országcsopontonként	166
A diplomás ellátottság	166
Diplomás ellátottsági mutatók 2011	167
A népesség vertikális iskolázottsági szerkezete	167
Az oktatási ráfordítások	171
Oktatáspolitikai következtetések	172
Melléklet	175

A ma és a holnap felsőoktatása	178
A felsőoktatási expanzió okai a 20. században	178
Közgazdasági megfontolások	178
Demográfia	179
Posztindusztrializálódás	180
Demokratizálódás	180
A szputnyiksokk	181
Szociológiai okok	181
Politikai magyarázatok	182
És mára mi változott?	182
Közgazdasági elméletek	182
Demográfiai folyamatok	184
Mobilitás	184
Kommercializáció és oktatáspolitikai	185
A felsőoktatási áru diverzifikálása	186
A ráfordítások	187
Régi-új mozgatórugók	187
És itthon?	188
A kutatás, fejlesztés és a humánerőforrás fejlettsége	190
A kutatás és innováció közgazdasági megközelítésben	190
A tudomány rendszerének fejlődése és tudománypolitikai következményei	192
Innovációs teljesítmény és az iskolázottság	196
Hogyan lehet „minőségibb” a hazai tudomány és felsőoktatás?	200
A felsőoktatás és a tudomány átalakulása és a minősége	200
A Magyar Tudományos Akadémia és a tudomány minősége	203
Merre van a 21. századi út?	206
A jövő tudománya	208
Befejezésként	213
Irodalom	215

Kővári György (1946–2006)
egyetemi tanár emlékére

ELŐSZÓ

Az elmúlt időszakban megsaporodtak azok a könyvek, írások és nyilatkozatok, amelyek a 21. századi fenyegetésekről és fenyegetettségekről szólnak, arról, hogy a Világ, és/vagy Európa és/vagy Magyarország demográfiai, be- vagy kivándorlási, klímaváltozási vagy gazdasági katasztrófa előtt áll. Viszonylag kevesebbet, de inkább pozitív várakozásokat olvashatunk az oktatásról.

Itt most mi is megpróbálunk egy jövőképet felvázolni elsősorban a humán-erőforrásra, azaz az emberre koncentrálva.

A könyv három részből áll, az első az emberi erőforrások fejlesztésének közgazdasági elméleteit, majd a fejlettség mérésének néhány módszerét foglalja össze, bemutatva Magyarország helyzetét is röviden, aztán az emberi erőforrások fejlettségének és fejlődésének elemeit vizsgáljuk, a demográfiai folyamatoktól és a migrációtól, az etnikai kérdéseken és az iskolázottságon át a foglalkoztatásig. A harmadik rész pedig az emberi tényező fejlesztésében legmeghatározóbb faktort, az oktatást, illetve annak jelenét és jövőjét veszi szemügyre. A megértést számos táblázat és ábra igyekszik segíteni, s az egyes fejezeteket követő mellékletekben is talál az olvasó nagyobb táblázatokat, főleg azokat, amelyek a főszövegben zavaróak lettek volna hosszuk miatt.

A könyv szerzőjének nagyjából egy évtizednyi kutatásait adja közre, mondanivalóját reményei szerint közérthetően megfogalmazva.

Fontos hangsúlyozni egy dolgot a könyv szemléletével kapcsolatban. Nevezetesen azt, hogy írója évtizedek óta oktatás-gazdaságtannal foglalkozik, még ha annak kissé bölcsészessített változatával is (hiszen évtizedek óta pedagógusokat is tanít), ezért az egész munka ebből az aspektusból szemléli a világot. Ez a megközelítés szándékos, mert ugyan kissé leszűkíti a látóteret, mégis a szemlélet talán a kívülálló olvasó számára is érdekes lehet, mivel ez számos politikai, oktatáspolitikai cselekvésre magyarázatot adhat.

Bízunk benne, hogy a könyv megtalálja az olvasóközönségét, s nemcsak az oktatással foglalkozó egyetemi hallgatók és oktatók között, hanem szélesebb körben is.

A szerző

BEVEZETÉS

A tanulás a legerősebb fegyver, amivel megváltoztathatod a világot.

Nelson Mandela

Ha elég idők vagyunk, és visszagondolunk pályakezdésünkre, akkor világossá válik, hogy mennyire nehéz a jövőről képet alkotni. Alighanem mindannyiunk közös élménye egy-egy általános vagy középiskolai osztálytalálkozón, hogy mennyire más életpályát képzelünk el önmagunknak és másoknak, mint ami megvalósult. De legalább ilyen meglepőek azok a változások, amelyek a mindennapi életünkben, a munkánkban, a használt eszközeinkben, a minket körülvevő világ tárgyaiban bekövetkeztek.

Ugyanakkor az ilyen osztálytalálkozókon talán feltűnt sokunknak, hogy egy dolog szinte semmit nem változott: az iskola maga. Lehet, hogy a bútorokat felújították, esetleg át is rendezték őket, s ma már nem sorban, hanem körben állnak, de jellegük ugyanaz maradt. Kényelmetlen, olcsó székek, dísztelen, egyszerű asztalok, valamilyen tábla a homlokfalon (itt esetleg lehet változás, hogy már nem zöldre vagy feketére festett fatábla, hanem fehér fémtábla, sőt esetleg „okostábla”), fogas az oldalfalon, vagy beépített szekrény a folyosón. Lehet, hogy van egy-egy új eszköz, egy-egy új laborfelszerelés vagy akár egy-két egész labor megjelent, és persze minél idősebbek vagyunk, annál több új fiatal tanárral találkozunk. Miközben a körülöttünk lévő világ rohamosan változik, társadalmi, emberi viszonyaink radikálisan átalakulnak, az iskola lényegében változatlanul ugyanaz, mint fiatal korunkban, vagy mint szüleink, sőt mint nagyapáink, nagyanyáink korában volt.

Látszólag tehát nem nehéz a 21. századi iskoláról előrebecslést készíteni, hiszen úgy tűnik, biztosak lehetünk benne, hogy az a 21. század végén sem fog sokban különbözni a maitól. De ha kicsit jobban belegondolunk, azért nyilvánvalóan nagy különbség van a beülő gyermekek számát, családi neveltetését, indíttatását, motivációját, társadalmi háttérét, hozott és közben szerzett tudását tekintve és a pedagógusok motivációjában, ismereteiben is.

Ha a 21. század iskolájáról szeretnénk valamit írni, nyilvánvalóan kellene valamilyen reális jövőképet felvázolni a körülvevő világról, a leendő tanulókról, tanárokról stb.

Már amennyire lehetséges egyáltalán reális jövőképet alkotni. Az ilyen előrebecsléseknek ugyanis az az alapproblémája, hogy a meglévő trendekre építenek, az éppen létező tendenciákat hosszabbítják meg a jövőbe. Pedig a jövő

tele van meglepetésekkel. Keveseknek adatik meg, hogy ezeket a meglepetéseket, váratlan változásokat, új tendenciákat meglássa. Keveseknek adatik meg, hogy olyan zsenik legyenek, mint a 2015-ben éppen 110 éve meghalt francia író, Jules Verne, az egyik kivételes lángelme volt, akinek regényeiben leírt előrealmodásai közül számos megvalósult.

Jelen sorok írója messze nem dicsekedhet ilyen előrelátással. Például egyik fájó tévedése volt, amikor egyik ismerősének kérésére a 90-es évek végén az illető leánygyermekének valamilyen jó és kényelmes szakmát ajánlott. A fotolaboráns foglalkozás ilyennek látszott. Sajnos alig tizenöt év kellett hozzá, hogy lényegében megszűnjön ez a mesterség, miután a digitális fényképezés feleslegessé tette. De lehetne azt a példát is említeni, hogy a 90-es évek legelején a posta tízéves távlatban ígérte jelen sorok írójának, hogy vonalas telefonigényét kielégíti, és valóban komoly postai beruházások történtek több városban a vonalas telefonközpontok fejlesztése érdekében. Azután alig másfél évtized múlva mind a vonalas telefonigénylések, mind a telefonközpont-fejlesztések feleslegessé váltak a mobiltelefonია rohamos fejlődése nyomán.

Vagy még messzebbre visszatekintve, a szerző fiatal kutatóként a 80-as évek végén, többek között a tudományos-technikai forradalmakat kezdte el vizsgálni. Az akkor általános vélelmek szerint, az ezredfordulóra az ember eljut a Marsra, s az automatizálás és a robottechnika kiszorítja az embert a fizikai munkákból, az energiaellátást termonukleáris erőművek biztosítják, s a légi közlekedés fejlődése lehetővé teszi a polgári közlekedésben is a kontinensek közötti repülést egy-két óra alatt. Talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy ezek közül az akkor nagyon reálisnak tartott jövőbeni elképzelések közül egyik sem valósult meg: a Marsra jutás éppúgy egyre csak halasztódik, mint a gyakorlatban valóban alkalmazható termonukleáris erőművek megépítése. A hangsebességnél gyorsabb polgári repülőket 2003-ban kivonták a forgalomból, s azóta is csak több évtized múlva megvalósuló tervekről olvashatunk. A robotok és automaták a termelés igen szűk területén csökkentették a munkaerőigényt, s bár az ipar valóban visszaszorult, a szolgáltatás egyre szélesebb kiterjedése a munkaerő jelentős részét felszívta, bár kétségtelenül tapasztalható jelenség a *munkahelytelen növekedés* (jobless growth) jelei. Ugyanakkor más, akkor nem szem előtt lévő területeken viszont rohamos fejlődésnek lehettünk tanúi (pl. a számítástechnika, informatika, biológia, gyógyszerkutatás, nanotechnológia stb.)

Más oldalról, ha beleolvassunk a jövőt firtató munkákba (mint pl. Friedman 2009, vagy Friedman 2015), akkor éppen azt olvashatjuk, hogy a jövő egyik alapproblémája a társadalom előregedése miatti munkaerőhiány, amely a robottechnika fejlődésével orvosolható, vagy a növekvő energiaigény, amelyet hosszabb távon meg kell oldani (igaz, hogy nem a termonukleáris erőműveket, hanem a Holdra és a világűrbe telepítendő naperőműveket említi a szerző). A megoldásra váró problémák tehát félévszázad távlatában is nagyrészt ugyanazok.

Nyilvánvaló, hogy jelen írás sem fogja tudni elkerülni azt a hibát, hogy a meglévő tendenciákra építkezve keresse a jövőt, és az is nagyon kérdéses, hogy a szerző elegendő fantáziával és bátorsággal rendelkezik-e ahhoz, hogy a jövő váratlan fordulatai közül néhányat meg merjen jósolni. Néha megpróbálkozik majd kissé túllépni a kutató hagyományos óvatosságán, ami persze azzal a következménnyel járhat, hogy ha évek múlva az olvasók kezébe kerül (ami persze már önmagában is lehet, hogy irreális elképzelés egy hagyományosan papírra nyomott könyv esetében), akkor megmosolyogják elmaradott feltételezéseit, miközben ezek a feltételezések ugyanilyen megmosolyogást kaptak megírásuk időpontjában is, irreálisuk miatt.

Ugyanakkor van néhány olyan jelenség, amelynek előrebecslésénél talán nem fenyeget ez a veszély. Ilyenek a demográfiai folyamatok, amelyeket nem nehéz előrelátni. A gyermekvállalási kedv mérséklődése, a termékenység radikális csökkenése és a várható élettartam növekedése nyomán a társadalom előregedése világosan kibontakozó szcenárió. Annál nehezebb ezeknek a gazdasági következményeit prognosztizálni.

A demográfiai folyamatok újabb és újabb követelményeket rónak az iskolára. A 21. század, ami még inkább a csonka családban felnövekvő elkényeztetett egykék világa lesz, alighanem megerősödik az iskola szocializációs, nevelési funkciója iránti igény, s az előregedés miatti munkaerőhiány nyomán a gazdaságban hasznosítható tudás követelménye.

Az előregedő társadalomban különösen fontos az a munkaerőforrás, amit a munkaképes korú inaktív rétegek, csoportok jelentenek. Alapvető kérdés tehát az, hogy mennyire képes egy társadalom felszámolni azokat a nehézségeket, méltánytalanságokat, amelyek egyes társadalmi csoportok iskolázottságának és foglalkoztatottságának emelését akadályozzák. A cigány népesség iskolázottságában, a cigány népesség és a nők foglalkoztatásában tapasztalható üvegplafon-hatások¹ felszámolása nélkülözhetetlen az emberi erőforrásban mind szűkösebb előregedő társadalom számára, de nélkülözhetetlen egy demokratikus társadalom megvalósításához, annak igazságosság tudatához is.

Az Egyesült Államok Üvegplafon Bizottsága jelentésében így ír: „Az»üvegplafon«olyan fogalom, amely elárulja Amerika legnagyobb becsben tartott elveit. Ez egy láthatatlan, mégis áttörhetetlen akadály, amely megakadályozza, hogy a kisebbségek és a nők magasabb lépcsőfokokra emelkedjenek a vállalati ranglétrán, függetlenül képezésüktől vagy teljesítményüktől. (...) Az üvegplafon nemcsak hallatlan megtagadása a társadalmi igazságosságnak, amely a lakosság kétharmadát érinti, hanem komoly gazdasági probléma, mivel hatalmas pénzügyi károkat okozott Amerikának (az amerikai üzleti életnek). A mélt-

¹ Az üvegplafon-hatás olyan helyzet, amelyben a nők, illetve a kisebbségek haladása úgy tűnik, hogy lehetséges, de valamilyen (általában el nem ismert) akadály, korlátozás vagy diszkrimináció megakadályozza azt.

tányosság megköveteli, hogy megsemmisítsük az üvegplafont. És ez gazdasági igény is” (Glass Ceiling Commison 1995,4).

Ugyanez igaz Magyarországra is. A nők iskolázottsága nálunk szerencsére nem akadályozott, viszont a cigány népesség iskolázottságában rendkívül erőteljes üvegplafon-hatás érhető tetten, ami alig látszik csökkenni a fiatalabb nemzedék esetében sem. Pedig világosan kell látni azt, amire a Világbank elemzése rámutat. Nevezetesen, hogy az ország humán tőkéje és ezen keresztül gazdasági teljesítménye jelentősen emelhető a nagyobb oktatási beruházásokkal, amelyek a roma gyermekek mind szélesebb körét befogadó, minőségi oktatást mozdítják elő, beleértve a kisgyermekkorú nevelést, valamint a roma felnőttek élethosszig tartó tanulását. Sőt itt azt is figyelembe kell venni, hogy a fiatalabb roma népesség egyre nagyobb hányadát teszi ki a munkaképes korú lakosságnak, s ők adják a fedezetét a gyorsan öregedő népesség miatt jelentkező gazdasági kihívásoknak (Cost of Roma Exclusion The World Bank 2010). Magyarországon nagyon lassan látszik változni a cigányság helyzete. Ebben egyértelmű a politika, de legalább annyira az iskola felelőssége is.

De ugyanilyen súlyos kérdés a migráció is. Részint az Európai Unió fejlettebb országait sújtó elvándorlás, ami a fiatal, iskolázott rétegeitől fosztja meg ezeket az országokat. Részint a fejlett országokba a fejlődő világból politikai és gazdasági okokból beáramló bevándorló tömeg, ami a befogadó országokban gazdasági előnyt jelent ugyan (hiszen megoldást jelent az előregedésre), de ugyanakkor kulturális és vallási feszültségeket hordoz magában. A migráció megértését, kezelési lehetőségeit nemritkán a politikai haszonszerzés miatti félrevezetések, esetenként uszítások torzítják, ezért nélkülözhetetlen, hogy lehetőleg valós képet adjunk róla.

Az iskolát és az oktatást minden országban szinte mitikus elvárások övezik. Tőle várják a csonka családok és a társadalmi elidegenedés nyomán hiányos nevelés feladatainak átvállalását, a társadalmi felzárkóztatás és integráció megvalósítását, a társadalmi kohézió megteremtését, a demokrácia megerősítését éppúgy, mint a gazdasági fejlődés, utolérés alátámasztását. Mind a fejlett, mind a fejlődő országokban hosszú távú komplex stratégiai tervek születnek a gazdaság és a társadalom fejlesztésére, megalapozva azt oktatás az iskolázottság, az egészségügy, a foglalkoztatás – azaz az emberi erőforrások fejlesztésének – a célkitűzéseivel. Ezeket a terveket azután nemritkán csalódás követi, mert az ambiciózus célok nem vagy csak részben teljesülnek. És akkor a hosszú távú terveket rövid távú programok váltják fel. A hosszú távú társadalmi célokat a gazdaság, a munkaerőpiac szűk rövid távú igényei. De ezek az elképzelések is hamar zsákutcába kerülnek a foglalkoztatási gondok és a gyorsan éleződő társadalmi feszültségek miatt. És az inga leng, hol az egyik, hol a másik oktatáspolitikai végpontba. Nagyon ritkák a valóban hosszú távú, több politikai cikluson átívelő oktatási, emberierőforrás-fejlesztési programok. De ahol sikerül megvalósítani, annak csodájára járnak (lásd Finnország, s mintha Lengyelország is ilyen kezdett volna lenni).

Sajnos a hazai oktatásban nem sikerült ilyen hosszú távú szakpolitikákat megvalósítani. Főleg ennek tulajdonítható, hogy a minősége nem kielégítő, és ezen a rendszerváltás óta sem sikerült változtatni. Az iskolai oktatás minőségét befolyásoló tényezők elemzése azt bizonyítja, hogy nincs elmozdulás, egyetlen pozitív tényező a pedagógus életpályamodell, amely főleg a bérezési reformja következtében képes lehet a pedagógus pálya presztízsét emelni, és így jobb képességű embereket a pályára vonzani. Itt is az kérdés azonban, hogy a kormányzati szándék hosszú távon megmarad-e a béremelés megvalósítására. A minősítési rendszer is lépés lehet előre, ha a bürokratikus elemei helyett a visszajelző szerepe erősödik.

A gazdasági fejlődés szempontjából különösen fontos szerepe van a felsőoktatásnak és az innovációnak, valamint a felsőoktatás-politikának és a tudománypolitikának. A 21. század Magyarországon mindegyikkel gondok vannak. A felsőoktatás-politika mintha nem ismerné fel, hogy századunk gazdasági fejlődésének nélkülözhetetlen eleme a felsőoktatás kiterjedésének további növekedése, a folytatódó felsőoktatási expanzió. De ez akkor jár együtt a minőség fejlődésével is, ha részint megfelelő források állnak rendelkezésre, részint a felsőoktatási intézmények vezetésében a menedzsment kialakulása mellett megmarad az akadémiai autonómia egy olyan szintje, amely érvényre tudja juttatni az akadémiai értékeket. Ezzel részben összefügg az innovációs teljesítményhiány is. A hazai akadémiai szférában (beleértve a felsőoktatást és a kutatóintézeteket egyaránt) továbbélnek a régmúltból és az államszocialista rendszerből itt ragadt címrendszerek és teljesítménynélküli címilletményezések, amelyek a valódi tudományos teljesítmények ellen hatnak. Hiszen nem a mérhető tudományos teljesítmények határozzák meg az előrejutást, és a forrásokhoz való hozzáférést, hanem az akadémiai címek rangsorában elfoglalt hely. Az Akadémia továbbélő kvázi minisztériumi szerepe és tudományt kisértő monopóliuma pedig az egész hazai tudomány társadalmi szerepzavarát eredményezi. Ha a magyar politika nem tudja megtalálni a hazai akadémiai szféra (beleértve a felsőoktatási és a kutatási intézmények és alkalmazottaik) teljesítmény ösztönzésének és demokratikus, de hatékony irányításának megfelelő módját, akkor kevés a reményünk, hogy virágzó 21. századunk lesz.

Megpróbáljuk tehát felvázolni, hogy mi jellemzi a hazai emberi erőforrások helyzetét, valamint a mai iskolarendszert és szűkebb környezetét, s hogy miért és mennyit fognak vagy kellene változniuk. Azaz milyen lesz emberi erőforrásaink 21. százada.

1. AZ EMBERI ERŐFORRÁS

A 20. század óta emberi erőforrásnak, emberi tényezőnek vagy még tudálékosabban humán erőforrásnak nevezik a közgazdászok, sőt ma már gyakran a köznyelv és a hivatalos nyelv² is az embert. Az embert, akinek gazdasági szerepe radikálisan átalakul, felértékelődik. A 19. század közepén még nagy tömegeiben tanulatlan ipari és mezőgazdasági munkások a történelmi idő előrehaladtával, a népoktatás kötelező válásától nem függetlenül (ami nálunk közismerten 1868-ban következett be) egyre műveltebbek, iskolázottabbak lesznek.

A magyar munkaerő átlagos iskolázottsága 1870-ben 3,36 év volt³, 1940-ben a lakosság egy főre jutó átlagos iskolaéveinek száma már 5,72 év⁴, és újabb 70 év elteltével 2010-ben 11,1 év⁵. 140 év alatt 330%-ára növekedett. Ausztria esetében 4,14-ről 12-re, 345%-ra⁶.

Ha rátekinünk a világ s a fejlett országok gazdasági növekedésére, azt látjuk, hogy a gazdasági fejlődés valamikor az 1800-as évektől kezd ugrásszerűen növekedni. Nem nehéz észrevenni ennek okait.

Az egyik az ipari forradalom, amelynek kezdetét a XVIII. század közepétől szokták számítani. Elsők között a textiliparban, azon belül is a pamutiparban történt radikális megújulás: elég 1733-ban a repülő vetélő, majd később a fonógép, s a mintás szövésre alkalmas gép feltalálására utalnunk. Ezt követte időben a „gőz forradalma”, Newcomen, majd Watt gőzgépe 1769-ben kezdett el működni. Fulton gőzhajója 1809-ben futott ki. A bányagépek és a kohászat fejlődése, majd később a gépgyártás megújulása (a gépgyártó gépek megje-

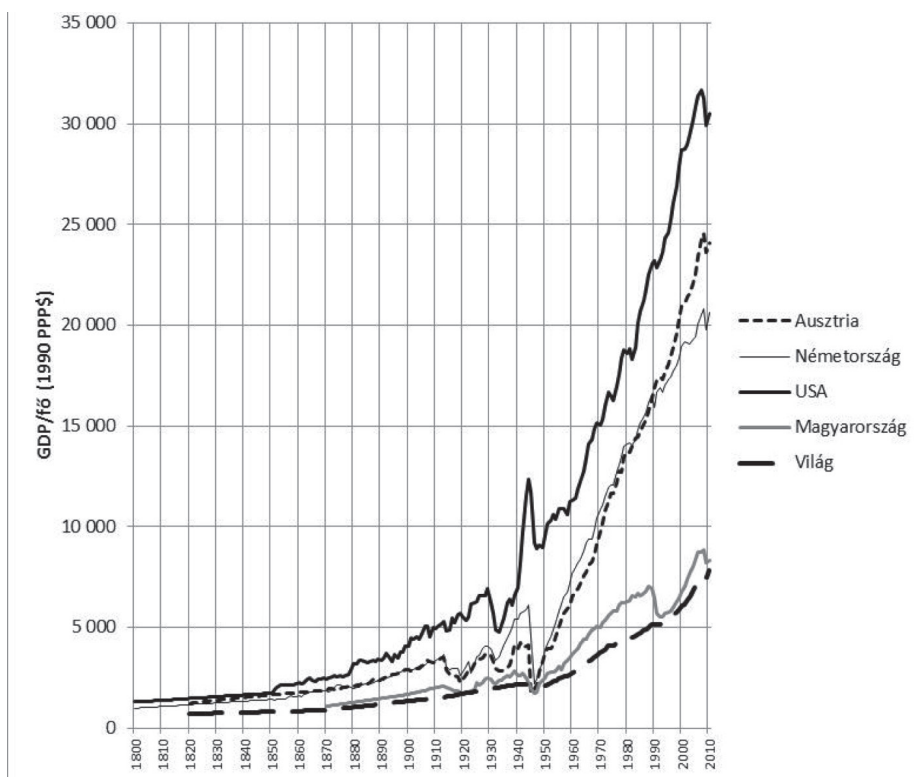
² Erre az egyik elképesztő hazai példa a 2010-ben először Nemzeti Erőforrások Minisztériuma, majd Emberi Erőforrások Minisztériuma néven létrejött minisztérium elnevezése.

³ Adat forrása: Schulze 2007.

⁴ Adat forrása: Földvári – Leeuwen 2008.

⁵ Adat forrása: Vienna Institute of Demography.

⁶ Mind a magyar, mind az osztrák összehasonlítás annyiban „sántít”, hogy az 1870-es adat a munkaerőre, a 2010-es a lakosságra vonatkozik. Ugyanakkor miután a munkaerő iskolázottsága mindig magasabb, mint a lakosságé, így a növekedés a bemutatottnál legalább 10-15%-kal magasabb.

Ausztria, Németország, Magyarország és az USA egy főre jutó GDP-jének alakulása 1800-2010

Adatok forrása: Maddison Project (<http://www.ggd.net/maddison/maddison-project/home.htm>), illetve hiányzó adatok saját becslés.

lenése, az esztergagép feltalálása, a fúró-, gyalu- és marógépek megjelenése) a gőzgépek teremtette lehetőségek megvalósulásai (Polónyi 2004).

A másik az oktatás forradalma. Az intézményes oktatás első jelentősebb kiterjedése a keresztény egyházak hasadásával együtt járó ideológiai és hatalmi küzdelmek terméke. A 16–17. századtól a katolikus és protestáns egyházak „lelkékért való harca” nyomán kezdtek el kifejlődni a hatékonyabb és tömegmértű tanítást, nevelést szolgáló oktatási módszerek és szervezeti keretek. Azonban nem ez, hanem a felvilágosodás racionalizmusa hozza létre formális iskolázási rendszereket. A tankötelezettség bevezetése, az állami népoktatás megteremtése e korszak szülötte. Ennek a folyamatnak a végeredménye az alulról vagy az állami intervencióval kiépülő tömegoktatás Európában és Amerikában a 18–19. században (Polónyi 2004).

Aligha vitatható, hogy ennek az elmúlt kétszáz évnek a társadalmi, gazdasági fejlődése alapvetően erre a két forradalomra, az ipari forradalomra és az

iskolázási forradalomra, azaz a kötelező oktatásra, majd az oktatás expanziójára, s nyomában az emberi tudás fejlődésére vezethető vissza.

Azaz az általánossá vált szlogenekkel: a humánerőforrás, illetve az emberi tényező fejlődésére.

A humánerőforrás és fejlesztése

A humánerőforrásoknak és azok fejlesztésének, magyarul az embernek, az oktatásnak és az egészségügynek a gazdasági és társadalmi fejlődéssel való összefüggése a közgazdászok érdeklődésének régóta a középpontjában áll.

ELMÉLETEK

Az, hogy a humán erőforrások, azaz az ember fejlesztésének legfontosabb eszköze az oktatás, a közgazdaság klasszikusaitól közismert.

Az oktatás először mint az egyéni kereset növelésének módja jelenik meg a közgazdaságtan első teoretikusainak munkáiban. Adam Smith⁷ szerint a gazdaság alapja a munkamegosztás és a csere. A munkamegosztás lényegesen megnöveli a termelékenységet. A gombostűkészítés példáján keresztül mutatja be a munkamegosztás eredményét. „Az egyik ember drótot húz, a másik egyenget, a harmadik szabdal, a negyedik hegyez, az ötödik csúcsot köszörül, hogy ráilleszthessék a fejet. (...) Így azután a gombostűkészítés fontos mestersege mintegy tizenhét külön műveletre oszlik. Egyes helyeken mindegyiket külön kéz végzi... Láttam egy ilyenfajta kisebb manufaktúrát, ahol csak tíz ember dolgozott... és ahol minden egyes személy... négyezer-nyolcszáz tűt készített naponta. De ha valamennyien külön-külön, egymástól függetlenül dolgoztak volna, anélkül, hogy bármelyikük is külön képzést kapott volna, úgy bizonyos egyenként nem húsz, de talán még egy gombostűt sem tudtak volna megcsinálni” (Smith 1992, 16. o.).

A szakképzés szerepe tehát a munkamegosztásra való felkészítés, és az is egyértelmű, hogy mi motiválja. Smith így ír: „Költséges új gépet azért állítunk üzembe, mert azt várjuk, hogy különleges munkájával, amit teljes elavulásig végez, nemcsak megtéríti nekünk a ráfordított tőkét, hanem ezen felül még meghozza legalábbis a szokásos profitot. Ilyen költséges géphez hasonlíthatjuk az olyan embert, aki sok munkát és időt áldoz, hogy kitanuljon valami különleges készséget és szaktudást igénylő mesterséget. Azt várjuk, hogy a munka, amit megtanult, az egyszerű munka bérén felül megtéríti a tanulásra fordított

⁷ Adam Smith (1723–1790) skót filozófus, akit a modern közgazdaság-tudomány megteremtőjének tartanak.

összes költséget, és ezen felül meghozza egy a költségösszeggel egyenlő nagyságú tőkének legalábbis a szokásos profitját. Ezen az elven alapszik a szaképzett munka és a tanulatlan munka bére közötti különbség” (Smith 1992, 111. o.).⁸

Mintegy két évszázad múlva Gary Becker⁹ kezd el foglalkozni a főiskolai és középiskolai képzés egyéni megtérüléseivel az Egyesült Államokban (Becker, G., 1962). A tanulmányában igyekszik általános összefüggéseket levezetni a kereset, a megtérülési ráta és az oktatásba beruházott összeg között és megmutatni, hogyan lehet ezt az utóbbi kettőt közvetve kikövetkeztetni a keresetekből. Az oktatást alapvetően magánbefektetésnek tekinti, olyan beruházásnak, amelynek gazdaságosságát a jövőben elérhető jövedelmek alapján lehet meghatározni. Az iskolázás egyéni – illetve családi – költségeit, valamint a tanuló idő alatt elmaradt kereseteket tőkeként összesíti, és ezt állítja szembe azzal a jövedelemtöbblettel, amelyet a magasabb képzettségű dolgozók élveznek az alacsonyabb képzettségűekkel szemben. (A főiskola elvégzésének összes magánköltségét közvetett és közvetlen költségekre bontotta, a közvetlen költségek közé sorolta a tandíjat, a tanuláshoz szükséges könyvek árát és minden megélhetési költséget azon felül, ami akkor is fellépett volna, ha az adott személy nem tanult volna tovább. A közvetett költségrésze a továbbtanulás miatt elmaradt kereseteket számította.¹⁰) Becker későbbi tanulmányaiban az emberi tőkét mint a személyi jövedelemmegoszlás alapvető meghatározóját kezeli (Becker, G. 1975).

Hozzá kell tenni, hogy az egyéni keresetek oktatással összefüggő magyarázatainak van egy másik, kicsit későbbi (a 70-es években felbukkant) teóriája is, a szűrőelmélet, amely szerint az oktatás nem járul hozzá az egyének jobb gazdasági szerepléséhez, nem növeli termelékenységüket, ehelyett a képzésben való részvétel információs értékkel bír. Ugyanis azoknak, akiknek más okból (pl. mert velük született képességeik jobbak) kiindulásként magasabb a termelékenysége, azok komparatív előnyökkel rendelkeznek az oktatásban való részvételben. Magyarul a jobb képességű, magasabb termelékenységű munkavállalók több iskolát végeznek. Az egyének az elmélet szerint éppen azért vesz-

⁸ Smith hozzáteszi: „Az alkotó művészetekre és szellemi foglalkozásokra való nevelés még hosszadalmasabb és még költségesebb. Ezért a festőket és szobrászokat, az ügyvédeket és orvosokat másoknál sokkal jobban kell megfizetni; jobban is fizetik őket” (Smith 1992, 111. o.).

⁹ Gary S. Becker (1930–2014) amerikai közgazdász. 1992-ben kapott Nobel-díjat, az indoklás szerint: „amiért nagyon sokféle emberi viselkedésre és kölcsönhatásra, köztük a nem piaci viselkedésre, kiterjesztette a mikroökonómiai elemzés tartományát” (http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/fields.html – letöltés 2015. október).

¹⁰ Becker számításai szerint a városban lakó fehér férfiaknál az oktatási költségek hozama 1939-ben 14,3% volt; a halálózási arányban és a munkanélküliségben mutatók közötti különbségeket is számításba véve 19,2%. A főiskolai nevelési költségek 1940 és 1955 közötti hozama, a faji, halálózási, foglalkoztatottság- és tehetségbeli különbségeket is figyelembe véve 12,5% volt (Becker, G. 1975).

nek részt a tankötelezettségen túli oktatásban, képzésben, hogy a potenciális munkaadóknak képességeiket bizonyítsák.¹¹ A szűrőelmélet nem igazán nyert teret az oktatáspolitikai formálói között, s a nagyrészt az oktatásban is dolgozó kutatók sem prioritizálják igazán, ami nem is csoda, hiszen, ha az oktatás csupán szűrő szerepet játszik, akkor a közösségi ráfordítások erősen megkérdőjelezhetők (s ez sem az oktatáspolitikusoknak, sem az oktató-kutatóknak nem jó).

Mint ahogy az oktatás fogyasztási megközelítése sem igazán népszerű ezekben a körökben. Pedig mint Gábor R. István írja az „emberi- és fizikai tőkeberuházás analóg kezelését, amely... az... emberi tőke-elmélet kemény magja, legfőképpen annak a perdöntő különbségnek a zárójelbe tévése miatt látom aggályosnak, hogy míg a fizikai beruházás a beruházó számára normális esetben jövőbeli hozam reményében vállalt jelenbeli áldozat (lemondás jelenbeli – mondjuk egyszerűen így – élvezetekről nagyobb jövőbeli élvezetekért, vagy ([...] előbb egy lépés vissza, majd kettő előre), addig a tanulás normális esetben alapvetően pozitív élmény, s ennyiben magában hordja jutalmát (egy lépés előre, majd még egy – kettő, három? – előre); ennyiben éppenséggel nem beruházás” (Gábor 1999). Majd azzal folytatja, hogy „a továbbtanulási igények gazdasági növekedést kísérő folyamatos emelkedésének megmagyarázására... a fogyasztáselmélet tűnik alkalmasabbnak: más úgynevezett normál fogyasztási jószágokhoz hasonlóan, az iskola mint fogyasztási szolgáltatás iránt is a reáljövedelmek emelkedésével természetesen növekszik a lakossági kereslet” (Gábor 1999).

A közgazdasági gondolkodás mai fővonala (az ún. mainstream) és vele az oktatáspolitikai formálóinak nagyobb része (beleértve az olyan nagy nemzetközi szervezeteket, mint az OECD, UNESCO stb.) nem igazán vesz tudomást az oktatás fogyasztási megközelítéséről, sokkal inkább elfogadja az oktatás és a gazdasági fejlődés összefüggésének feltételezését.

Az oktatás mint a gazdasági fejlődés egyik meghatározó tényezője ugyan csak már a közgazdaságtan első teoretikusaiban felmerül.

Adam Smith az állótőke részének tekinti „a lakosság, illetve a társadalom valamennyi tagjának minden gazdaságilag hasznos tudását és képességét” (Smith 1992, 282. o.).

Fridrich List¹² 19. századi gondolata szerint az oktatás olyan növekedési tényező, amelynek növelése érdekében akár nemzedékeken át le kell mondani

¹¹ Magyarul K. J. Arrow (1979) munkája jelent meg ebben a teóriában.

¹² Friedrich List (1789–1846) német közgazdász, gazdaságpolitikus. Meg kell említeni, hogy List nézetei jelentős hatással voltak Kossuth Lajosra is. List a még feudálisan széttagolt Németországban élt, s munkásságának célja az volt, hogy megmutassa, miként lehetne Németországban a tőkés fejlődést felgyorsítani. List írásai erősen nacionalisták, a német ipar védelmét, egységes belső piac kialakítását szorgalmazták. A közgazdaság feladata szerinte az, hogy megmutassa, miként lehet egy nemzet termelő erőit fejleszteni. Különösen kiemeli, hogy a nemzeti érdek felette áll az egyéni érdeknek, mivel az egyének önmagukban nem gondoskodnak a későbbi nemzedékek jólétéről. Az

bizonyos előnyökről, hogy azok később hatványozottan térüljenek meg. „Mind a költség, amelyet az ifjúság nevelésére, a jogrend fenntartására, a nemzet védelmére stb. fordítanak, értékek feláldozását jelenti a termelőerők javára. Nagy része annak, amit egy nemzet elhasznál a jövő nemzedékek nevelésére, a nemzet jövőbeni termelőerejének fejlesztését szolgálja” (List, F. 1940, 180. o.). List az oktatást mint a nemzet érdeke szempontjából fontos követelményt tekint, ami persze hasznót hozhat az egyénnek is (de Listnél a hangsúly a nemzet érdekén van, s kevésbé az egyén hasznán).

Az ember, a képzett munkaerő gazdasági szerepe, mint alapvető termelési tényező, s így mint a gazdasági fejlődésnek – a fizikai tőke mellett – egyik meghatározó faktora a neoklasszikus közgazdaságtan egyik alapkérdése. P.H. Douglas amerikai közgazdász és Ch. W. Cobb matematikus a gazdasági növekedést a tőke és a munkaerő számbavételével magyarázta. Majd ezt a technikai haladásnak a figyelembevételével igyekezett többek között Robert Solow és Odd Aukrust továbbfejleszteni. Ezt követően egyre több olyan vizsgálat látott napvilágot, amely az egyes országok gazdasági növekedését különböző tényezőkkel igyekszik kapcsolatba hozni. A legismertebb talán Eduard F. Denison (1964) munkája. A szerző többek között az Egyesült Államok gazdaságnövekedési statisztikái alapján igyekszik a növekedés forrásait feltárni, és a növekedéshez való hozzájárulásukat számszerűsíteni. Megállapítják, hogy a gazdasági növekedés jelentős eleme az emberi tényező.

Az oktatás és gazdasági fejlődés közötti pozitív kapcsolat elemzésének mára hatalmas irodalma van. Neves kutatók mellett világszervezetek végeznek nemzetközi összehasonlító elemzéseket az oktatás gazdaságfejlesztő hatásáról (World Bank, OECD, UNESCO). Persze a gazdasági fejlődés és az oktatás (vagy más magyarázó tényezők¹³) kapcsolatát elemző vizsgálatok alapvető problémája az, hogy a korrelációs számítások természetéből adódóan nem tisztázható, hogy az egymással kapcsolatban álló tényezők közül melyik az ok és melyik az okozat. Nem dönthető el tehát az a kérdés, hogy azért fejlődik egy ország, mert ott sokat költenek az oktatásra, vagy azért költenek sokat az oktatásra, mert a gazdasági fejlődés nyomán rendelkezésre álló források azt lehetővé teszik. Részint arról van szó, hogy a gazdasági fejlődés és az emberi tényezők, az emberi erőforrások fejlődése számos más tényezővel csak együttesen, mintegy kéz a kézben mehet végbe. Részint pedig arról, hogy egy-egy ilyen korrelációnak az elfogadott elmélet, a közmegegyezésre épülő teória (az éppen regnáló paradigma) adja meg az ok-okozati irányát.

egyének önmagukban nem lennének hajlandók áldozatot hozni annak érdekében, hogy a nemzeti termelő erők fejlődjenek. Ez a feladat az államhatalomra vár.

¹³ A társadalom és gazdaság szinte minden mérhető tényezője kapcsolatba állítható – és kapcsolatban is van – a gazdasági fejlődéssel: az egy főre jutó kalória fogyasztástól a születéskor várható élettartamon keresztül az ezer lakosra jutó felsőoktatási hallgató, a 10000 lakosra jutó orvos, mérnök stb. számig, vagy a kommunális szemét fajsúlyáig.

Ezen előzmények után, illetve ezekkel párhuzamosan – lényegében a klaszszikus megközelítésből – fejlődött ki a XX. század második felére az emberi tőke elmélete – amelynek talán legismertebb teoretikusa Theodore W. Schultz¹⁴. Eszerint a munkaerő gazdasági szerepében meghatározó jelentőségű emberi tudás egy hosszú, költséges folyamat eredményeképpen alakul ki, amely leginkább a beruházási folyamathoz hasonlít, s a fogyasztásnak nevezett folyamat jó része az emberi tőkébe való beruházást jelent (Schultz, 1983. 48. o.). Az emberi tőkébe eszközölt ilyen beruházások megmagyarázzák az egy dolgozóra jutó reáljövedelem növekedésének legnagyobb részét.

Az emberi képességeket növelő tevékenységek öt fő kategóriája:

1. az egészségügyi létesítmények és szolgáltatások – amelyek az emberek élettartamát, erejét, állóképességét, vitalitását és életképességét befolyásolják;
2. a munka közbeni képzés;
3. a formális, szervezett, elemi, közép- és felsőfokú oktatás;
4. a felnőttképzési programok; valamint
5. az egyének és családok vándorlása a változó munkalehetőségekhez való alkalmazkodás érdekében (Schultz 1983, 60. o.).

A képzettség tartósabb, mint a nem emberi, újratermelhető tőke legtöbb formája, tehát egy adott bruttó beruházás többel növeli az állományt, mint amennyivel ugyanekkora bruttó beruházás tipikus esetben a nem emberi tőke állományt (Schultz 1983, 141. o.). A gazdaság növekedésében meghatározó szerepe van – a dolgozók száma mellett – a dolgozók iskolázottságának és az oktatásra fordított költségeknek. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk, hogy az emberi tőkeképződés olyan beruházás, amelynek során növekszik az egyén termelékenysége, s ennek következtében növekszik részint az egyén jövedelme, részint az egész gazdaság teljesítőképessége.

A tudásban való előrehaladás döntő faktora a gazdasági haladásnak. Növekedést hoz létre mind a fizikai, mind az emberi tőke minőségében. Az ember megszerzett képességei tükröződnek a munkabérekben, fizetésekben, az önfoglalkoztatók jövedelmében és a vállalkozók jutalékában. Az emberitőke-állomány magasabb rátával növekszik, mint a fizikai tőke. A jövedelemnövekedés forrása: a technikai haladás, az emberi tőke szaporodása, és a specializáció növekedése.

Az emberi tőke elméletének képviselői azt hangsúlyozzák, hogy az emberi tőke közgazdasági fontosságának növekedése a modernizálódó gazdaságban nem kétséges. A gazdaságilag fejlett országokban az emberi tőke gazdasági emelőereje nagyobb, mint a nem emberi tőkéé. Schultz egyik beszédében így fogalmaz, ami leginkább szemlélteti ezen nézet képviselőinek álláspontját:

¹⁴ Theodore W. Schultz (1902–1998) amerikai közgazdász. 1979-ben kapott Nobel-díjat.

„A mi gazdasági rendszerünk legmegkülönböztetőbb vonása az emberi tőke növekedése. Enélkül csak kemény, kézi munka és szegénység lenne, kivéve azt, akinek a tulajdonából van bevétele” (Schultz 1993).

Az emberitőke-koncepcióval összefüggésben meg kell említeni Robert J. Barro megközelítését is, amely a közgazdasági növekedés elméletébe beemelte az egészségtőkét (health capital). Teóriája szerint az egészségi állapot és a gazdaság között kölcsönhatás áll fenn, azaz a jó egészségi állapot különféle módokon befolyásolja a gazdasági növekedést, miközben a gazdasági haladás ösztönzőleg hat az egészségtőke „felhalmozására”. A modell szerint az egészségi állapot közvetlenül hatást gyakorol a termelékenységre. Az egészségi állapot javulása – ugyanúgy, mint a munkaerő iskolázottsága vagy a fizikai tőke növekedése – emeli a termelékenységet. E közvetlen hatáson túlmenően, az egészségi állapotban bekövetkező javulás csökkenti a halálozási rátát és a megbetegedéseket, és ezáltal az emberi tőke értékcsökkenésének valóságos rátáját. Barro az egészségügyi szolgáltatásoknak mind a magánköltségeken, mind a közszolgáltatásként megvalósuló modelljét leírta (Vanicsek 2002).

Napjaink közgazdasági elemzéseinek középpontjába (a WHO és az OECD tevékenysége nyomán) olyan komplex mutatók kidolgozása került, amelyek az egészségügy és a gazdasági fejlődés összefüggéseit vizsgálják empirikus kutatások keretében. Ezek mellett ki kell emelni William D. Nordhaus munkásságát, aki részint a MEW (Measure of Economic Welfare, azaz gazdasági jólét mutató) kimunkálásával (Nordhaus–Tobin 1972) (amely az egészségügyi kiadásokat és az oktatást a humán tőkébe fektetett beruházásként értelmezi), részint az egészségjövedelem (health income) fogalmának bevezetésével (Nordhaus 2002) jelentős hatást gyakorolt a közgazdaságtanra. Ez utóbbival igyekszik azt bizonyítani, hogy az egészségre fordított kiadások sokkal inkább hozzájárultak az utóbbi időszak gazdasági jólétéhez, mint bármilyen más kiadás (Vanicsek 2002).

De az emberitőke-elmélet összekapcsolódik az oktatás szélesebb társadalmi hatásainak, externáliáinak a remélt eredményeihez fűzött várakozásokkal is. Externáliáról akkor beszélnek a közgazdászok, ha a piacon kapcsolatban álló feleken kívüli külső szereplők, nem szándékoltan, ellentételezés nélkül is élvezik vagy szenvedik egy tevékenység túlcorduló hatását. Lényegében olyan piaci elégtelenségről van szó, amikor a piacon éppen az ügyletben nem részt vevők jóléti függvénye módosul. Közérthetően az oktatás aspektusából úgy is fogalmazhatunk, hogy azokat a hatásokat nevezzük az oktatás externáliáinak, amelyeket azok (is) élveznek, akik nem vesznek részt az oktatásban. Ezekkel a külső hatásokkal szokták az állam oktatási szerepvállalását indokolni, amelynek legfontosabb érveként azt szokták felhozni, hogy az oktatás kvázi közjószág, és externális hozamokkal jár. A következő fontosabb ún. externális hozamokat szokták az oktatáshoz kapcsolni – amelyek indokolhatják az állami szerepvállalást (Varga 1998, 35. o.).

- a) Az oktatás következtében a demokratikus intézmények hatékonyan működtethetők,¹⁵ vagy gyakran úgy említik, hogy az oktatás eredményeként növekszik a társadalmi kohézió;
- b) Az embereknek – illetve a munkaerőnek – megnő a technikai változásokhoz való alkalmazkodóképessége, ami – mint korábban volt róla szó – a gazdasági fejlődést segítheti elő;
- c) Alacsonyabb szociális, munkanélküliséget kompenzáló és egészségügyi kiadások, mivel az iskolázottabb embereknek alacsonyabb a munkanélkülisége, magasabb a foglalkoztatottsága, jobb az egészségügyi állapota;
- d) A magasabban iskolázott emberek kevésbé hajlamosak a bűnözésre, így alacsonyabb a bűnözés, amely csökkenti a bűnüldözési és a büntetés-végrehajtási rendszer költségeit;
- e) Kevesebb tökéletlenség a tőkepiacon¹⁶;
- f) Azokban a csoportokban, ahol nagyobb a magasabban iskolázottak, képzetebbek aránya, ott gyakoribb az önkéntes szolgáltatások nyújtása (öreggondozás, családi segítségnyújtás stb.), így közösségi kiadások takaríthatók meg.

Az oktatás társadalmi hatásaiból indukálódik az emberi erőforrások tervezésének igénye is. Frederick Harbison a tervezéshez kapcsolódóan megállapítja, hogy „a modern társadalmak céljai... politikaiak, társadalmiak és gazdaságiak. Az emberi erőforrás fejlesztése valamennyi célkitűzés megvalósításának nélkülözhetetlen feltétele. (...) Ha valamely ország képtelen emberi erőforrásait fejleszteni, más téren sem fejlődhet: nem alakulhat ki modern társadalmi és politikai szerkezet, nem hozhatja létre a nemzeti egység tudatát, és nem érhet el nagyobb eredményeket az anyagi jólét területén sem” (Harbison 1968, 51. o.).

¹⁵ Friedman szerint ez az egyik útja a jobb szociális és politikai vezetés biztosításának (Friedman 1996): De ide szokták sorolni azt is, hogy az emberek képesek kitölteni az adóbevallásukat.

¹⁶ Friedman megállapítja, hogy „...tetemes bizonyíték van arra, hogy az oktatásba fektetett tőke hozama sokkal magasabb, mint a fizikai tárgyakba fektetett tőkéé. A különbség arra mutat, hogy jelenleg nem fektetnek elegendő mennyiségű tőkét az emberekbe. Az emberi tőkébe való befektetésnek ez a hiánya feltehetőleg a tőkepiac hiányosságát tükrözi. Az emberekbe történő befektetést azonban nem lehet ugyanazokkal a feltételekkel vagy ugyanolyan könnyedén finanszírozni, mint a fizikai tőkébe történő befektetéseket. Könnyű belátni, hogy miért. Ha fizikai tőkébe történő beruházásra kölcsönöznek egy összeget, akkor a kölcsönadó azáltal szerezhet kölcsöne számára némi biztonságot, hogy jelzálogot jegyeztet be a tulajdonra, vagy egy bizonyos követelési jogot magának tart fenn a vagyontárgyon és adott esetben számíthat rá, hogy befektetésének legalább egy részét a vagyontárgy értékesítésével visszaszerzi. Viszont egy ember keresőképességének megnövelésére adott hasonló kölcsön esetén nyilvánvalóan semmilyen hasonló biztosíték nem szerezhető. Egy nem rabszolgatartó társadalomban a befektetést megtestesítő embert nem lehet sem eladni, sem megvásárolni” (Friedman 1996, 111. o.).

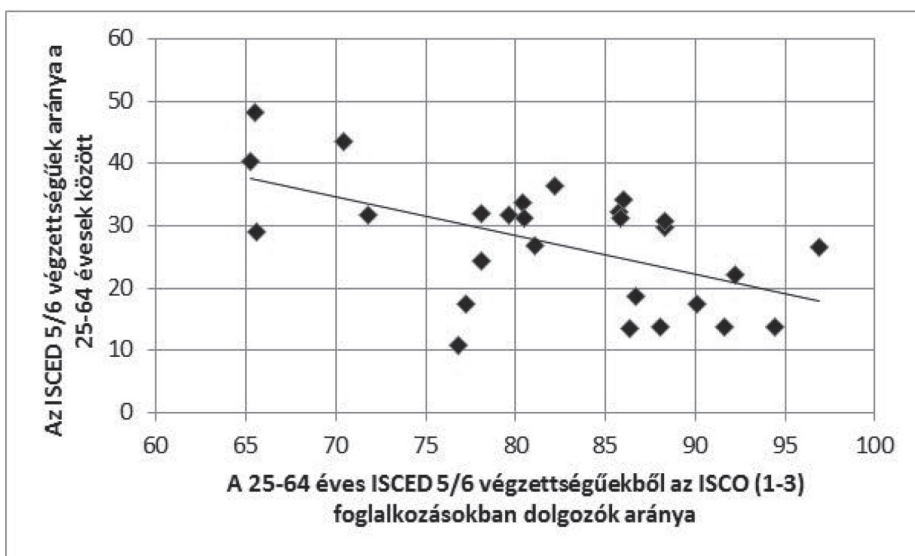
EGY KIS HEZITÁLÁS A TÚLKÉPZÉSRŐL

Tehát a mainstream, de az egyéb közgazdasági elméletek követőinek nagy része is hisz abban, hogy az oktatás mind az egyén, mind a gazdaság és a társadalom számára haszonnal jár. Az egyes elképzelések közötti hasadás ott következik be, amikor a kérdés részleteit kezdik el boncolgatni.

Az egyik ilyen kérdés, hogy vajon bármekkora arányú és tömegű oktatás hasznos-e? Lehet-e túlképzés? Már az oktatás 20. századi tömegesedésének viszonylag korai szakaszában Freeman (1976) arra figyelmeztetett, hogy a felsőoktatási kibocsátás növekedése előbb-utóbb odavezet, hogy olyan munkakörökben is diplomások fognak dolgozni, ahol nincs szükség diplomára, s hogy a diplomások bérelőnye ennek nyomán csökkenni fog. Jól lehet sokan igyekeztek cáfolni ezeket a kijelentéseket, azonban nemzetközi összehasonlítással jól bizonyítható, hogy Freeman állítása helytálló.

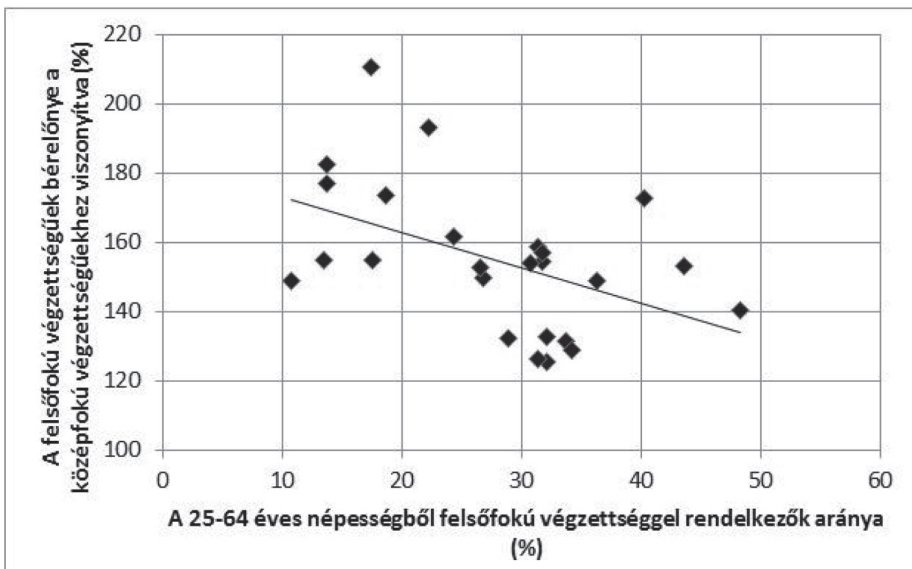
Az OECD-országok adatait vizsgálva jól látszik, hogy minél nagyobb egy országban a diplomás arány annál nagyobb arányban dolgoznak a diplomások olyan munkakörökben, amelyek nem biztos, hogy diplomás munkavállalót igényelnének.

Más oldalról az is jól látszik, hogy minél magasabb egy országban a diplomások aránya, annál alacsonyabb azoknak a középfokú végzettekhez viszonyított bérelőnye.

A 25–64 éves diplomások közül a diplomát igénylő munkakörökben dolgozók aránya (2007)

Forrás: Education at a Glance 2009 A1.6. és A1.1a.táblázatai alapján saját számítás.

A 25–64 éves között a diplomások aránya, s azoknak a középfokúakhoz viszonyított bérelőnye (2005–2007)

Forrás: Education at a Glance 2009 A1.1.a. és A7.1. táblázat alapján saját számítás.

De ezek nem igazán meglepő állítások, hiszen józanésszel is belátható, hogy minél nagyobb a diplomás kínálat a munkaerőpiacon, annál alacsonyabb a diplomával elérhető bérelőny, bár tegyük hozzá, hogy továbbra is van ilyen bérelőny, ha egyre kisebb is. Mint ahogy azon sincs mit csodálkozni, hogy minél magasabb a diplomások aránya a munkavállalók között, annál többen dolgoznak azok közül olyan munkakörökben, amelyek a korábbi időszakokban nem igényeltek felsőfokú tudást.

Itt az az alapvető kérdés, hogy baj-e ez a túlképzés?

A közgazdaság, a szociológia és számos más társadalomtudomány művelőinek nagy csoportja szerint valójában nincs olyan, hogy túlképzés, hiszen az oktatás lényegében minden mennyiségben hasznosul. Hasznosul az egyén számára magasabb bérekben, még akkor is, ha olyan helyen dolgozik, ahol formálisan nincs szükség képzettségi szintjére, hasznosul a gazdaság számára is, hiszen ha bármennyivel magasabb bért is kap, akkor azt azért kapja, mert nagyobb a termelékenysége, munkájának hasznossága. És természetesen hasznosul a társadalom számára is, hiszen azzal, hogy tanultabb lett, magasabb a demokráciatudata és -igénye, szélesebb látóköre, társadalmi tudatossága stb. Kérdés azonban, hogy ez korlátlan határig így van-e? Tehát az iskolázottság növekedése meddig növeli az egyén, a gazdaság és a társadalom hasznait?

Jánosy Ferenc elképzelései adhatnak erre választ. Jánosy 1966-ban kiadott munkájának (Jánosy 1966) 1975-ben megjelent második kiadása előszava szerint: „A döntő összetevő mindenkor a munkaerő fejlődése, és ezért valamely ország gazdasági fejlődése végső soron – vagyis hosszú távon – a munkaerőben rejlő adottságok kibontakozásától függ, hiszen a társadalom... végül mindig újból és újból előteremti a munkaerő mindenkori fejlettségi szintjének megfelelő termelési eszközeit. A népesség adott fejlettségi szintjét el nem érő, elavult termelési eszközök átmenetileg visszafoghatják ugyan a termelés színvonalának emelkedését, de a fejlődés menetét hosszú távra csak az esetben befolyásolhatják, ha az inadekvát állapot oly soká tart, hogy lefékezi magának a munkaerőnek a fejlődését is.” Jánosy megközelítésében a gazdasági fejlődés alapvető követelménye, hogy a szakmastruktúra – amelynek alakításában alapvető szerepe van az oktatásnak, a képzésnek – és a munkahelystruktúra dinamikus, egymást fejlesztő kapcsolata. Ezt a kapcsolatos Jánosy így jellemzi: „A szakmastruktúrának a gazdasági fejlődés folyamán szakadatlanul változnia kell, minthogy az egykor elsajátított ismeretek elavulnak és helyettük új, korszerű ismeretekre van szükség... Természetesen a változásoknak megfelelően kell átalakulnia a munkahelystruktúrának is. Ahhoz azonban, hogy a fejlődést állandóan mozgásba tartsa, nem elég, ha a munkahelystruktúra változása lépést tart a szakmastruktúra változásával, hanem fejhosszal mindig előtte kell járnia. A fejlődés megköveteli, hogy a munkahelystruktúra ne a mai szakmastruktúrának feleljen meg, hanem már a holnapinak” (Jánosy 1966).

Holló Mária szerint ezt a kapcsolatot úgy foglалhatjuk össze, hogy a fejlődés a nemzetgazdaság egészének és ezen belül a munkaerőnek folytonos strukturális változásán keresztül megy végbe. Ha a munkaerő szakmai és képzettségi összetétele nem tart lépést az ország egészének fejlődésével, akkor ez a strukturális lemaradás fékező erővé válhat. De ha már a munkahelystruktúra és a szakmastruktúra összhangja helyreállt, akkor az oktatás és a szakképzés volumenének fokozásával sem lehet többé nagyokat előreugrani a fejlődésben. Fokozott oktatási ráfordítással a fejlődés üteme alig gyorsítható (Holló 1974).

Magyarul a munkahelyi struktúra igényeit jelentősen meghaladó szakmastruktúrának nincs, vagy alig van gazdasági fejlesztő hatása. Józanésszel sem nehéz ezt belátni, hiszen nyilvánvaló, hogy egy fejletlen országban hiába kerül ki az egyetemekről a korábbiaknál jelentősen nagyobb számú mérnök, tanár vagy orvos, ha a gazdaságban nincs nagyobb számban mérnöki, tanári, orvosi munkahely, akkor az elmaradott gazdaságban lehetséges, hogy egyáltalán nem tudnak munkát találni, s elvándorolnak, vagy csak olyan munkát találnak, ahol egyáltalán nem hasznosul képzettségük. Úgy tűnik tehát, a gazdasági fejlettség és az iskolázottság között nemcsak olyan kapcsolat van, hogy az iskolázottság kedvezően hat a gazdasági növekedésre, hanem olyan is, hogy a gazdasági fejlettség csak korlátozottan tudja hasznosítani a túlképzést, azaz behatárolja a hasznosítható iskolázottság szintjét.

A másik legalább ilyen súlyú kérdés, hogy vajon mindegy-e a képzés szerkezete, tartalma, a kialakított képességek struktúrája, és ha nem mindegy, akkor annak alakítása rábízható-e az e tanulás iránti egyéni keresletre, illetve az intézmények autonómiájára? Mismatchnak nevezik a munkagazdászok azt a jelenséget, amikor a munkaerő-kínálat struktúrája, a munkakeresők képességei, kompetenciái nem illeszkednek a kereslethez. Az illeszkedési zavar mind az egyének, mind a gazdaság számára veszteséget jelent, és persze a társadalom is megcsínyli, mert a zavar munkanélküliségben, csalódottságban, elégedetlenségben ölthet testet. A nézetek egyik pólusán azok az elképzelések állnak, amelyek ezt a problémát a munkaerőpiac működésére bízják, s azt gondolják, hogy mind az egyének, mind a képző intézmények a munkaerő-piaci visszajelzések alapján előbb-utóbb alkalmazkodnak a kereslethez (hiszen minden képzettség és készség egyetlen valódi értékelője a munkaadó), s ennek nyomán megszűnik a mismatch. A nézetek másik pólusán azok állnak, akik úgy gondolják, hogy a munkaerőpiac ezt nem képes megoldani (főleg az információ aszimmetriája miatt), s az így kialakult piaci kudarc miatt, az állam vagy valamilyen társadalmi szervezet, tömörülés stb. tervező funkciójának szükségességét hangsúlyozzák.

Mind a piac, mind a tervezés helyzetét nehezíti, hogy az egyes foglalkozási csoportok jelentősen különböznek abban a tekintetben, hogy hány és milyen szakképzettségi csoportból merítenek. Ezt alapvetően az egyes szakképzettségek ismeret- és képességstruktúrája határozza meg, ami Vámos Dóra (2000) a szakképzettségek konvertálhatóságával és a munkakörök helyettesíthetőségével közelít meg. Csoportosítása szerint vannak:

1. könnyen helyettesíthető foglalkozások és jól konvertálható képzettségek (pl. közigazgatási, gazdasági, pedagógiai);
2. könnyen helyettesíthető foglalkozások, de kevésbé konvertálható végzettségek (pl. könyvtáros, népművelő, újságíró);
3. nehezen helyettesíthető foglalkozások, de jól konvertálható végzettségek (pl. jogi, műszaki, mezőgazdasági);
4. nehezen helyettesíthető foglalkozások és kevésbé konvertálható végzettségek (pl. orvos, művész) (Vámos, 2000).

Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az egyes képzéseket ki fizeti, és mennyibe kerülnek, akkor könnyen megértjük, hogy vannak olyan képzések, amelyeket sok, „nagyon piaci” országban is tervez és kontrollál az állam. Ilyen például az orvosképzés. És vannak olyan szakok, amelyeket a „legtervezőbb” állam sem vagy csak kismértékben kontrollál (pl. a bölcsészképzések).

Végeredményben le kell szögezni, hogy a felsőoktatás tömegesedése és így a túlképzés nem visszafordítható. És nem visszafordítható ennek nyomán a minőség diverzifikációja sem. Miután az egyéni törekvések, s az oktatásba vetett társadalmi hit megállíthatatlanul a képzés tömegesedése, a túlképzés irányába hat, ennek hatásai világosak:

- Van egy növelő hatása a gazdasági fejlődésre – azonban ez behatárolt, s nyilvánvalóan elmarad a remélt gyorsító hatástól. Ennek tulajdonítható a különböző – így pl. a posztszocialista – országokban tapasztalható időnkénti kiábrándulás, oktatáspolitikai fordulat.
- Kétségtelenül van pozitív társadalmi hatása is (demokratizmus, műveltség-növekedés stb.), azonban alighanem van negatív hatása is, hiszen a remélt társadalmi és munkaerő-piaci pozícióktól elmaradó lehetőségek miatt a fiatalok egy részének kiábrándultsága nyilvánvaló (ennek tulajdonítható a kivándorlás és a fiatalok politikai jobbrtolódása is).
- A felsőoktatás tömegesedésével járó minőségi diverzifikáció nyomán a munkaadók munkaerő-keresési stratégiája is diverzifikálódik.
 - Lesznek munkaadók, amelyek középfokú végzettséget igénylő munkahelyeikre viszonylag olcsón jutnak (gyenge minőségű) felsőfokú végzettséghez, ők nyilvánvalóan a felsőoktatás expanzióját célzó oktatáspolitikát támogatják.
 - Lesznek munkaadók, amelyek igyekeznek magas színvonalú végzetekre szert tenni, és ezért egyetemekkel együttműködve kontrollálni igyekeznek a képzést, ők a felsőoktatás és a gazdaság szoros együttműködését szorgalmazó oktatáspolitikát preferálják.
 - Lesznek munkaadók, amelyek az utcáról felvett friss diplomások esetében komoly ráfordításokra kényszerülnek a munkába állításhoz szükséges felkészítés során. Ők a felsőoktatás minőségének emelését célzó oktatáspolitikai hívei.
 - És persze lesznek munkaadók, amelyek a tömegesedés nyomán csökkenő középfokú munkaerő-kínálatot béremelés helyett a politikára gyakorolt nyomással igyekeznek befolyásolni, kikényszerítve a felsőoktatás és a felsőoktatásba vezető út beszűkítését.

A kormányzatnak nagyon körültekintően kell mérlegelnie, hogy melyik oktatáspolitikai nyomásnak enged, hogyan teremti meg az egyensúlyt az egyéni, a társadalmi és a gazdasági igények, érdekek között.

A hazai oktatáspolitikai folyamatok alakulására még a későbbiekben visszatérünk, itt csak arra utalunk, hogy a hazai oktatásirányítás a rendszerváltást követően a tervező államtól a piaci szabályozásban bízó államig mozdult el, majd negyedszázad után visszalendült a tervező kontrolláló állam felé. Mindez nem független attól, hogy jól láthatóan nálunk is – mint a posztszocialista országok nagyobbik részében – egyértelmű az oktatás gazdasági hatásából való kiábrándultság.¹⁷

¹⁷ Ezt jól szemlélteti, hogy az OECD és az Európai Unió együttesen 41 tagországból 11-ben, illetve 10-ben csökkent a 10 ezer lakosra vetített hallgatólétszám 2010 és 2012 között (ugyanis Litvániában azóta újra növekedett, mégpedig meghaladva a 2010-es szintet), s ebből a 11-ből 7 posztszocialista ország. A 41 ország összesen 11 posztszocialista

Összességében ma a viták ellenére a fejlett országok nagyobbik részében, és a nagy nemzetközi szervezetek (OECD, Világbank, WHO stb.) megközelítésében általánosan elfogadott közgazdasági megközelítés, és az erre épülő oktatás- és egészségpolitikák egyértelműen prioritásnak látják az emberi erőforrás fejlesztését. Magyarul, némileg leegyszerűsített és szándékosan akcentuált fogalmazással: az oktatás minden szintje és formája, valamint az ember egészségét szolgáló minden tevékenység növeli az emberi erőforrás termelékenységét, közvetlen vagy közvetett formában a gazdaság és a társadalom fejlődését.

A fentiekben elmondottakból azonban az is következik, hogy a humán erőforrások helyzetének megítélése nem egyszerű dolog. A következő részben néhány nemzetközi gyakorlatban használt mutató segítségével vizsgáljuk meg Magyarország humán erőforrás fejlettségét nemzetközi összehasonlításban.

országból 2-ben növekedett (Bulgária és Horvátország) és 2-ben stagnált (Csehország és Észtország). Az UNESCO adatbázisában szereplő 229 országból 140-nek értékelhető a 2010-2013 közötti fajlagos (100 ezer lakosra vetített) hallgatólétszáma, ebből 28 poszt-szocialista. A 140 országból 41-ben csökkent a felsőoktatási hallgatólétszáma 2010 és 2013 között, ebből 16 poszt-szocialista ország (tehát miközben a 140 országból 29%-nak, addig a poszt-szocialista országok közül 57%-nak csökkent).

A humán erőforrás fejlettség mérése

Szeretjük azt gondolni, hogy Magyarország emberi erőforrásai kiválóak, sőt talán sokan azt is gondolják, hogy a világ élvonalába tartozóak. Számtalanszor halljuk a médiában – sőt tudományos munkákban is –, hogy hány Nobel-díjasunk volt, s hány kiváló magyar elme játszott kiemelkedő szerepet a tudomány, a technika fejlődésében és a művészetben. Nem ennek a könyvnek a feladata, hogy számba vegye és elemezze, hogy valóban hányan is voltak közülük magyar állampolgárok, amikor jelentős alkotásaik születtek, s hányan éltek volna meg a kitüntetésüket, ha Magyarországon maradnak.

Itt azt elemezzük, hogy a humán erőforrás fejlettségének mérésével foglalkozó mutatók alapján hol is áll Magyarország nemzetközi összehasonlításban.

HUMAN CAPITAL INDEX

Az emberi erőforrás fejlettségének mérésére és nemzetközi összehasonlítására több módszert is kimunkáltak. Az egyik ilyen a Human Capital Index, amelyet a World Economic Forum¹⁸ dolgozott ki. A Human Capital Report először 2013-ban jelent meg.

A 2013-as Human Capital Index négy pillérből (főmutatóból), s összesen 51 mutatóból állt össze. A négy pillér vagy főmutató *a)* az oktatás, *b)* az egészség és jólét, *c)* a munkaerő és foglalkoztatás, és végül *d)* a támogató környezet. Az első, az oktatási pillér 12 mutatót tartalmazott a különböző oktatási szintek részvételi arányait, minőségét és a népesség iskolázottságát. A második, az egészség és jólét pillér a csecsemőhalandóságtól néhány megbetegedési jellemzőn és a várható élettartamon keresztül az elhízásig és az egészségügyi szolgáltatásokig tartalmazott indikátorokat. A munkaerő és foglalkoztatás főmutató a foglalkoztatás és a munkanélküliség adatain túl az innovációs kapacitásról, a technológiai abszorpcióig és a vállalati tréningekig foglalt magában mutatókat. S végül a negyedik, a támogató környezet pillér a mobil és internethasználok százalékos adatai mellett a gazdaság K+F együttműködéseire és a szellemi tulajdonvédelemre, valamint a szociális mobilitásra vonatkozó információkat tartalmazott. Az egyes pillérekben belül a mutatók sztemerdizálva, de más-más

¹⁸ A World Economic Forum (Világgazdasági Fórum) 1971-ben alakult nonprofit alapítvány, székhelye a svájci Genfben van. Független, nem kötődik sem pártokhoz, sem érdekcsoportokhoz. Szoros együttműködésben áll az összes jelentős nemzetközi szervezettel. A fórum talán legszélesebb körben ismert rendezvénye az évente Davosban megrendezett konferencia (lásd: <http://www.weforum.org/history>). A Fórum rendkívül sok globális problémákkal foglalkozó átfogó elemzést ad ki. Ilyen többek között a The Global Competitiveness Report, valamint, amelyekkel könyvünkben többször is foglalkozunk, a The Human Capital Report és a The Global Gender Gap Report.

súllyal szerepeltek,¹⁹ ám az egyes pillérek azonos (egynegyednyi) súlyt tettek ki a HCI indexben. (Részletesen lásd ennek a résznek a mellékletében.)

A 2013-as Humán Capital Index-számítás alapján Magyarország a 34 OECD-ország között a 30., a 28 EU-tagország között²⁰ a 24. lett. Az OECD-országok közül csak Görögországot, Mexikót és Törökországot előztük meg, az EU-tagországok közül pedig Görögországot, Bulgáriát és Romániát.

A 2015-ös Human Capital Reportban az index kiszámítása némileg módosult. Az új meghatározás öt korcsoportra fókuszál (15 év alattiak, 15–24 évesek, 25–54 évesek, 55–64 évesek és 65 évnél idősebbek) és két fő pillérre a tanulásra és a foglalkoztatottságra, összesen 46 indikátort magában foglalva. A tanulás főpillér esetében a 15 év alatti korcsoportnál az oktatási részvételtől és az oktatás minőségéről, a 15–24 éveseknél az oktatási részvételtől, az iskolai végzettségről és az oktatás minőségéről, a 25–54 éveseknél az iskolai végzettségről és a munkahelyi képzésről, az 55–64 éveseknél és a 65 évnél idősebbeknél pedig az iskolai végzettségről tartalmaz indikátorokat (összesen 22 mutatót). A foglalkoztatás főpillér esetében a 15 év alatti korcsoportnál a gyermekmunkáról, a 15–24 és a 25–54 éveseknél a gazdasági részvételtől és a szakképzettségről, az 55–64 éveseknél és a 65 évnél idősebbeknél a gazdasági részvételtől tartalmaz indikátorokat (összesen 24 mutatót). Az egyes mutatókat itt is sztenderdizálják, és az egyes korcsoportokra vonatkozó értékek pedig súlyozva²¹ adják ki a Human Capital Indexet. (Összetételét lásd e rész mellékletében.)

A 2015-ös Human Capital Index-számítás alapján Magyarország valamivel jobb helyezést ért el, mint 2013-ban. A 34 OECD-ország között a 26., a 28 EU-tagország között a 19. lett. Az OECD-országok esetében a posztszocialista országok közül mindössze Szlovákiát előzzük meg (ezenkívül lényegében csak dél-európai és dél-amerikai országok állnak mögöttünk).

GLOBAL TALENT COMPETITIVENESS INDEX

Egy másik, az emberi erőforrás nemzetközi összehasonlítását célzó mutató a Globális Tehetség Versenyképességi Index (Global Talent Competitiveness Index, GTCI)²², amit az INSEAD nemzetközi üzleti iskola²³, a szingapúri Human

¹⁹ Az oktatás pilléren belüli indikátorok 2,08, az egészség pillér indikátorai 1,79, a munkaerőpiac indikátorai 1,56, és a környezet indikátorai 2,78 súllyal bírnak.

²⁰ Valójában mind az OECD-, mind az EU-országok száma egyel kevesebb, mert Szlovákia adatai hiányoznak.

²¹ 15 év alattiak: 15–24 évesek: 25–54 évesek: 55–64 évesek: 65 évnél idősebbek – Súlyozás (%)=26:16:41:9:8

²² Honlapját lásd: <http://www.hcli.org/gtci/>

²³ A francia Fontainebleau-ban (majd később a világ több pontján, pl. Szingapúrban és Abu Dhabiban) működő üzleti iskola

Capital Leadership Institute és az Adecco²⁴ dolgozott ki, és azzal 103 országban vizsgálta, hogy az egyes országok mennyire képesek magukhoz vonzani és fejleszteni, illetve megtartani a tehetségeket.²⁵ „Az összesen 48 indikátort két nagy csoportba, bemeneti és kimeneti faktorokra osztották. A négy bemeneti tényező összegzi mindazt, amit egy ország azért tesz, hogy stimulálja, mozgósítsa a tehetségeit (itt mérték fel a jogszabályi és piaci környezetet, továbbá a tehetségvonzó, -fejlesztő és -megtartó képességeket), a két kimeneti tényezővel pedig azt vizsgálták, mindez hogyan hasznosul a gyakorlatban, vagyis miképpen hat a tehetség egy ország gazdaságára (itt a szaktudást és a globális tudást kutatták)” (tehetseg.hu).²⁶ Vázlatos szerkezetét lásd e rész mellékletében.

A GTCI rangsorában 103 ország között Magyarország a negyvenedik helyet foglalta el. Az OECD-országok között (34 ország közül) a 28. helyen állunk a dél-európai, a dél-amerikai országok társaságában, valamint két posztoszocialista országgal: Lengyelországgal és Szlovákiával. Az EU-országok között (26 ország közül)²⁷ a 18. helyen állunk, a dél-európai országokkal és Szlovákiával, Litvániával, Lengyelországgal, Bulgáriával, Horvátországgal, és Romániával. Lényegében a GTCI rangsorában nagyjából ugyanolyan helyezést értünk el, mint a Human Capital Index esetében.

GLOBAL INNOVATION INDEX

A Global Innovációs Index – amelyet a Cornell University, az INSEAD és a World Intellectual Property Organization (WIPO) készít közösen – igyekszik az innovációra ható minden jelentős tényezőket befoglalni, s ezzel reális képet adni egy-egy ország innovációs potenciáljáról. Azért érdemes egy pillanat erejéig foglalkozni vele, mert ennek egyik fontos komponense az emberi tőke.

A Global Innovation Index (GII) 2014 meghatározása több mint 140 országra 81 indikátor segítségével történt. A GIÍ hét pillérből épül fel, és mindegyik pillér három-három alpillérből áll. Az első pillér az intézmények, amely a politikai, szabályozási és üzleti környezetet, a második az emberi tőke pillér, amely az oktatást és a kutatást, a harmadik az infrastruktúrát, a negyedik a piacok jellemzőit, az ötödik pedig az üzleti élet kifinomultságát tartalmazza. Ez az öt pillér alkotja az Innovációs Input elnevezésű ún. alindexet. A hatodik a tudás és technológiai kimenet pillére, amely a tudástermelést, tudáshatást és a tudásdiffúziót, majd a hetedik, a kreatív kimenet pillére, amely az immateriális ja-

²⁴ Az Adecco egy svájci multinacionális humánerőforrás tanácsadó cég, amely ezen a területen az egyik legnagyobb a világon

²⁵ Lásd rövid magyar nyelvű leírását: <http://tehetseg.hu/aktualis/hol-helyunk-globalis-tehetsegterkepen>

²⁶ <http://tehetseg.hu/aktualis/hol-helyunk-globalis-tehetsegterkepen>

²⁷ Ciprus és Málta nem szerepelt a vizsgálatban.

vakat, a kreatív termékeket és szolgáltatásokat, valamint az online kreativitást foglalja magában. Ez a két alpillér adja az innovációs output alindexet. A két alindex átlaga adja a GII-t.²⁸

Magyarország az OECD-országok között (34 országból) a 28–29. helyen áll a GII index értéke alapján, Szlovákiával azonos pontszámmal. Chilét, Görögországot, Lengyelországot, Mexikót és Törökországot előzzük meg csupán. A 28 EU-tagország között 21–22. helyen állunk Szlovákiával együtt, mögöttünk Görögország kivételével posztoszocialista országok vannak.

A GII index jól szemlélteti azt az innovációs elemzésekből elég általánosan megállapítható jelenséget, hogy a posztoszocialista országokban a rendszerváltás nem változtatta meg (illetve csak a rendszerváltás közvetlen időközében egy rövid ideig változtatta meg) a nagyon alacsony innovativitást.

HUMAN DEVELOPMENT INDEX

Az emberi erőforrás fejlettséget mérő mutatók közül a legrégebbi a Human Development Index (HDI), amelyet az ENSZ 1990 óta közöl.

Az emberi erőforrás fejlettségének indexét, a HDI-mutatót 1990-ben dolgozta ki Mahbub ul Haq²⁹. Az „emberi fejlődés index” (Human Development Index, HDI) megalkotásakor „az volt a cél, hogy az addig széles körben használt GDP helyett egy átfogóbb, a társadalmi jelenségek több oldalát megjelenítő mutató kerüljön kidolgozásra” (Husz 2002, 24). Célja az volt, hogy a GDP által nem mért fontos értékek alapján rangsorolhatóvá tegye az egyes gazdaságokat (Heltai 1998). „Az emberi fejlődés-koncepció a gazdaság teljesítménye mellett még két tényezőt: a hosszú és egészséges életet és a tanultságot tekinti olyan alapvető dimenzióknak, amely mentén való pozitív elmozdulás növeli az emberek választási lehetőségeinek halmazát” (Husz 2002, 25). A mutatót tehát e három tényező alapján számítják, amelyeket azonos súllyal vesznek figyelembe. A HDI fejlődése során a három tényező mérési és számbavételi módszere sokat változott. (Erről lásd Husz 2002.)

„Az értékét tekintve 0 és 1 között mozgó index három mutató egyszerű átlagolásával áll elő: a »hosszú és egészséges élet« célkitűzés a születéskor várható élettartamban kerül számszerűsítésre, az »iskolázottságot« olyan ará-

²⁸ Lásd: The Global Innovation Index 2014 The Human Factor in Innovation <http://global-indices.insead.edu/gii/documents/GII2014report.pdf>

²⁹ Mahbub ul Haq (1934–1998) pakisztáni közgazdász, aki 1970–1982 között a Világbankban dolgozott (Director of Policy Planning), majd a 1982–1988 között Pakisztán pénzügyminisztere volt. Ezt követően 1989-ben nevezték ki az UNDP (United Nations Development Program) különleges tanácsadójának, aki vezette azt a nemzetközi tudóscsoportot, amely elkészítette az első Human Development Reportot, amely 1990 óta lényegében évente készül. 1996-ban megalapította a Development Center-t a pakisztáni Iszlámábádban. (Forrás: http://en.wikipedia.org/wiki/Mahbub_ul_Haq)

nyok képviselik, mint az írástudó felnőtt lakosság, valamint a különböző szintű iskolatípusokba történő beiskolázottak részesedése a népességből, végül az »életszínvonalat« a vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó bruttó hazai termék reprezentálja” (KSH 2008). Az index kiszámításának sémáját a mellékletben mutatjuk be.

A HDI-mutató 2013-as értékét tekintve Magyarország az OECD-országok között (34-ből) a 32. volt, csak Mexikót és Törökországot előzte meg. Az EU-országok között pedig (28-ból) a 24., Horvátországot, Lettországot, Romániát és Bulgáriát megelőzve. Ha hosszabb időtávon vizsgáljuk Magyarország helyzetét, akkor azt látjuk, hogy az OECD-országok között az 1980-ban az utolsó harmad elején elfoglalt helyéről 1990-re lejjebb csúszott a mai hátulról harmadik helyre, s azóta kisebb ingadozásokkal ugyanott maradt. 2005 és 2010 között az OECD-átlag 94%-a körül alakult a HDI-mutató, majd ezt követően még egy fél tized százalékot romlott. Ha az OECD-n belül az egyes országcsoportok átlagát vizsgáljuk, a legalacsonyabb átlaga a dél-amerikai országoknak van, a poszt-szocialista és a dél-európai országoknak ennél 6-7%-kal magasabb, egymással nagyjából azonos a mutató középértéke. Magyarországnak az OECD-beli poszt-szocialista országok között a legalacsonyabb HDI- indexe. És ez 1990 óta majdnem végig így volt, kivéve a 2000-es évek első évtizedének közepét, amikor egy egészen kicsivel Lengyelország és Szlovákia előtt voltunk.

BETTER LIFE INDEX

Az OECD Better Life indexe a szó szoros értelmében nem humán erőforrás fejlettség mutató, hanem az emberek közérzetének, jól-létének kifejezője. Azonban nyilvánvaló, hogy az emberi erőforrás hatékonyságában alapvető szerepet játszik ez a közérzet, tehát érdemes egy pillantás erejéig ezt a mutatót is szemügyre venni.

A Better Life index is egy kompozit mutató, amely 2015-ben 11 szempont 24 mérőszámát összegezte.

Az első szempont vagy pillér a lakhatás, amely a komfort nélküli lakások arányát, a lakhatással kapcsolatos kiadásokat és az egy főre jutó szobák számát tartalmazza. A második a jövedelmet veszi számba, a háztartások rendelkezésre álló jövedelmét és vagyonát. A harmadik pillér a foglalkoztatás, amely négy tényezőt foglal magában a foglalkoztatási rátát, állásbiztonságot, a hosszú távú munkanélküliségi rátát és a személyes jövedelmeket. A következő a szociális hálót minősíti (azoknak az arányát, akik szükség esetén tudnak valakihez fordulni). Az ötödik pillér az oktatás jellemzőit öleli fel három indikátorral, kettő az iskolázottságot méri (a legalább középfokúak arányát, és az átlagos iskolaévek számát), egy pedig a tanulók kompetenciaszintjét a PISA olvasás-értés vizsgálatán. A következő pillér a környezet állapotáról foglal magában két indikátort, a légszennyezettséget és a vízminőséget. A hetedik pillér az

állampolgári részvétel két mutatóját tartalmazza, az egyik a törvényhozással kapcsolatos konzultáció, a másik a szavazások részvételi aránya. A következő az egészség pillér, amelynek két eleme a születéskor várható élettartam és az egészségi állapot önminősítés alapján. Ezt követi az étellel való elégedettség, amelynek egyetlen indikátora az ezzel kapcsolatos önminősítés. Az utolsó előtti pillér a közbiztonság, amelynek két eleme a testi sértések és az emberölések száma. És végül az utolsó, tizenegyedik pillér a munka és a magánélet egyensúlya, amelynek két eleme a hosszú munkaidőt (heti több mint 50 órát) dolgozók aránya, valamint szabadidőre és testápolásra fordított idő.

Az OECD Better Life index (2015) indikátorai alapján Magyarország rangsorbeli helye

Pillér	Indikátor	Mértékegység	OECD átlag	Magyar adat	Magyarország helyezése 34 ország között
Lakhatás	komfort nélküli lakások arányát	%	2,0	4,8	30
	lakhatással kapcsolatos kiadások	%	21	20	9–12
	egy főre jutó szobák	arány	1,7	1,1	30–33
Jövedelmek	háztartás rendelkezésére álló jövedelem	US dollár	24630	15442	30
	háztartás vagyona	US dollár	42340	13277	28
Foglalkoztatás	foglalkozási ráta	%	66	58	30
	állásbiztonság	%	5,8	5,7	13
	hosszú távú munkanélküliségi ráta	%	3,6	5,1	27
	egyéni jövedelem	US dollár	37055	20948	29
Szociális közösség	szociális háló minősége	%	90	87	24–27
Oktatás	iskolai végzettség	%	76	82	15–17
	tanulói teljesítmény	átlageredmény	497	487	26
	iskolaévek száma	év	17,6	17,6	15–18
Környezet	légszennyezés	µg/m3	20	15	10–13
	vízminőség	%	84	77	27
Állampolgári részvétel	törvényhozással kapcsolatos konzultáció	átlagérték	7,3	7,9	15
	szavazások részvételi aránya	%	70	62	25
Egészség	születéskor várható él	év	80,2	75,2	32
	egészségi állapot önminősítés alapján	%	69	57	30

Pillér	Indikátor	Mértékegység	OECD átlag	Magyar adat	Magyarország helyezése 34 ország között
Élettel való elégedettség	az élettel való elégedettség	átlagérték	6,6	4,9	33
Közbiztonság	testi sértések	%	3,9	3,6	16–17
	emberölések	Ratio	1,9	1,3	26
Munka és magánélet egyensúlya	a hosszú munkaidőt dolgozók aránya	%	9,38	3,19	5
	a szabadidőre és testápolásra fordított idő	óra	14,88	15,04	11

Forrás: <http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BLI>

Az adatok alapján Magyarország helyzete elég kedvezőtlen, hiszen három pillér, a jövedelmek, az egészségi állapot és az élettel való elégedettség esetében a 34 ország rangsorában az utolsók között vagyunk, és további egy, a szociális biztonság esetében is az utolsó harmadban helyezkedünk el. Még két főmutató, a lakhatás és a foglalkoztatás esetében a mutatókat meghatározó egy-egy indikátor kivételével hasonlóan a legrosszabb helyezések között állunk. Három pillér esetében a mutatót meghatározó két-két indikátor polarizált, a közbiztonság, a környezet és az állampolgári részvétel is ilyen ellentmondásos képet mutat. Ehhez némileg hasonló az oktatás pillér is, mivel az iskolázottság két viszonylag kedvező mutatója mellett a PISA teljesítménymutató meglehetősen kedvezőtlen. Egyetlen kedvező főmutató a munka és a magánélet egyensúlyának pillére.

MAGYARORSZÁG HELYZETE

A bevezetőben elmondottak fényében – miszerint a humán erőforrás fejlettség szempontjából Magyarországot szeretik mind a politikusok, mind a média és a közvélemény, s nem ritkán a tudomány képviselői is a világ élvonalában tudni – meglepő, hogy hazánk lényegében valamennyi humán erőforrás fejlettséget mérő mutató szerint az OECD-országok között az utolsók között van, és az Európai Unió országai között is az utolsó harmadban vagy negyedben helyezkedik el. Az emberek közérzete, jól-lét érzete is hasonló, a fejlett országok között az egyik legrosszabb helyzetű.

Melléklet

2013. évi Human Capital Index pillérei és indikátorai

Alpillérek	Indikátorok
1. pillér: oktatáspillér	
Hozzáférés	Résztvételi hányad az alapfokú oktatásban %
	Résztvételi hányad a középfokú oktatásban %
	Résztvételi hányad a felsőfokú oktatásban %
	Oktatási részvétel nemek közötti különbsége
Minőség	Internet-hozzáférés az iskolában
	Az oktatási rendszer minősége
	Az elemi iskola minősége
	A matematika és tudományos képzés minősége
	Az iskolai menedzsment minősége
Iskolázottság	A 25 éves és idősebb népességből az alapfokú iskolát végzettek aránya %
	A 25 éves és idősebb népességből a középfokú iskolát végzettek aránya %
	A 25 éves és idősebb népességből a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya %
2. pillér: Egészség és jól-lét	
Túlélés	A csecsemőhalandóság (1000 élveszületésre jutó)
	A várható élettartam
	Túlélés, nemek közötti különbség
Egészség	Alacsony testsúly és testsúlycsökkenés 5 éves kor alatt %
	A betegen töltött életevek a várható élettartam %-ában, korrigált várható élettartam
	Nem fertőző betegségek miatti halálozás aránya 60 év alatt %
	Elhízás (a felnőttek % aránya 30 vagy nagyobb BMI indexszel)
	Nem fertőző betegségek gazdasági hatása
	Fertőző betegségek gazdasági hatása
Jól-lét	Stressz (%-a)
	Depresszió (%-a)
Szolgáltatások	Víz, egészségügyi és higiénés szolgáltatások
	Egészségügy elérhetőség
3. pillér: Munkaerő és foglalkoztatás	
Részvétel	15–64 évesek munkaerő-piaci részvételi aránya %
	65 éves és idősebb népesség munkaerő-piaci részvételi aránya %
	Gazdasági életben való részvétel nemek közötti különbsége
	Munkanélküliségi ráta %
	Ifjúsági munkanélküliségi ráta %

Alpillérek	Indikátorok
Tehetség	Az ország tehetség vonzó képessége
	Az ország tehetség megtartó képessége
	Könnyen pótolható szakképzettségű foglalkoztatott
	Termelékenységgel összefüggő bér
	Innovációs kapacitás
	A gazdaság komplexitásának indexe
	Vállalati szintű technológiai abszorpció
	Tudományos és technikai folyóirat cikk ezer főre vetítve
	A munkaképes lakosság átlagéletkora
Képzés	A személyzet képzése
	Képzési szolgáltatások
4. pillér: A támogató környezet	
Infrastruktúra	Mobilhasználók 1000 főre vetítve
	Internethasználók 100 főre vetítve
	Minőségi hazai közlekedés
Együttműködés	Állami klaszterfejlesztés
	Üzleti szféra és egyetemek K+F együttműködése
Jogi keretek	Vállalkozási index
	Szociális védőháló
	Szellemi tulajdon védelme és tulajdon jogok
Társadalmi mobilitás	Szociális mobilitás

Forrás: The Human Capital Report. World Economic Forum 2013 (6–7. old.)
http://www3.weforum.org/docs/WEF_HumanCapitalReport_2013.pdf

A 2015. évi Human Capital Index pillérei és indikátorai

	15 év a lattiak	15–24 évesek	25–54 évesek	55–64 évesek	65 évnél idősebbek
TANULÁS	Oktatási részvétel	Oktatási részvétel	Iskolai végzettség	Iskolai végzettség	Iskolai végzettség
	Alapfokú oktatás részvételi ráta	Felsőfokú oktatás részvételi arány	Alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya
	Középfokú oktatás részvételi ráta	Szakképzés részvételi arány	Középfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Középfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Középfokú végzettséggel rendelkezők aránya
	Alapfokú oktatás bennmaradási arány		Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya	Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya
	A nők és férfiak részvételi arány különbsége a középfokú oktatásban				
		Iskolai végzettség			
		Alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezők aránya			
		Középfokú végzettséggel rendelkezők aránya			
	Oktatás minősége	Oktatás minősége	Munkahelyi képzés		
	Általános iskola minősége	Az oktatási rendszer minősége	Alkalmazottak képzési szolgáltatása		
		Ifjúsági írástudás arány	Gazdaság komplexitása		

	15 év alattiak	15–24 évesek	25–54 évesek	55–64 évesek	65 évnél idősebbek
FOGLALKOZTATOTTSÁG	Kiszolgáltatottság	Gazdasági részvétel	Gazdasági részvétel	Gazdasági részvétel	Gazdasági részvétel
	Gyermekmunka előfordulása	Munkaerő-piaci részvétel	Munkaerő-piaci részvétel	Munkaerő-piaci részvétel	Munkaerő-piaci részvétel
		Munkanélküliségi ráta	Munkanélküliségi ráta	Munkanélküliségi ráta	Munkanélküliségi ráta
		Alul-foglalkoztatottsági ráta	Alul-foglalkoztatottsági ráta	Alul-foglalkoztatottsági ráta	Alul-foglalkoztatottsági ráta
		Nem foglalkoztatott oktatási vagy képzési ráta	Férfiak és nők foglalkoztatásának különbségi rátája	Születéskor várható egészségben töltött várható élettartam	65 éves kor után egészségben töltött várható élettartam
		Tartós munkanélküliségi ráta			
		Szakképzettség	Szakképzettség		
		Túlképzés előfordulása	Magasan képzett foglalkoztatás előfordulása		
		Alulképzés előfordulása	Közepesen képzett foglalkoztatás előfordulása		
		Sokoldalú szakismeret (Skill diversity)	Alacsonyan képzett foglalkoztatottak		

Forrás: The Human Capital Report 2015.

http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf3–4. o.

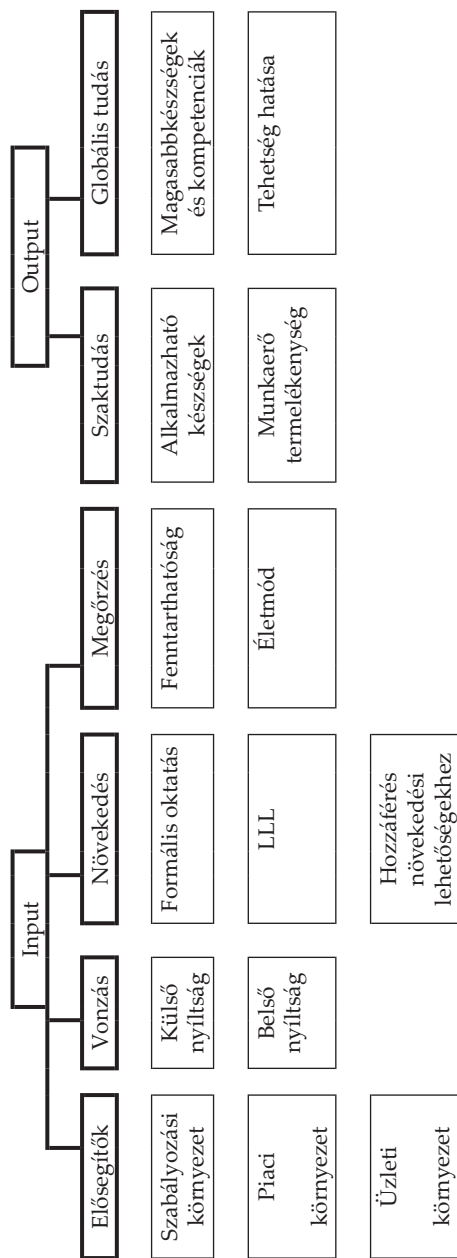
Human Capital Index 2015 az OECD és az EU országai esetében

	OECD	HCI 2015		EU	HCI 2015
1	Finnország	85,78	1	Finnország	85,78
2	Norvégia	83,84	2	Svédország	82,73
3	Svájc	83,58	3	Dánia	82,47
4	Kanada	82,88	4	Hollandia	82,30
5	Japán	82,74	5	Belgium	81,12
6	Svédország	82,73	6	Ausztria	81,02
7	Dánia	82,47	7	Írország	80,59
8	Hollandia	82,30	8	Franciaország	80,15
9	Új-Zéland	81,84	9	Szlovénia	79,95
10	Belgium	81,12	10	Észtország	79,88
11	Ausztria	81,02	11	Litvánia	79,33
12	Írország	80,59	12	Egyesült Királyság	79,07
13	Ausztrália	80,22	13	Luxemburg	78,79
14	Franciaország	80,15	14	Németország	78,55
15	Szlovénia	79,95	15	Lettország	78,39
16	Észtország	79,88	16	Cseh Köztársaság	77,60
17	Egyesült Államok	79,64	17	Ciprus	77,33
18	Egyesült Királyság	79,07	18	Lengyelország	77,06
19	Izland	78,86	19	Magyarország	75,82
20	Luxemburg	78,79	20	Málta	75,77
21	Németország	78,55	21	Szlovákia	75,48
22	Cseh Köztársaság	77,60	22	Olaszország	75,44
23	Lengyelország	77,06	23	Horvátország	75,37
24	Izrael	77,03	24	Portugália	74,50
25	Koreai Köztársaság,	76,84	25	Románia	73,94
26	Magyarország	75,82	26	Görögország	73,70
27	Szlovákia	75,48	27	Spanyolország	73,30
28	Olaszország	75,44	28	Bulgária	72,81
29	Portugália	74,50			
30	Görögország	73,70			
31	Spanyolország	73,30			
32	Chile	71,80			
33	Mexikó	68,50			
34	Törökország	67,09			

Forrás: The Human Capital Report 2015.

http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf

Global Talent Competitiveness Index (GTCI)
(Globális tehetség versenyképesség index)

Forrás: The Global Talent Competitiveness Index 2014 Growing talent for today and tomorrow.
<http://global-indices.insead.edu/documents/GTCIBrochure2014.pdf>

Global Talent Competitiveness Index (GTCI) az OECD- és az EU-országok esetében

	OECD	GTCI 2014		EU	GTCI 2014
1	Svájc	71,46	1	Luxemburg	70,15
2	Luxemburg	70,15	2	Svédország	65,71
3	Egyesült Államok	68,32	3	Egyesült Királyság	64,72
4	Kanada	66,49	4	Dánia	64,13
5	Svédország	65,71	5	Írország	63,67
6	Egyesült Királyság	64,72	6	Hollandia	63,25
7	Dánia	64,13	7	Finnország	62,18
8	Ausztrália	64,03	8	Németország	61,78
9	Írország	63,67	9	Ausztria	61,42
10	Norvégia	63,55	10	Belgium	59,71
11	Hollandia	63,25	11	Észtország	58,40
12	Finnország	62,18	12	Franciaország	56,49
13	Németország	61,78	13	Cseh Köztársaság	56,06
14	Ausztria	61,42	14	Szlovénia	54,21
15	Új-Zéland	60,58	15	Lettország	52,84
16	Izland	60,54	16	Spanyolország	51,25
17	Belgium	59,71	17	Szlovákia	50,73
18	Észtország	58,40	18	Magyarország	50,49
19	Japán	58,01	19	Portugália	50,38
20	Izrael	58,00	20	Olaszország	49,47
21	Franciaország	56,49	21	Litvánia	49,42
22	Cseh Köztársaság	56,06	22	Lengyelország	49,11
23	Szlovénia	54,21	23	Bulgária	44,13
24	Chile	53,20	24	Horvátország	43,700
25	Korea	52,21	25	Görögország	42,46
26	Spanyolország	51,25	26	Románia	39,22
27	Szlovákia	50,73	27	Ciprus	...
28	Magyarország	50,49	28	Málta	...
29	Portugália	50,38			
30	Olaszország	49,47			
31	Lengyelország	49,11			
32	Görögország	42,46			
33	Törökország	40,63			
34	Mexikó	40,59			

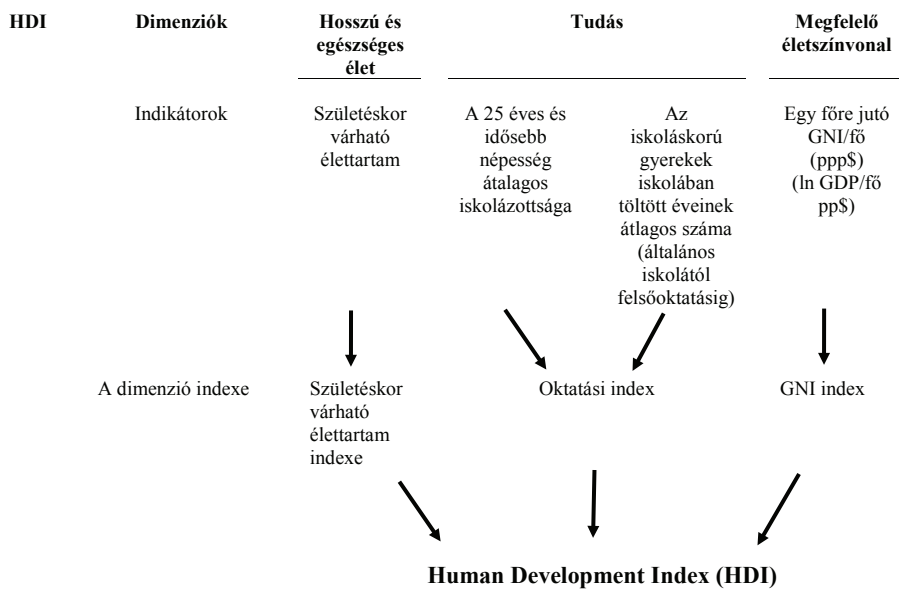
Forrás: The Global Talent Competitiveness Index 2014 Growing talent for today and tomorrow.
<http://global-indices.insead.edu/documents/GTCIBrochure2014.pdf>

The Global Innovation Index 2014 az OECD- és az EU-országok esetében

	OECD	GII		EU	GII
1	Svájc	68,30	1	Svédország	62,40
2	Egyesült Királyság	62,40	2	Egyesült Királyság	62,40
3	Svédország	62,40	3	Hollandia	61,60
4	Hollandia	61,60	4	Finnország	60,00
5	Egyesült Államok	60,10	5	Írország	59,10
6	Finnország	60,00	6	Luxemburg	59,00
7	Írország	59,10	7	Dánia	57,70
8	Luxemburg	59,00	8	Németország	57,10
9	Dánia	57,70	9	Ausztria	54,10
10	Németország	57,10	10	Franciaország	53,60
11	Izland	57,00	11	Észtország	52,80
12	Korea,	56,30	12	Cseh Köztársaság	51,30
13	Kanada	55,70	13	Belgium	50,90
14	Ausztrália	55,20	14	Málta	50,50
15	Ausztria	54,10	15	Spanyolország	49,10
16	Japán	54,00	16	Szlovénia	48,50
17	Norvégia	53,80	17	Portugália	46,60
18	Franciaország	53,60	18	Olaszország	46,40
19	Izrael	53,50	19	Lettország	45,50
20	Észtország	52,80	20	Ciprus	43,50
21	Cseh Köztársaság	51,30	21	Magyarország	43,00
22	Belgium	50,90	22	Szlovákia	43,00
23	Málta	50,50	23	Litvánia	42,30
24	Spanyolország	49,10	24	Bulgária	42,20
25	Szlovénia	48,50	25	Horvátország	41,70
26	Portugália	46,60	26	Görögország	40,30
27	Olaszország	46,40	27	Lengyelország	40,20
28	Magyarország	43,00	28	Románia	38,20
29	Szlovákia	43,00			
30	Chile	41,20			
31	Görögország	40,30			
32	Lengyelország	40,20			
33	Mexikó	38,00			
34	Törökország	37,80			

The Global Innovation Index 2014 The Human Factor in Innovation.<http://global-indices.insead.edu/gii/documents/GII2014report.pdf>

A Human Development Index kiszámítási sémája

Human Development Index (HDI) 1980–2013 OECD-országok esetében

		1980	1990	2000	2005	2008	2010	2011	2012	2013.
1	Norvégia	0,793	0,841	0,910	0,935	0,937	0,939	0,941	0,943	0,944
2	Ausztrália	0,841	0,866	0,898	0,912	0,922	0,926	0,928	0,931	0,933
3	Svájc	0,806	0,829	0,886	0,901	0,903	0,915	0,914	0,916	0,917
4	Hollandia	0,783	0,826	0,874	0,888	0,901	0,904	0,914	0,915	0,915
5	Egyesült Államok	0,825	0,858	0,883	0,897	0,905	0,908	0,911	0,912	0,914
6	Németország	0,739	0,782	0,854	0,887	0,902	0,904	0,908	0,911	0,911
7	Új-Zéland	0,793	0,821	0,873	0,894	0,899	0,903	0,904	0,908	0,910
8	Kanada	0,809	0,848	0,867	0,892	0,896	0,896	0,900	0,901	0,902
9	Dánia	0,781	0,806	0,859	0,891	0,896	0,898	0,899	0,900	0,900
10	Írország	0,734	0,775	0,862	0,890	0,902	0,899	0,900	0,901	0,899
11	Svédország	0,776	0,807	0,889	0,887	0,891	0,895	0,896	0,897	0,898
12	Izland	0,754	0,800	0,858	0,888	0,886	0,886	0,890	0,893	0,895
13	Egyesült Királyság	0,735	0,768	0,863	0,888	0,890	0,895	0,891	0,890	0,892
14	Korea	0,628	0,731	0,819	0,856	0,874	0,882	0,886	0,888	0,891
15	Japán	0,772	0,817	0,858	0,873	0,881	0,884	0,887	0,888	0,890
16	Izrael	0,749	0,785	0,849	0,869	0,877	0,881	0,885	0,886	0,888
17	Franciaország	0,722	0,779	0,848	0,867	0,875	0,879	0,882	0,884	0,884
18	Ausztria	0,736	0,786	0,835	0,851	0,868	0,877	0,879	0,880	0,881
19	Luxemburg	0,729	0,786	0,866	0,876	0,882	0,881	0,881	0,880	0,881
20	Belgium	0,753	0,805	0,873	0,865	0,873	0,877	0,880	0,880	0,881
21	Finnország	0,752	0,792	0,841	0,869	0,878	0,877	0,879	0,879	0,879
22	Szlovénia		0,769	0,821	0,855	0,871	0,873	0,874	0,874	0,874
23	Olaszország	0,718	0,763	0,825	0,858	0,868	0,869	0,872	0,872	0,872
24	Spanyolország	0,702	0,755	0,826	0,844	0,857	0,864	0,868	0,869	0,869
25	Cseh Köztársaság		0,762	0,806	0,845	0,856	0,858	0,861	0,861	0,861
26	Görögország	0,713	0,749	0,798	0,853	0,858	0,856	0,854	0,854	0,853
27	Észtország		0,730	0,776	0,821	0,832	0,830	0,836	0,839	0,840
28	Lengyelország	0,687	0,714	0,784	0,803	0,817	0,826	0,830	0,833	0,834
29	Szlovákia		0,747	0,776	0,803	0,824	0,826	0,827	0,829	0,830
30	Portugália	0,643	0,708	0,780	0,790	0,805	0,816	0,819	0,822	0,822
31	Chile	0,640	0,704	0,753	0,785	0,805	0,808	0,815	0,819	0,822
32	Magyarország	0,696	0,701	0,774	0,805	0,814	0,817	0,817	0,817	0,818
33	Törökország	0,496	0,576	0,653	0,687	0,710	0,738	0,752	0,756	0,759
34	Mexikó	0,595	0,647	0,699	0,724	0,739	0,748	0,752	0,755	0,756

Forrás: Human Development Report 2014.

<http://hdr.undp.org/en/content/table-2-human-development-index-trends-1980-2013>

Human Development Index (HDI) 1980–2013 EU-országok esetében

		1980	1990	2000	2005	2008	2010	2011	2012	2013
1	Hollandia	0,783	0,826	0,874	0,888	0,901	0,904	0,914	0,915	0,915
2	Német-ország	0,739	0,782	0,854	0,887	0,902	0,904	0,908	0,911	0,911
3	Dánia	0,781	0,806	0,859	0,891	0,896	0,898	0,899	0,900	0,900
4	Írország	0,734	0,775	0,862	0,890	0,902	0,899	0,900	0,901	0,899
5	Svédország	0,776	0,807	0,889	0,887	0,891	0,895	0,896	0,897	0,898
6	Egyesült Királyság	0,735	0,768	0,863	0,888	0,890	0,895	0,891	0,890	0,892
7	Franciaország	0,722	0,779	0,848	0,867	0,875	0,879	0,882	0,884	0,884
8	Ausztria	0,736	0,786	0,835	0,851	0,868	0,877	0,879	0,880	0,881
9	Luxemburg	0,729	0,786	0,866	0,876	0,882	0,881	0,881	0,880	0,881
10	Belgium	0,753	0,805	0,873	0,865	0,873	0,877	0,880	0,880	0,881
11	Finnország	0,752	0,792	0,841	0,869	0,878	0,877	0,879	0,879	0,879
12	Szlovénia		0,769	0,821	0,855	0,871	0,873	0,874	0,874	0,874
13	Olaszország	0,718	0,763	0,825	0,858	0,868	0,869	0,872	0,872	0,872
14	Spanyolország	0,702	0,755	0,826	0,844	0,857	0,864	0,868	0,869	0,869
15	Cseh Köztársaság		0,762	0,806	0,845	0,856	0,858	0,861	0,861	0,861
16	Görögország	0,713	0,749	0,798	0,853	0,858	0,856	0,854	0,854	0,853
17	Ciprus	0,661	0,726	0,800	0,828	0,844	0,848	0,850	0,848	0,845
18	Észtország		0,730	0,776	0,821	0,832	0,830	0,836	0,839	0,840
19	Litvánia		0,737	0,757	0,806	0,827	0,829	0,828	0,831	0,834
20	Lengyelország	0,687	0,714	0,784	0,803	0,817	0,826	0,830	0,833	0,834
21	Szlovákia		0,747	0,776	0,803	0,824	0,826	0,827	0,829	0,830
22	Málta	0,704	0,730	0,770	0,801	0,809	0,821	0,823	0,827	0,829
23	Portugália	0,643	0,708	0,780	0,790	0,805	0,816	0,819	0,822	0,822
24	Magyarország	0,696	0,701	0,774	0,805	0,814	0,817	0,817	0,817	0,818
25	Horvátország		0,689	0,748	0,781	0,801	0,806	0,812	0,812	0,812
26	Lettország		0,710	0,729	0,786	0,813	0,809	0,804	0,808	0,810
27	Románia	0,685	0,703	0,706	0,750	0,781	0,779	0,782	0,782	0,785
28	Bulgária	0,658	0,696	0,714	0,749	0,766	0,773	0,774	0,776	0,777

Forrás: Human Development Report 2014.

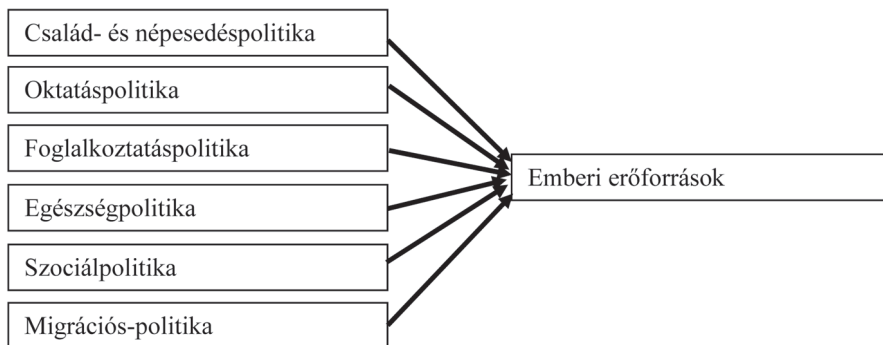
<http://hdr.undp.org/en/content/table-2-human-development-index-trends-1980-2013>

Az emberi erőforrások fejlesztését meghatározó tényezők

Az előző fejezetben látott nemzetközi összehasonlításban szomorú hazai emberi erőforrás helyzet azért figyelmeztető, sőt ijesztő, mert a 21. század gazdasági és társadalmi fejlődésének meghatározó – egy hagyományos erőforrásokban és tőkében szegény országban lényegében kizárólagos – forrása az emberi erőforrás.

Frederick Harbison és Charles A. Myers megfogalmazása szerint az emberi erőforrások fejlődésén a tudás, a szakértelem és a társadalom minden tagja teljesítményének növekedése értendő. „Közgazdasági megfogalmazásban ezt úgy írhatjuk le, mint az emberi tőke felhalmozódását és annak hatékony beruházását a népgazdaság fejlődésének érdekében. Politikai megfogalmazásban az emberi erőforrás fejlődése arra képesíti az embereket, hogy teljes felelősséggel vegyenek részt a politikai életben és demokratikus rendszer polgáraivá válhassanak. Társadalmi és kulturális szemszögből nézve az emberi erőforrások fejlődése abban segíti az embereket, hogy teljesebb és gazdagabb életet éljenek...” (Harbison–Myers 1966, 21. o.). Az emberi erőforrások fejlődése sokféle úton megy végbe: idetartozik a közoktatás (az elemi oktatástól a felsőoktatásig), a felnőttoktatás, a különböző (nemcsak szakképzettséget adó) tanfolyamok, önképző körök, az önnevelés, továbbá az élelmezés és a közegészségügy. „Magától értetődik, hogy mind az egészségügy és az élelmezés, mind a közoktatás tökéletesítése lehet a gazdasági növekedés oka és eredménye” (Harbison–Myers 1966, 22. o.).

Ez alapján az emberi erőforrást formáló, fejlesztő társadalmi rendszerek elsősorban az oktatási rendszer, a foglalkoztatás, az egészségügyi rendszer, a szociális rendszer, de ezek mellett rendkívül fontos szerepe van még a családot, a gyermekvállalást, valamint a be- és kivándorlást befolyásoló tényezőknek.

Az emberi erőforrás fejlettségét meghatározó szakpolitikák

A jövőt tehát azok a közpolitikák befolyásolják leginkább, amelyek az emberi erőforrás fejlődését. Nevezetesen a család-és népesedéspolitika, az oktatáspolitiká, a foglalkoztatáspolitiká, az egészségpolitika, a szociálpolitika és a migrációspolitiká.

- A család és népesedéspolitika, amely megteremti azokat a lehetőségeket, amelyek támogatják a gyermekvállalást, a gyermeknevelést, s vele a gyermekek életének, nevelésének családi körülményeit, legyen az hagyományos értelemben vett, vagy bármilyen más (homo, vagy csonka) család, s lehetővé teszik a gyermeket vállaló szülőnek a gyermeknevelés mellett az életcéljai, karrierje megvalósítását.
- Az oktatáspolitiká, amely a felnövekvő nemzedék számára lehetővé teszi megkülönböztetésmentesen, képességei lehető legteljesebb kibontakozását. Részint olyan alapképzését, amelyre hosszú távon lehet szakmai és továbbképzéseket építeni, részint olyan szakmai, felső és továbbképzéseket, amely lehetővé teszi a munkaerőpiacra való bekapcsolódását.
- A foglalkoztatáspolitiká, amely hozzásegíti az embereket a munkaerő-piaci kereslethez való igazodáshoz, és kikényszeríti a megkülönböztetésmentes foglalkoztatást.
- Az egészségpolitika, amely a megelőzéssel és a gyógyító tevékenységgel elősegíti az emberi élet egészségben történő mind hosszabb megélését.
- A szociálpolitika, amely a hátrányos helyzetű embereket méltó életkörülményekhez segíti hozzá.
- A migrációspolitiká, amely részint a kivándoroltak hazatérését igyekszik elősegíteni, részint a bevándorlókat segíti humánus ellátáshoz, és kellő szelektivitással az országban való letelepedéshez.

Ki lehetne még emelni két további fontos szakpolitikát: a kisebbségpolitikát és a nőpolitikát, azonban ezeknek az előbbiek szerves részeként kell funkcionálni.

A következő fejezetben az európai és a hazai demográfiai folyamatokat, azok összetevőit tekintjük át, kitérve néhány szakpolitikai következményre.

2. EMBERI ERŐFORRÁSOK A 21. SZÁZADBAN

A jövőbelátás legnépszerűbb területe a demográfia, a népesség-előreszámítások. Ennek alighanem az az oka, hogy a népességalakulás mögött igen lassan változó és ezért jól előreláthatónak vélt folyamatok – mint a teljes termékenység, a születéskor várható élettartam, a migrációs különbözet – állnak többnyire. (Bár éppen a 2015-ben, a szíriai konfliktus nyomán megugró migrációs áradat bizonyítja egyes folyamatok előrejelzési nehézségeit.) Ugyanakkor a népesség-előreszámítás talán a politikától leginkább befolyásolt terület is, hiszen egy-egy ország pillanatnyi társadalmi, gazdasági közérzete nyilvánvalóan hat a demográfiai folyamatok elemeire, a gyermekvállalási hajlandóságra, a kivándorlásra, vagy pl. egészségügyi ellátáson és a környezeti állapotokon keresztül a mortalitásra. A demográfiai adatok és előrejelzések ezért elkerülhetetlenül a nagypolitikai vetélkedés, a választási harc eszközeivé válnak, s a demográfiával foglalkozó kutatók nemritkán kénytelenek ezek között a viszonyok között tevékenykedni.

Más oldalról a világ demográfiai folyamatai rendkívül jelentős és ellentmondásos társadalmi, gazdasági jelenségeket szülnek. Egyszerre igaz a Föld túlnépesedése és egyes országok lakosságának súlyos előregedése és csökkenése. Egyszerre érvényesül világ országainak gazdasági polarizációja valamint a háborúk, konfliktusok nyomán felgyorsuló migráció kedvező, és kedvezőtlen hatása. Jól kitapintható a történelmi adottságokból, vagy a migráció nyomán kialakult multikulturális, soknemzetiségű, sokvallású országok politikai irányításának kínlódása a vallási, kulturális különbségekből adódó feszültségekkel, a kisebbségeket sújtó diszkriminációval, az egyenlőtlenségekkel.

A migrációnak mind közvetlen, mind externális gazdasági hatásai vannak. A több aktív kereső nyomán várható gazdasági növekedés mellett olyan hatások, mint a nagyobb nyugdíj- és egészségügyi biztosítási befizetéseket csak közvetve érzik az emberek. A gazdasági előnyök mellett jelentős és nemritkán ellentmondásos társadalmi, kulturális, vallási vetülete van a bevándorlásnak. Ennek hatására a migráció koordinálása, kontrollálása egyre nagyobb súllyal nehezedik a kormányzatokra. Ezt a kormányzati feladatot azonban sok politikai erő saját hatalmának erősítésére használja ki.

A fejlett országok nem kis részében a migráció nyomán fellángolnak a nacionalista nézetek, az előregedés kapcsán pedig a kétségbeesés, a félelem a gazdasági problémáktól. Az egyik oldalon, hogy jogunk van-e bezárkózni arra a földre, amit hazánknak nevezünk, vagy meg kell ezt osztani másokkal, akik kiszorulnak saját, a világ nekik rendelt darabjáról? A másik oldalon az elnéptelenedő országok, nemzetek kiket engedjenek be magukhoz, ha meg akarják őrizni előregedő országuk gazdasági szintjét, életszínvonalát? És akiket beengednek, azoktól hogyan védjük meg, meg tudják-e védeni, meg kell-e védeni, joguk van-e megvédeni saját kultúrájukat? Miközben „régikisebbségeiket” sem tudták integrálni, azok kultúráját sem tudták elfogadni, az ő számukra sem tudnak méltó társadalmi feltételeket biztosítani. Képesek-e olyan társadalmi, gazdasági feltételeket teremteni, hogy az új és a régi kisebbségek egyenlő jogokat és lehetőségeket kapjanak a többségi társadalom tagjaival?

Számos rendkívül súlyos kérdés, amelyről egyre több riasztó, gyakran szándékosan ijesztgető tanulmány és főleg politikai nyilatkozat születik. Mert az emberek idegengyűlöletét könnyű felszítani, könnyű az emberi önzésre építkező nacionalista gyűlöletet táplálni sanda politikai érdekekből. Harcot hirdetni a haza megvédésére a másokkal, a tőlünk különbözőkkel, vagy a betolakodó migránsokkal szemben, harcot, hogy az ellenkezőket hazafiatlansággal vádolva el lehessen söpörni.

„[A] xenofóbia erejét az ismeretlentől való félelem adja – a félelem a sötétségtől, amelybe valamennyien belezuhanhatunk, ha eltűnnek azok a jelzőpóznák, amik kijelölik együvé tartozásunk objektív, állandó, pozitív pontjait. (...) Azok számára azonban, akik már nem számíthatnak arra, hogy valahová tartozzanak, még mindig marad egy képzelt közösség, ahová tartozni lehet: ami állandó, elpusztíthatatlan, s ahol a tagságuk biztosítva van. Megint csak a „nemzet” vagy az etnikai csoport jelenik meg végső biztosítékként, ha a társadalom csődöt mond. Semmit nem kell tenned azért, hogy beletartozz. Beleszületél, és benne is maradsz” – írja Hobsbawm, majd így folytatja: „Mivel oly korban élünk, mikor minden egyéb emberi kapcsolat és érték válságba került, vagy további sorsa legalábbis ismeretlen és bizonytalan – úgy tűnik, a xenofóbia lesz a 20. századi fin de siècle tömegideológiája. Az emberiséget ma ez a tagadás tartja össze. Tagadása mindannak, amiben az emberi faj közös” (Hobsbawm 1993).

Ijesztő, de sajnós igaznak tűnő gondolatok.

Itt ezekre a súlyos kérdésekre nem tudunk válaszolni, legfeljebb azt ígérhetjük, hogy a tisztánlátáshoz segítünk közelebb kerülni.

Demográfiai scenáriók a fejlett országokban

Amikor ezek a sorok születnek (2015 őszén), akkor a világon az év első hét hónapjában közel 83 millió volt a születések száma, és mintegy 35 millió a halálozás. Tehát 48 millió fővel nőtt a Föld népessége, s bár lassulva emelkedik,

de már majdnem elérte 7,4 milliárd főt.³⁰ Az UNESCO előreszámításának ún. alapváltozata szerint 2050-ben 9,7 milliárd lesz, és 2100 körül el fogja érni 11,2 milliárdot.³¹

Ugyanakkor a KSH közzétett gyorstájékoztatója³² szerint 2015 első öt hónapjában Magyarország népessége (migráció nélkül) 22,5 ezer fővel csökkent (mert a 36,5 ezer fős élveszületéssel szemben 59 ezren haltak meg az időszak alatt). Így az ország népessége már csak 9,8 millió fő (a migrációt figyelembe véve ennél is kevesebb).

Miközben tehát a Föld népessége lassulva ugyan, de a sokak által félt fenntarthatatlan túlnépesedés felé tart, azonközben Magyarország egyre inkább a demográfiai tél állapotába süllyed. Az Európai Unióban Magyarország mellett (ahol 2014-ben –3,3 volt az ezer főre vetített, migráció nélkül számított ún. természetes népesség változás) hasonló a helyzet Romániában (–3,5), Litvániában és Lettországbán (–3,4), s Bulgáriában (–5,7) valamivel még rosszabb is.³³

A migráció ezeket a hazai számokat tovább rontja, bár sajátos módon az EU 2014-es statisztikáiban közreadott Magyarországra vonatkozó információk a migrációval együtt kis népességnövekedést mutatnak. De a valódi, a tükörstatisztikák³⁴ alapján becsülhető migrációt figyelembe vevő adatok lényegesen kedvezőtlenebbek lennének (véltetőleg a lett és litván –4,2, –4,3 illetve a görög –6,4 körüli „nettó migrációs és statisztikai beállítás” adódna).

Az Európai Unió a népesség alakulásával kapcsolatban három forgatókönyvet vázol fel, amelyek nem előrejelzések, hanem feltevések – írja az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság 2011-es anyaga –, melyek lehetővé teszik a jelenlegi tendenciák kiigazításához szükséges politikák megszületését, és ezáltal azt, hogy elkerülhető legyen a legrosszabb.

- Az első változat szerint a termékenységi index a nemzedékek megújulásához szükséges szint alatt maradna, de a népesség enyhén növekedne részint az idősök várható élettartamának növekedése, részint a pozitív mérlegű migráció miatt. Következménye a nagymértékű elöregedés, az idősök számának nagyarányú növekedése, és az aktív népesség csökkenése (annak ellenére, hogy a nyugdíjba vonulási életkor emelkedne). Az európai uniós országok mintegy felében csökkenne a népesség, növeked-

³⁰ A <http://www.worldometers.info/> adatai szerint, ami persze becslés, de nagyságrendjében helytálló (letöltés 2015. július 31.).

³¹ World Population Prospects (2015).

³² 2015. július 22-én közzétett Gyorstájékoztató Népmozgalom, 2015. január–május <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep1505.html> (letöltés 2015. július).

³³ Adatok forrása Eurostat http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Crude_rates_of_population_change,_2012%E2%80%932014_%28per_1_000_persons%29_YB15_II.png (letöltés 2015. július).

³⁴ A tükörstatisztika a másik tagállamban a magyar állampolgárokról, illetve a Magyarországról odaérkezőkre vonatkozó nyilvántartás (lásd pl. Sárosi–Tóth 2009).

ne a tagállamok közötti demográfiai eltérés, ami veszélyeztetné az EU-n belüli kohéziót.

- A „katasztrófa-forgatókönyv” szerint a demográfiai tél felerősödne, a termékenység fele sem lenne a népesség megújuláshoz szükségesnek, a születések száma jóval alacsonyabb lenne az elhalálozások számánál. Ennek a rendkívül elöregedett társadalomnak már nem lennének meg az eszközei az idősök számára szükséges pénzügyi és egészségügyi ellátás finanszírozására. A fiatal diplomások elvándorolnának az öregedő Európai Unióból, a bevándorlás pedig egyre csökkenne, mivel Európa vonzereje mérséklődne a dinamizmus visszaesése, a szegénység növekedése, továbbá a jelentős költségvetési problémák és a szociálpolitika deficitje következtében.
- A harmadik scenárió a demográfiai megújulás, vagyis a „demográfiai tavasz” forgatókönyve. E szerint a termékenységi index megközelítené a nemzedékek egyszerű megújulásához szükséges küszöböt. E demográfiai dinamizmus gazdasági fellendüléshez vezetne, amely elősegíti a szociális védelmi rendszer finanszírozását. Az EU ismét vonzóvá válik saját polgárai számára, akik már nem éreznek indíttatást a kivándorlásra, és egyúttal képzetesebb bevándorlókat is vonz (Európai Gazdasági és Szociális Bizottság 2011).

Az elemzés azt is hozzáteszi, hogy (2011-ben) a születések száma az Európai Unió egyik tagállamban sem éri el a népesség egyszerű utánpótlásához szükséges szintet, bár Franciaország és Írország közel jár ehhez. (Hozzá kell tenni, hogy a dokumentum megszületése óta mindkét országban mérséklődött a termékenység, bár továbbra is ennek a két országnak a legmagasabb az EU-ban. (2011-ben Franciaországban 2,01, Írországban 2,03 volt a teljes termékenységi index, 2013-ban 1,99, illetve 1,96.) Az Amerikai Egyesült Államok termékenységi rátája majdnem eléri ezt a küszöböt (2014-ben 2,01), míg az Európai Unió átlagos termékenységi rátája körülbelül 25%-kal (2013-ban már 26%-kal) alacsonyabb annál.

2011-ben kilenc tagállam, most amikor ez az írás születik a rendelkezésre álló 2014-es adatok szerint tizenkét tagország népessége csökkent. Legjobban Ciprusé, Görögorszáé, Lettorszáé, Litvániáé, de Bulgária, Portugália, Horvátország, Románia és Magyarország népessége is egyre kisebb, Észtorszáé, Spanyolorszáé és Lengyelorszáé szintén, bár viszonylag kisebb mértékben.³⁵ (Érdemes megemlíteni, hogy Németország fokozatosan kikerült ebből a zónából, nyilvánvalóan a növekvő bevándorlás következtében.)

A demográfiai tél tehát nagyon sok országot fenyeget az unión belül, és csak nagyon keveseknek látszik megadatni a demográfiai tavasz.

³⁵ Adatok forrása: [https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/index.htm\(letöltés 2015. szeptember\).](https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/index.htm(letöltés 2015. szeptember).)

Népesség-előreszámítások

A demográfiai előreszámítások alapváltozata szerint 2060-ban a legvalószínűbb magyar népességlétszám 7 millió 920 ezer fő, a legmagasabb érték 8 millió 590 ezer, a legalacsonyabb 6 millió 920 ezer fő lesz (Földházi 2013).

A legfrissebb előreszámítások ugyancsak európai és magyar elnéptelenedést prognosztizálnak. Az ENSZ-titkárság³⁶ elkészítette a világ népességi előrejelzésének 2015. évi revízióját,³⁷ amely 2100-ig tartalmaz előreszámításokat a Föld országaira és régióira.³⁸ A médium előreszámítás szerint a Föld teljes népessége 2100-ban 11,2 milliárd lesz, s bár erősen lassulva, de még mindig növekvő. Ugyanakkor az alacsony változat szerint a maximum 2054-ben következne be 8,7 milliárd fővel, ezt követően csökkenne, s 2100-ban már csak 7,3 milliárd fő lenne, ami kevesebb, mint a mai, 2015-ös, 7,35 milliárd.

A médium változatban a mai népességhez képest egyedül Európa lakossága fog csökkenni 2100-ig, a jelenlegihez képest mintegy 13%-kal. A többi földrész népessége emelkedik, legkisebb mértékben Ázsiaé 11%-kal, és Latin-Amerikáé 14%-kal, legnagyobb mértékben Afrikaé, ahol a népesség a mai 3,7-szeresére növekszik az előreszámítás alapján.

A közepes változat szerint 2100-ig a világon két ország népessége csökken felénél kevesebbre (Moldova 45,6%-ra és Bulgária 47,6%-ra), további négy ország népességszűkülése haladja meg a 40%-ot: Bosznia-Hercegovina, Románia, Lengyelország, Ukrajna. És 10 ország esetében várható, hogy a népességszűkülés 30%-nál nagyobb lesz. Magyarország is idetartozik, 34%-os várható szűküléssel. Mellettünk a három kis balti ország, továbbá Szlovákia, Szerbia, Montenegró, Albánia, Horvátország esik ebbe a körbe, és egyetlen nem poszt-szocialista országgént Görögország.

A minimum szcenárió szerint Európa népessége 2100-ra a jelenlegi 56%-ára csökkenne, és a legnagyobb népességapadást elszenvedő országok (Moldova, Bulgária és Bosznia-Hercegovina) lakossága a mai negyedére esne, Magyarország népessége pedig a mainak 40%-ára, 3,94 millió főre.

Rendkívül fontos kérdés, hogy ez a demográfiai helyzet hosszabb távon Magyarországnak, és a többi radikálisan csökkenő népességű országnak, milyen társadalmi, gazdasági kilátásokat ígér.

Érdemes itt J. M. Keynes „A csökkenő népesség néhány gazdasági következménye” című előadásában megfogalmazott gondolatait idézni. „Állandó népességszint esetén, ezt állítom, a fellendülés és a belső béke megőrzésében

³⁶ Egészen pontosan: az ENSZ Titkárság Közgazdasági és szociális ügyek osztályának Népesedési részlege, (Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat).

³⁷ The 2015 Revision of World Population Prospects, lásd: <http://esa.un.org/unpd/wpp/> (letöltés 2015. augusztus).

³⁸ Lásd <http://esa.un.org/unpd/wpp/> (letöltés 2015. augusztus).

abszolúte attól a politikától kerülünk függésbe, amely a fogyasztást úgy növeli, hogy egyenletesebben osztja el a jövedelmeket, és olyan szintre szorítja le a kamatlábakat, hogy azáltal jövedelmezővé váljanak a termelési periódus időtartamában végrehajtott lényeges változtatások. (...) Ha a kapitalista társadalom elveti a jövedelmek igazságosabb elosztását, és ha a bankoknak és a pénzügyi köröknek sikerül fönntartani a kamatlábat valahol a XIX. századi átlagérték környékén (ami egyébként számszerűleg egy kicsit alacsonyabb volt, mint a ma érvényes kamatláb), akkor az erőforrások kihasználatlansága irányába tartó krónikus tendencia mindenképpen a végső akna lesz, és szétrombolja a társadalomnak ezt a formáját” (Keynes 1937).

Magyarországon a jövedelem különbségek tekintetében nem éppen ezzel egyező folyamatoknak vagyunk tanúi: „2009 és 2012 között Magyarországon jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Az egy főre jutó jövedelmek legfelső és legalsó jövedelmi deciliseinek aránya 7,2-ről 9,0-ra emelkedett” (Szívós–Tóth 2013, 23. o.). 2012 és 2014 között csökkentek ugyan a jövedelemkülönbségek, de az egyenlőtlenség a 2009–2010-es fölött maradt, 8,2 volt (Szívós–Tóth 2015, 29).

Ha Keynesnek igaza van, akkor a csökkenő népesség esetén különösen fontos lenne a jövedelmi különbségek csökkentése, az egyenlőtlenségek mérséklése. Ma Magyarországon a jövedelemkülönbségek magasak, és nem igazán csökkennek. A mai adó- és jövedelempolitika, ami egyértelműen a magasabb jövedelműeket preferálja, hosszú távon nagyon súlyos veszélyeket hordoz.

Termékenység, mortalitás, migráció

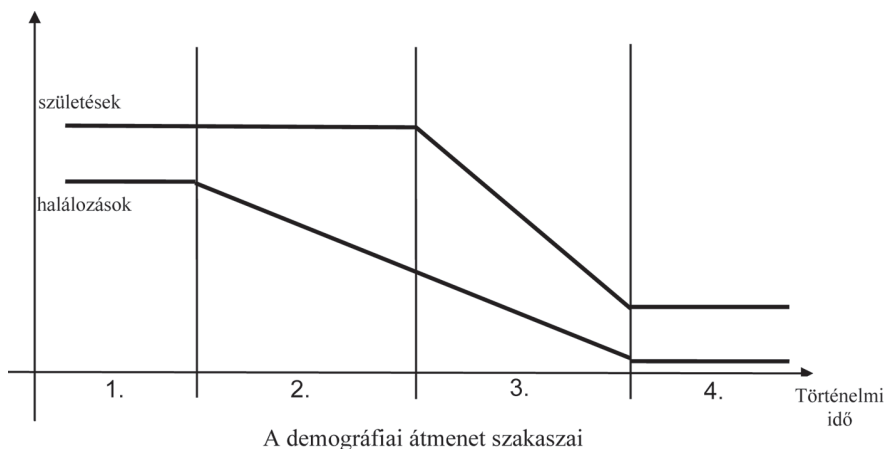
A népességalakulást meghatározó három alapvető demográfiai tényező a termékenység, a mortalitás és a migráció. Röviden érdemes ezek elméleti hátterét érintenünk.

NÉHÁNY SZÓ A DEMOGRÁFIAI ELMÉLETEKRŐL

Nem célunk itt részletesen belemerülni a demográfiai elméletekbe, amelyeknek igen széles köre ismert, csupán rendkívül rövid rápillantásra vállalkozunk.

A termékenység és a mortalitás alakulását magyarázó teóriák között a leginkább elfogadott a demográfiai átmenet elmélete, amelynek lényege, hogy a társadalmi, gazdasági fejlődést, a modernizációt a demográfiai, születési és halálozási minták megváltozása is kíséri (lásd pl. Gábos–Tóth 2000). A demográfiai átmenet elmélete a demográfiai fejlődést négy történelmi szakaszra osztja. Az első, kiinduló szakasz jellemzői a magas termékenység, a magas halálozási arány és rövid élettartam, amelynek nyomán nagyjából állandó (illetve egy alacsony állandó érték körül hullámzó) népesség alakul ki. Az ezt követő má-

sodik szakasz, a népességnövekedés megindulásának szakasza, amikor a civilizáció eredményeként csökkenni kezd a halandóság, azonban a továbbra is magas termékenység következtében a népesség erőteljes növekedésnek indul. A harmadik szakaszt a továbbra is csökkenő halandóság mellett a termékenység csökkenésének megindulása és folyamatos mérséklődése jellemzi, amelynek nyomán a népesség egyre inkább lassulva növekszik. És végül a negyedik szakasz, amit a termékenység alacsony állandó szintje és a magas várható élettartamok mellett állandósult, illetve csökkenő népességszám jellemez.

A demográfiai átmenet elmélete

A demográfiai átmenet elmélete alapján remélhető a világ népességnövekedésének lelassulása és megállása, ugyanakkor a teória problémája a fejlett országok aspektusából alapvetően az, hogy a negyedik szakaszról nem sokat mond. Sőt lényegében a negyedik szakaszra vonatkozó predikció nem teljesül, mivel nem állandósul sem a termékenység, sem a halandóság. A termékenység folyamatosan csökken, a születéskor várható élettartam pedig folyamatosan növekszik. Ezt nevezik második demográfiai átmenetnek (Van de Kaa 1987). Mint Habcsek írja: „a második demográfiai átmenet, a nagyon alacsony gyermekszám és a még tovább növekvő, igen magas élettartam, a fokozódó öregedés és a népességszám-stagnálás, csökkenés időszaka, illetve ennek elkerülésére az intenzív bevándorlás periódusa” (Habcsek 1995,47). Az elméletek széles köre igyekszik magyarázni a fejlett társadalmak ezen demográfiai jelenségeit egészen odáig, hogy az is megfogalmazódik, hogy nem tartunk-e a legjobb úton afelé, hogy „autista társadalommá” váljunk (Van de Kaa idézi Hans-Joachim Hoffmann-Novotny [1987] kérdését).

A másik fontos teória csoport a migrációval foglalkozó elméletek, amelyeknek rendkívül széles köre ismert, amikre itt most nem térünk ki, részletesen. Csak a legrégibb, de talán máig a leginkább közismert teóriát említjük meg,

a Ravenstein³⁹ által leírt „push and pull” elméletet (amelyet magyarra taszítás-vonzásként szoktak fordítani). Ennek lényege, hogy a vándorlás részint azon tényezőknek tulajdonítható, amelyek otthonuktól eltaszítják a migránsokat (mint a túlnépesedés, a háborúk, a polgárháború, az üldöztetés, a természeti katasztrófák vagy az alacsony életszínvonal, rossz politikai közérzet stb.). Részint amelyek más helyekhez, országokhoz vonzzák őket (mint pl. a nyugodtabb, szélesebb életlehetőségek, a magasabb jövedelmek, a jobb életkörülmények, a demokrácia stb.). Ravenstein a taszító és vonzó erők egymásra hatásában a gazdasági motiváció fontosságát hangsúlyozza (Hárs 1992). Szerinte „nincs alapvető különbség a belső és a nemzetközi migráció között. A belső migrációról... azt állítja, hogy a két pont közötti migráció fordítottan arányos távolságukkal, hogy a migrálók egyértelműen a nagy kereskedelmi vagy ipari centrumokat preferálják, és hogy a migráció lépcsőzetes, kezdetben a közeli városokba, majd ezután esetleg a leggyorsabban fejlődő városokba irányul. Végül megállapítja, hogy a városi lakosság kevésbé hajlamosa belső migrációra, mint a mezőgazdasági települések lakói. A nemzetközi migrációról szólva a közlekedés, az ipar és a kereskedelem fejlődése szükségszerű következményének tartja a migrációs folyamatok növekedését” (Hárs 1992). Ravenstein elmélete több ponton korrekcióra szorult az idők folyamán (pl. nem vett tudomást a határokról, és alapvetően a munkaerő vándorlására koncentrált, amely megközelítés a családok vándorlására csak korrekciókkal igaz).

A migrációs adatokat vizsgálva egyértelműen látszik, hogy az OECD-országok közül a legnagyobb bevándorlási nyomás az angolszász országokra nehezedik. A 90-es évek kezdete óta a kontinentális és a dél-európai országokban is igen jelentős a bevándorlás, míg az északi és különösen a posztoszocialista országok esetében nem az.

Ugyanakkor világosan látszik, hogy az EU-tag posztoszocialista országok esetében, a rendszerváltást követően remélt gyors felzárkózás elmaradása nyomán, az EU-ba történő csatlakozást követően jelentősen megnövekedett a kivándorlás. Ennek pedig súlyos gazdasági hatásai lehetnek. Mint a kelet-németországi kivándorlással kapcsolatos elemzés nyomán Matthews (2014) írja: „Amíg a tehetséges és motivált fiatalok Németországban megtehetik, hogy szabadon elhagyják Keletet a számukra jobb lehetőségeket kínáló Nyugat miatt, addig a gazdasági fejlődés regionális különbségei továbbra is fennállnak.” Aligha kétséges, hogy ez a kijelentés Magyarországra és az összes kelet-európai posztoszocialista országra is igaz.

A push and pull elmélet jól magyarázza az EU-ban napjainkban, 2015-ben tapasztalható migrációs jelenségeket. Részint a gazdag fejlett országok vonzó hatása és az elmaradott országok szegénységének, túlnépesedésének taszító

³⁹ Ernst Georg Ravenstein (1834–1913) Németországban született, de Angliában élt földrajztudós.

hatásaival, megfejlve a háborúk és zavargások impulzusaival igen jelentős migrációs nyomást eredményeznek az EU határain kívülről. Részint az EU határain belül is érvényesül a gazdag tagországok vonzó hatása a szegényebb tagországok lakosaira, akiket a rosszabb életkörülmények és a társadalmi, politikai kiszolgáltatottság taszít hazájuk elhagyására.

Az elmélet a megoldást is sugallja. A kívülről érkező migrációs nyomást egyik oldalon a bevándorlási szabályok, a letelepedés, valamint a határok védelmének megszigorításával, azaz a vonzás csökkentésével lehet mérsékelni. Másik oldalon a taszítás csökkentésével, azaz a bevándorlók forrásországainak nyújtott segítekkel, amelyek az életkörülményeket legalább részben javítják, és hozzájárulnak a demokratikusabb, élhetőbb társadalom kialakulásához. Az sem kétséges, hogy az Európai Unió belüli vándorlás is előbb-utóbb olyan feszültségeket fog okozni, amely – függetlenül az emberek szabad mozgásáról vallott és vállalt elvektől – mind a gazdagabb országok vonzását csökkenti (pl. a letelepedés feltételeinek szigorításával), mind a taszítást mérsékli (pl. a szegényebb országok fejlesztésével és demokratikus elvárások, társadalmi normák betartásának kikényszerítésével).

A TERMÉKENYSÉG

A teljes termékenységi arányszám azt fejezi ki, hogy az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett egy nő élete folyamán hány gyermeknek adna életet.⁴⁰ A teljes termékenységi mutató 2,1-es értéke biztosítja azt, hogy a népesség azonos szinten reprodukálódik.⁴¹

⁴⁰ A teljes termékenységi arányszám a korszpecifikus termékenységi arányszámok összege a 15 éves kortól 49-ig.

Definíciót lásd KSH Módszertani dokumentáció/Fogalmak http://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_ot_id=200&p_obj_id=609 (letöltés 2015. július).

⁴¹ A 2,1-es értéket a bruttó és a nettó reprodukciós együttható magyarázza. A népességreprodukcióhoz az szükséges, hogy átlagosan egy nőnek egy leánygyermek szülessen, ez esetben a bruttó reprodukciós együttható egy. A bruttó reprodukciós együtthatót úgy kapjuk meg, hogy a teljes termékenységi arányszámot beszorozzuk a leány-élveszületések hányadával. Mint ismeretes, a születések során több fiúgyermek születik, mint leány, 100 újszülött közül hozzávetőlegesen 48 a leány- és 52 a fiúgyermek. Azt is figyelembe kell venni, hogy a termékeny korba kerülő nők számát csökkenti a halálozás. Ennek figyelembevételével kapjuk meg a nettó reprodukciós együtthatót. Ennek hatása ma már a fejlett világban viszonylag alacsony (kb. 2%). Összességében nagyjából 2,1-es teljes termékenységi arányszám esetén marad szinten a népesség (Kamarás 2000).

A világ átlagos teljes termékenységi rátája 1960-ban 5,00, 1970-ben 4,71, 1980-ban 3,72, 1990-ben 3,27, 2000-ben 2,65, 2010-ben 2,49, és 2013-ban 2,46 volt. A 70-es évek átlagos termékenység csökkenése évi 2,34% volt, a 80-as években 1,2%, a 90-es években 2,23%, a 2000-es évek első évtizedében 0,65%. A 2010-es években (2010–2014 között) pedig 0,41%-ot mérséklődött a teljes termékenység a világon átlagosan. Adatok forrása: Világbank <http://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN> (letöltés 2015. július).

A hazai népesség előreszámítási scenáriók a 2011-es 1,23-as teljes termékenységi arányszám növekedésével számolnak. Az alacsony változat némi stagnálás után, az arányszám viszonylag gyors 1,45-re emelkedését feltételezi, amelynek azután 2060-ig történő szinten maradásával számol. A magas változat az arányszám 2011 utáni folyamatos növekedését feltételezi, ami a harmincas évek elején eléri az 1,75-öt, s azon a szinten stagnál 2060-ig. A közepes változat pedig az előzőhöz hasonló ütemű növekedést prognosztizál, s a 20-as évek elején 1,6-es értéket, ami 2060-ig stagnál (Földházi 2013). Az élveszületések száma lényegében mindegyik változatban előbb-utóbb csökken, az alacsony változatban 2060-ra 45-66 ezer főre, a magas változatban valamivel 80-90 ezer köré.⁴²

A világra vonatkozó ENSZ-előreszámítások a teljes termékenységi mutatóra Afrika esetében olyan csökkenést vetítenek előre, amely 2050 körül még 2 felett, de már 3 alatt lesz, Latin-Amerika és Ázsia esetében olyan csökkenését prognosztizálják, amely a 2020-as évek környékén esik 2 alá. Észak-Amerikára egy olyan stagnálást prognosztizálnak, amely kicsivel a 2-es érték alatt marad végig 2050-ig, Európára pedig a 2000-es évek elejének mélypontja után némi növekedést remélnek, amely 2050 körül nagyjából az észak-amerikaiával lesz egy szintben.⁴³ 2045 és 2050 között a becslések szerint még 2,25 lesz a Föld teljes népességének teljes termékenységi mutatója, s csak 2095–2100 között süllyed 2 alá (1,99 lesz).⁴⁴

Ha az OECD-országok összehasonlításában nézzük a magyar előrebecsült teljes termékenységi arányszámot, akkor leginkább az alacsony scenárió 1,45 és a közepes változat 1,6 értéke között látszik reálisnak a becslés. Ugyanis a 2010-es évek első felében az európai poszt szocialista országok közül a magyar mellett a cseh, a litván, a lengyel, a szerb, a szlovák és a moldovai teljes termékenység 1,5 alatt volt. A szlovák, az ukrán, a román, a bolgár, a szerb és horvát, valamint az észt 1,5 és 1,6 között. Az albán, a belorusz, az orosz, a litván és a montenegrói pedig 1,6 és 1,8 között. Érdeemes hozzátenni, hogy a teljes termékenységi arányszám 1,5 alatt van a dél-európai⁴⁵ országok mindegyikében (Törökországot kivéve, ahol kicsivel 2 fölött található). A 2000-es évek első évtizedében, a nyugat-európai⁴⁶ országokban csak kicsivel állt 1,6 felett a mutató, s 1,8 feletti átlag csak az angolszász⁴⁷ és az északi országokban⁴⁸ volt.

⁴² Nem teljesen azonos adatokat találunk a KSH NKI kiadványaiban. Lásd Spéder 2014, illetve Ori –Spéder 2012.

⁴³ Lásd John Bongaarts 2009.

⁴⁴ World Population Prospects 2015.

⁴⁵ A következő országok adatainak átlaga: Ciprus, Málta, Portugália, Spanyolország, Olaszország, Görögország, Törökország.

⁴⁶ A következő országok adatainak átlaga: Ausztria, Belgium, Svájc, Németország, Liechtenstein, Luxembourg, Franciaország és Hollandia.

⁴⁷ USA, Kanada, Új-Zéland, Egyesült Királyság, és Írország átlaga.

⁴⁸ Finnország, Svédország, Norvégia, Dánia és Izland átlaga.

A termékenység két tényezőtől függ, a szülőképes nők számától és ezen nők által vállalt és megszült gyermekek számától.

A nők gyermekvállalási hajlandóságát számos társadalmi tényező befolyásolja. Andorka (1980) áttekintése azonban ezek közül kettőt emel ki, részint a családi jövedelem és a gyermekek nevelési költségeinek hatását a termékenységre, részint az attitűdöket, értékeket, normákat.

A születéskorlátozás, amelynek számos lehetőségével már a primitív szinten élő népek is tisztában voltak, valamint a házassági szokások, amelyek lényegében a születéskorlátozáshoz hasonló eszközök nem tekinthetők Andorka szerint önmagukban a modern kori termékenységet befolyásoló alapvető tényezőknek.

A társadalmi-gazdasági státusz, az iskolai végzettség, valamint a vallási és etnikai hovatartozás termékenységbefolyásoló hatásáról Andorka azt hangsúlyozza, hogy azok a különböző csoportok, rétegek változó attitűdjeinek, értékeinek, normáinak tulajdoníthatóak.

Ugyanakkor a jövedelem termékenységre gyakorolt hatását illetően elfogadja a közgazdasági megközelítést. Kiemeli Easterlin⁴⁹ magyarázatát, miszerint „a fiatal házaspárok a jövedelmüket és munkavállalási lehetőségeiket ahhoz a szinthez viszonyítják, amelyet gyermekként és ifjúként a szülői családban tapasztaltak. A házasságkötés után legalább ezt a szintet akarják elérni, ez a szülői családban tapasztalt szint alakítja ki a jövőre vonatkozó elvárásaikat” (idézi Andorka 1980).

Tehát nem önmagában a jövedelem nagysága, hanem annak viszonya a családnak az életszínvonallal kapcsolatos elvárásaihoz befolyásolja a család gyermekszámát. Andorka hozzáfűzi, hogy „ez lehet a magyarázata a pénzbeni társadalmi juttatásokban megnyilvánuló népesedéspolitikai pozitív hatásának is”. Ugyanakkor elmondja azt is, hogy „az életszínvonallal kapcsolatos elvárások általában folyamatosan változnak (és társadalmi rétegenként eltérőek), és az elvárások változása gyorsabb lehet a jövedelem emelkedésénél. Ezért azok a tényezők, amelyek az elvárásoknak, a termékenységgel kapcsolatos attitűdöknek, értékeknek, normáknak... változását okozzák, érdekesebbek lehetnek a termékenység tényezőinek elmélete szempontjából, mint a jövedelem hatása.” Azt is hozzáteszi, hogy a városi és falusi lakóhely termékenység különbsége is ezekre vezethető vissza. A nők foglalkoztatása is a gyermekek pénzbeni és pszichés költségein keresztül befolyásolja a termékenységet. (...) Mivel a gyermek megszületése és a kisgyermek gondozása sokszor magával hozza az anya kereső foglalkoztatásának átmeneti feladását, a gazdaságilag aktív anyák, elsősorban a magas iskolai végzettségűek és ezért magas fizetésűek, lényeges költségeket kell, hogy vállaljanak elmaradt keresetek következtében. Ezen kívül pszichés költségek is felmerülnek, ha egyidejűleg a foglalkozási életpályán

⁴⁹ Easterlin 1978.

előre szeretnének jutni, de a foglalkoztatás szüneteltetése miatt nem tudnak. Továbbá amikor visszatérnek a foglalkoztatáshoz, a munkahelyükre, a kettős szerep (kereső munka és anyaság) okozta megterhelés jelentős pszichés költségeket okozhat” (Andorka 1980).

A dolgozat megírása óta bekövetkezett rendszerváltás is igazolta az Andorka által írottakat. A rendszerváltást követően a volt szocialista országok mind-egyikében törés következett be a termékenység alakulásában. A rendszerváltás után lényegében az összes európai posztszocialista országban csökkent a teljes termékenység.

A posztszocialista országok termékenységi helyzetének okait leginkább két elmélettel szokták magyarázni. A gazdasági, társadalmi krízis hipotézis szerint háztartások jövedelmének visszaesése, és a családtámogatások csökkenése arra ösztönzi az embereket, hogy életszínvonaluk megőrzése érdekében – ideiglenesen vagy véglegesen – elhalasszák a gyermekvállalást. A másik az előbbihez hasonló elképzelés, a gazdasági bizonytalanság teóriája, amely nem a jövedelmek csökkenését, hanem azok kiszámíthatatlanabbá válására helyezi a hangsúlyt, ezt okolva a gyermekvállalás elhalasztásáért (Husz 2006). Lényegében mindkettő visszavezethető az Andorka (1980) által a jövedelemnek a termékenységre gyakorolt hatását magyarázó elképzelésekre.

Nyilván mindezek alapján is a demográfiai előrebecslések arra számítanak, hogy a gazdasági konszolidáció nyomán remélhető, hogy a posztszocialista országok termékenysége is valamelyest emelkedik. Ez azonban egyes elemzések szerint nem lesz magasabb, mint a rendszerváltás előtti csökkenő ütemhez való visszasimulás. Goldstein és Reyenfeld (2011) a kelet-németországi termékenységalakulás elemzése alapján mutatja ezt be, hangsúlyozva ugyanakkor a kelet- és a nyugat-németországi termékenységi minták különbségét.

Arról van tehát szó, hogy a fejlett országok termékenysége elkerülhetetlenül a reprodukciós szint alá süllyedt, és némi ingadozással ott is fog maradni. Lényegében itt a már említett második demográfiai átmenetről van szó, amelynek „további jellemzői között említhetjük még a gyermekvállalásikor kitolódását, a válások számának növekedését, a házasságok számának csökkenését, a házasságon kívüli együttélések és az ilyen jellegű kapcsolatokból származó gyermekek arányának jelentős emelkedését, az egyszemélyes és az egyszülős háztartások arányának növekedését, valamint a szándékos gyermektelenség terjedését” (Van de Kaara és Lesthaeghe hivatkozva Gábos 2005, 40).

Fukuyama *A nagy szétbomlás* című könyvében írja: „A családok kisebbek lettek, és még kisebbek lesznek a belátható jövőben. Pár nemzedék múlva a legtöbb európai és japán embernek talán már csak egyenes ági rokonai lesznek. Először az emberi történelem során általánossá válhat, hogy a felnőttek három nemzedéke fog egy időben élni. Nicholas Eberstadt demográfus számításai szerint ha a mai termékenységi helyzetet kivetítjük még két nemzedékre, akkor az olaszországi gyerekek háromötödének nem lesznek testvérei, unoka-testvérei, nagynénjai és nagybátyjai...” (Fukuyama 2000,160).

A következmények tehát egyértelműek: elkényeztetett egykék, hiányzó testvérek, unokatestvérek, nagynénik, nagybácsik, és a házasságok felbomlása miatt családcsaládok.

Mind-mind kihívás az oktatási rendszer számára, ami szereti a családra hagyni a házi feladat elkészítését, a nyári és téli gyerekmegőrzést, s a nevelés és oktatás még számos feladatát.

Ugyanakkor a társadalom és politika azt szeretné, ha az oktatási rendszer venné át a széthulló család nevelési feladatait. Az az oktatási rendszer, amelyben a pedagógusok (nagyreszt pedagógusnők) egyre nagyobb részben gyermektelen vagy gyermeküket egyedül nevelő nők, akik éppen úgy nem tudják a családi nevelést pótolni az iskolában, mint ahogy nem képesek azt otthon sem megvalósítani.

Pedig nemigen lehet más lehetőséget látni, mint hogy a jövő iskolájának nevelő szerepét erősíteni kell.

A SZÜLETÉSKOR VÁRHATÓ ÉLETTARTAM

A születéskor várható élettartam a posztszocialista országok – köztük Magyarország – esetében rendre alacsonyabb, mint más hasonló fejlettségű ország esetében. 2013-ban a magyar nők születéskor várható élettartama 79,1 év volt, a férfiaké pedig 72,2 év, miközben az EU 28 átlaga a nők esetében 83,3 év, a férfiak esetében 77,8 év volt. (Az EU-ban legtovább a spanyol nők éltek 86,1 évig, legrövidebb ideig pedig a bolgár nők, 78,6 évig. A férfiak között is a bolgárok éltek legrövidebb ideig 71,3 évig, az olasz férfiak pedig a leghosszabb ideig 80,3 évig, de az EU-n kívüli svájci férfiak ennél is hosszabb ideig éltek 80,7 évig.⁵⁰)

A születéskor várható élettartam prognózisa Magyarországon, a szomszédos országokban és néhány további országban

	2010–15	2045–50	2095–2100
Ukrajna	68,4	75,7	88,9
Magyarország	74,9	82,3	92,1
Szerbia	75,1	81,1	92,7
Horvátország	77,3	83,8	95,3
Románia	74,7	83,0	92,2
Bulgária	73,8	81,3	92,2
Szlovákia	75,9	83,9	94,0
Lengyelország	76,5	84,1	94,4
Albánia	77,5	83,9	94,7
Csehország	78,1	86,5	95,5
Szlovénia	79,5	85,4	96,5

⁵⁰ Forrás: Eurostat.

	2010–15	2045–50	2095–2100
Németország	80,9	87,4	98,7
Ausztria	81,5	89,7	98,8
Görögország	81,3	87,8	98,8
Svájc	83,1	90,6	100,5
Európa	76,7	85,0	95,9

Forrás: <http://www.oeaw.ac.at/vid/dataexplorer/>

A hazai születéskor várható élettartam tehát igen kedvezőtlen. Az előnytelen helyzetet magyarázó elméletek több tényezőt szoktak kiemelni:

- Az életmód

„A populációs epidemiológiai vizsgálatok...feltárták a kockázati tényezőket, mint amilyenek a magas vérnyomás, a magas szérumkoleszterin-szint, a diabetes mellitus, a túlsúly és elhízottság, a mozgásszegény életmód, általában az egészségtelen táplálkozás, és ezek relevanciáját a szív- és érrendszeri betegségek patomechanizmusában... az epidemiológiai vizsgálatok egész sora mutatta ki a dohányzás káros hatását az egészségre. A tüdőrák-halandóság mellett a kardiovaszkuláris mortalitásban van még a dohányzásnak kiemelkedő jelentősége. Jelenleg közmegegyezés van a tekintetben, hogy a dohányzás a leggyakrabban halált okozó kockázati tényező, amelynek addiktív természete különösképpen megnehezíti ez ellen a rizikófaktor elleni küzdelmet” (Józan 2009).

- A környezetszennyezés

A hazai átlagos életkilátási tendenciák a 80-as évek elején voltak a legrosszabbak, „feltételezhetően a magas szennyezettségnek szerepe volt abban, hogy a várható élettartam enyhén csökkenni kezdett. Különösen a felnőtt férfiak életkilátásai rosszabbodtak: 1966-ban egy 30 éves férfi még várhatóan további 42 évig, vagyis 72 éves koráig él, 1985-ben viszont már várhatóan nem éri meg a 68 éves kort. Mindez elsősorban a levegő szennyezés emelkedő szintjének volt betudható, ami rontotta a krónikus betegségben szenvedő emberek életkilátásait. Az OKTH megállapítása szerint ugyanis a férfiak – a nőknél magasabb – tüdőrák halálozása területenként párhuzamosságot mutat az ipari foglalkoztatottság mértékével” (Csutora 2008). De legalább ilyen meghatározó tényező a mezőgazdaság túlzott kemizálása (Gábos 2001), a víz- és talajszennyezés stb.

- Lelki tényezők

„Az átalakuló közép- és kelet-európai országokra az utóbbi évtizedekben jellemző morbiditási és mortalitási krízis hátterében a legelismertebb nemzetközi kutatócsoportok eredményei szerint a lelki, magatartási tényezők szerepe alapvető... A magyar népesség körében végzett vizsgálataink eredményei szerint... a viszonylag rosszabb szociális-gazdasági helyzet nem önmagában, hanem el-

sősorban a depressziós tünetegyüttes közvetítésével idéz elő magasabb megbetegedési arányokat” (Kopp–Skrabski 2007).

- Az egészségügy

Az egészségügy területi egyenlőtlenségei (Orosz 1989), rossz hatékonysága (Csíte–Németh 2007), valamint az egészségügyi prevenció fejletlensége (Ádány é. n.), és nem utolsósorban az egészségügy alulpreferáltsága, a fejlett országoktól elmaradó kondíciói a hazai születéskor várható élettartamot igen kedvezőtlenül befolyásolják.

A magyarok születéskor várható élettartama hosszabb távon is elmarad, illetve vélten elmaradni látszik a régió többi országától. A 21. század végén Közép-Európában nálunk lesz a legalacsonyabb a születéskor várható élettartam, ami egyáltalán nem kedvez a 21. századi magyar emberi erőforrás helyzetének.

Az elöregedés

Ahhoz, hogy a hazai demográfiai helyzetet elemezni tudjuk, népesség-előreszámításra van szükség. A népesség-előreszámítások azonban – természetesen – bizonytalanok, s ahány készül, annyiféle eredményt ad, hiszen vélelmekre, feltételezésekre épülnek.

Három tényező jövőbeli alakulását kell megbecsülni ahhoz, hogy a népesség jövőbeli alakulását ki tudjuk számítani: a teljes termékenységi rátát, a születéskor várható élettartamot (külön férfiakra és nőkre) és a migrációt. Ha összehasonlítjuk a legjelentősebb előreszámításokat, elég egyértelműen látszik az ilyen becslések jelentős hibahatára. Bár a népességszámot illetően nem nagyok a különbségek, az előrebecsült öregségi index viszont elég jelentősen eltér (nyilván a korstruktúra előrebecslésének bizonytalanságai miatt).

Az Eurostat, az ENSZ és a hazai népesség előreszámítás eredményei a magyar népességre és öregségi indexre

	2015	2020	2030	2040	2050	2060
Eurostat előreszámítás						
Népesség (millió)	10	9,9	9,7	9,4	9,2	8,9
Öregedési index*	121,3	136,8	163,1	197,1	233	259,9
ENSZ előreszámítás						
Népesség (millió)	9,9	9,8	9,6	9,4	9,2	9,1
Öregedési index	117,6	126,9	133,6	151,4	164,9	162,6
Nemzeti előreszámítás						
Népesség (millió)	9,9	9,8	9,5	9,2	8,9	8,5
Öregedési index	123,4	140,7	164,3	195,1	241,5	273,6

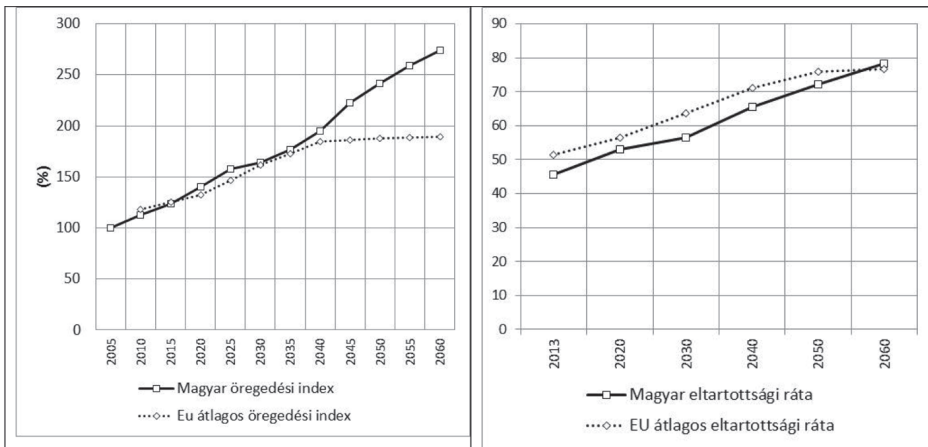
Forrás: Pilinská–Vaňo 2013 alapján.

* Öregedési index (ageing index): 100 fő 14 év alatti lakosra jutó 65 év feletti lakos száma.

AZ ELŐREGEDÉS MUTATÓI

A hazai demográfiai folyamatokat hosszabb távon viszonylag súlyos előregezés jellemzi. A 15–64 éves (az ún. munkaképes korú) népesség 2060-ig a maihoz képest majdnem negyedével csökken (a jelenlegi közel 7 millióról, kicsit több mint 5 millióra). A 65 éves és idősebb népesség ugyanezen időszak alatt több mint 50%-kal emelkedik (2060-ban mintegy 2,7 millió fő, ezen belül a 80 éves és idősebbek száma 1,1 millió fő lesz várhatóan).

A népesedési folyamatok nyomán Magyarország öregedési indexe (azaz az időskorú népességnek (65–X éves) a gyermekkorú népességhez (0–14 éves) viszonyított aránya) a 2030-as évektől kezdve némileg felgyorsul, miközben az EU-átlag lassul.

Az öregedési és az eltartási index várható alakulása Magyarországon, az EU-ban

Az eltartottsági rátát illetően (a gyermek- és az idős népesség a 15–64 éves népesség százalékában) valamivel jobb a magyar helyzet, itt csak 2060-ban romlik a ráta az EU-átlagnál kedvezőtlenebb helyzetbe.

Mindkét ráta esetében a legkedvezőtlenebb helyzetben Lengyelországot, Szlovákiát, valamint Portugáliát és Görögországot találjuk. És mindkét ráta esetében a déli⁵¹ és a posztoszocialista⁵² országcsoporthoz tartozók indexei a legrosszabbak.

⁵¹ A déli országcsoporthoz tartozók: Ciprus, Görögország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország.

⁵² A posztoszocialista országcsoporthoz tartozók: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Szlovénia, Horvátország.

AZ ELŐREGEDES KÖVETKEZMÉNYEI

Hamish McRea (1996) ismert könyvében így ír: „Egy idősödő ipari világ elkerülhetetlenül lassabban növekvő is lesz. Kétségtelen, hogy az olyan gazdaságoknak, amelyekben nagy az idős emberek aránya, és amelyek népességcsökkenés elé néznek, alacsonyabb a kapacitása a növekedésre (és talán az étvágya is lanyhább rá), mint a „fiatal” országoknak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egy főre eső jövedelem tekintetében is szükségképpen lassuló növekedést fognak produkálni. Ez attól függ, mennyire sikerül megtanulniuk alkalmazkodni a népességükben bekövetkezett egyensúlyeltolódáshoz” (McRea 1996,123.o.).

De a szerző azt is hangsúlyozza, hogy „nincsenek tapasztalataink arról, milyen hatásokkal jár a lassú, állandó népességcsökkenés egy komplex ipari társadalomban” (McRea 1996,122.o.).

A könyv megjelenése óta eltelt több mint 20 év,⁵³ azonban ilyen tapasztalataink lényegében továbbra sincs, mivel az ENSZ által közzétett népességstatisztika 273 országa között 1990 és 2015 között eltelt 25 év alatt mindössze 19 olyan ország van, amelyiknek csökkent a népessége, s ezek (a kis sziget országoktól – Montserrat, Niue, Saint Helena, Tokelau, Wallis és Futuna – eltekintve) mindegyike posztoszocialista ország. 20%-nál nagyobb népességcsökkenéssel Grúzia, Lettország és Litvánia; 10 és 20% közötti populációeséssel Bulgária, Románia, Bosznia-Hercegovina, Észtország, Örményország, Ukrajna, Horvátország és Albánia; s 10%-nál kisebb csökkenéssel Fehéroroszország, Moldova, Szerbia, Magyarország és Oroszország. Nehéz megmondani, hogy ezen országok gazdasági kínálódásában mennyi a szerepe az előregedésnek, s mennyi a máig ható rendszerváltásból adódó strukturális problémáknak.

Ha az utóbbi öt év népességcsökkenését nézzük, amely 23 országot érint, abban már benne találjuk az említett országokon kívül Portugáliát, Görögországot (2% körüli népességcsökkenéssel), Spanyolországot (1%-kal), valamint Japánt (0,6%-kal). De ez esetben sem igazán egyértelmű, hogy bármelyik fejlett ország gazdasági bajai az előregedésből adódnak-e vagy nem.

Az mindenesetre elég jól látszik, hogy a fejlett országban jelentősebb népességcsökkenés lényegében nem következett be, igazi populációesés főleg az európai posztoszocialista országokban, kisebb pedig a dél-európai fejlett országokban volt tapasztalható.

2050-ig vizsgálva már valamennyire már a helyzet, az ENSZ – közepes – előrejelzése alapján a világnak 55 országában várható népességcsökkenés, ezek közül 23 posztoszocialista, 5 dél-európai és 3 igazán fejlett ország: Japán, Németország és Korea. Az 55 országból 12-nek a populáció esése lesz 20% vagy annál nagyobb, Japán kivételével valamennyi európai posztoszocialista ország,

⁵³ A könyv 1994-ben jelent meg angol nyelven.

köztük Magyarország. Ekkor már alighanem érezhető lesz a McRea által előre jelzett gazdasági hatás.

Érdemes azt is megemlíteni, hogy McRea további jellemzőket vázol fel az előregedő társadalmak sajátosságaiként. Nevezetesen alacsony inflációt (mivel az idősebb szavazók megtakarított pénzük védelmében ilyen irányú nyomást gyakorolnak a kormányokra), az alacsony munkanélküliséget (ami a munkaképes korú népesség arányának csökkenésének következménye), a bűnözés alacsony szintjét, az antiszociális és konvencióellenes viselkedés iránti tolerancia alacsony szintjét, s ezzel együtt, a nagyobb hajlandóság az ilyen viselkedés ellenőrzésére, az autoritás elfogadására (McRea 1996, 131. o.). Magyarul a liberalizmus halálát, a populizmus és az autoriter kormányzás előtérbe kerülését jósolja.

És amikor a populista, autoriter előregedő társadalmáról beszélünk, ne feledjük Orwell szavait: [A] „tudat, hogy háborúban állunk, s következképp veszélyben vagyunk, azzal jár, hogy a megmaradás természetes, elkerülhetetlen feltételének tartjuk azt, hogy minden hatalom egy kis kaszt kezében van. (...) Nem az a lényeg, hogy valóban van-e háború, s mivel döntő győzelem úgysem lehetséges, nem is az, hogy a háború jól megy-e vagy rosszul. Csak arra van szükség, hogy háborús állapot legyen” (106. o.). „A háborút mindegyik vezető csoport saját alattvalói ellen indítja, s a cél nem az, hogy területeket hódítsanak meg, vagy a hódítást megakadályozzák, hanem az, hogy a társadalmi struktúrát érintetlenül fenntartsák” (Orwell 110.o.). Így azután az előregedő társadalom vezető politikusai állandó háborúban állnak, hogy fenntartsák a társadalmi békét, hiszen a háborúban a társadalom tagjai „összezárnak”, aki nem azonosul a haza megvédésével, az árulónak nyilvánul. A háborús állapotban az emberek hajlamosak elfogadni a magas adókat, a társadalmi egyenlőtlenségeket, a rossz állami szolgáltatásokat stb. Persze nem kell valódi „forró háború”, csak fenyegető ellenség, mint pl. a nemzetközi pénzvilág, a hazai bankok, vagy a bevándorlók, a liberalizmus és a baloldal vagy végső esetben a globális felmelegedés. A lényeg a demonizálás, hogy vérszomjas, katasztrófával fenyegető ellenségről van szó. Különösen a posztoszocialista országokra jellemző – nem függetlenül az államszocializmus korábbi állandó harci készségétől, permanensen gerjesztett külső és belső ellenségképétől –, hogy az előregedő társadalomban az idősebb emberek mind jelentősebb társadalmi szolgáltatások iránti igényét így tartja kordában a politikai osztály. Vélt, veszedelmes ellenségekkel folytatott állandó háborúval, ami indokoltá, halaszthatóvá vagy inkább másodlagos napirenddé teszi az igényektől messze elmaradó egészségügyi, gondozási ráfordításokat.

De az előregedésnek vannak más következményei is.

Az egyik az idősek peremre szorulása. „A korábbi, főként a premodern társadalmakban nagyra becsülték az idősebb embereket, mert rengeteg felhalmozott tapasztalattal rendelkeztek... Ma ellenben kimondottan hátrányos, ha vala-

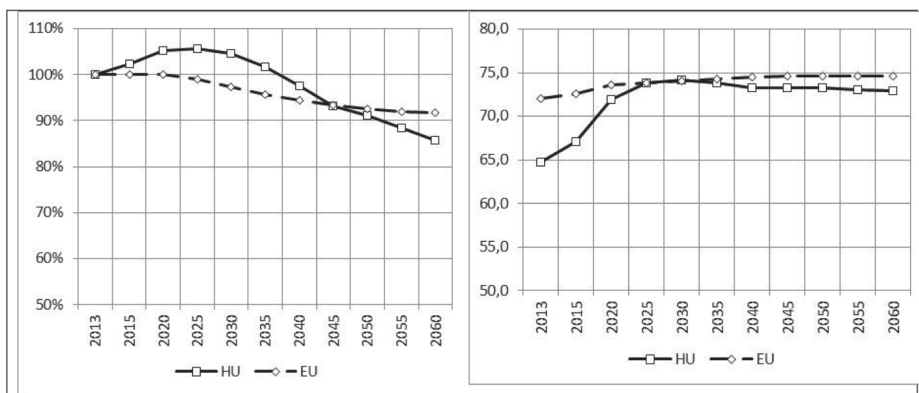
ki régebbi és mára elavult ismeretek birtokában van, mert ez nehezíti az újak megszerzését” (Fehér Márta⁵⁴).

Arról van tehát szó, hogy régebben az öregek voltak a társadalom tartópil-lérei, felhalmozott ismereteik, tapasztalatuk a közösség továbbélésének nélkülözhetetlen eleme volt. Ma a tudomány, a technika gyors fejlődése az időseket a társadalom periferiájára szorítja, ismereteik elavulnak, tapasztalataikra nem-igen kíváncsi senki. A felgyorsult világ tehát az öregeket a perifériára szorította. Az egykék és csonka családok világában elszegényedés és elmagányosodás vár az öregek jelentős részére.

A másik következmény a bevándorlás elkerülhetetlensége, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az előregedő társadalom gazdasági működőképességéhez szükséges munkaerő rendelkezésre álljon. A már említett McRea itt eltérő utakat lát Európa és Észak-Amerika esetében. Véleménye szerint miközben egyre jelentősebb lesz a migrációs nyomás, Európa a bevándorlást igen jelentősen korlátozni fogja, főleg a befogadási kapacitáshiánya, valamint a nem európai háttérű emberek asszimilálásának össz-európai mértékű nehézségei miatt (i. m.139.o.). Ebben a tekintetben az USA esetében jelentősen eltérő pályát lát McRea, ott a multikulturális társadalom sikeres lesz, s a bevándorlók igen jelentős gazdasági hajtóerőt jelentenek. A tények azonban azt mutatják, hogy Európában is vannak olyan országok (pl. Németország), amelyek képesek a migránsok valamilyen szintű integrálására és gazdasági hajtóerejük hasznosítására. Sajnos Magyarország egyelőre nem tartozik ezek közé.

A foglalkoztatás

Az Eurostat 2060-ig szóló előreszámítása a foglalkoztatás jellemzőit is elemezte.

A gazdaságilag aktív munkaerő létszáma
(2013=100%)

Aktivitási ráta éves szintje

⁵⁴ Fehér Márta megjegyzése. Információ és tudás a társadalomban Kerekasztal-beszélgetés. Új Pedagógiai Szemle, 2003. június.

A gazdaságilag aktív népesség⁵⁵ előreszámítása szerint a mai 4,4 milliőről 2060-ra 3,7 millióra csökken Magyarországon. Ez a csökkenés arányában jelentősebb, mint az EU összes aktív népességéé, amely a mai 241 milliőről 2060-ra 221-re mérséklődik. (A magyar a 2013-as szint 86%-ára, az EU pedig 92%-ára esik.) Hozzá kell azonban tenni, hogy az EU-ban az előreszámítás során a 2013-as 72%-os aktivitási (részvételi) ráta 74,6%-ra emelését prognosztizálták, viszont Magyarország esetében a 2013-as 64,7%-os ráta 2060-ra 73%-ra emelkedésével számoltak. (Ez a tendencia inkább a kormányzati vágyakat, mint a reális tendenciákat mutatja.)

Érdemes végiggondolni a foglalkoztatás más jellemzőit is.

A korábban már látott gazdasági struktúra átalakulása nyomán a termelési növekedése miatt a mezőgazdaságban, s egyre inkább az iparban is egyre kevesebben dolgoznak, s a foglalkoztatás legnagyobb része a szolgáltatószektorban történik. A mezőgazdaságban és az iparban tovább növekszik az automatizálás, a robotizálás, ugyanakkor a szolgáltatások területén bár szintén emelkedik ezek aránya, viszont a szolgáltatások számos területén ennek csak nagyon korlátozott szerepe lehet (pl. bölcsőde, óvoda, iskolai oktatás, a szoros személyi szolgáltatások széles köre stb.).

Viszont a szolgáltatószektorban (is, hiszen a fogyasztói javak piacán már rég zajlik) folytatódik a szolgáltatások személyre szabása, az egyén igényekhez történő mind nagyobb mértékű alkalmazkodás. Ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy egyre több szolgáltatás (a pénzügyi szolgáltatásoktól a bölcsődén, óvodán keresztül a kereskedelemig) válik folyamatosan hozzáférhetővé, „nonstop”-pá, „éjjel-nappalivá”. Ez nyilvánvalóan megköveteli a foglalkoztatás ehhez alkalmazkodó kialakítását.

Ugyanakkor ezzel párhuzamosan tovább csökken a foglalkoztatottak munkaideje, a jelenlegi két pihenőnap helyére valószínűleg hamarosan három, majd négy lép.

Keynes 1930-ban írt cikkében azt vélelmezi, hogy 100 év múlva (tehát 2030-ra) a munkaidő napi három és heti 15 órára fog csökkenni. Mindehhez az akkorihoz képest nyolcszor jobb gazdasági helyzetet feltételez („a vita kedvéért”). Azt is hozzá kell tenni, hogy nem azt írja, hogy ennyit kell dolgozni, hanem azt, hogy a magunk megnyugtására, a bennünk lévő öreg Ádám kedvéért ennyit fogunk dolgozni (Keynes 1930).

2030 hamarosan itt van, de ennél még jelentősen többet dolgozunk. Az is igaz persze, hogy az Egyesült Államok egy főre jutó GDP-je 2008-ban csak ötszöröse volt az 1930-asnak.⁵⁶ Ha az USA egy főre jutó GDP-je az elmúlt 25 év átlagos trendjének megfelelő ütemben növekszik, akkor 2050-re lesz az 1930-as-

⁵⁵ Az Eurostat számítása a részvételi hányadot (participation rate, azaz akik dolgoznak, és akik munkát keresnek) elemezte.

⁵⁶ Adatok forrása Maddison Historical GDP Data: <http://www.worlddeconomics.com/Data/MaddisonHistoricalGDP/Maddison%20Historical%20GDP%20Data.efp>

nak a nyolcszorosa. Ugyanakkor a munkaidő-csökkenés elmaradni látszik a Keynes által jóslottól.

Ugyanis a munkaidő-adatokra pillantva 1950 óta (az OECD.stat csak ettől az évtől közöl adatokat) Franciaországban harmadnyival, Svédországban 20%-kal, az USA-ban pedig csak alig 10%-kal csökkent az egy munkavállalóra vetített éves munkaórák száma. 1980 óta 18%-kal, 2000 óta pedig 12%-kal csökkent ugyanennek a mutatónak az OECD országátlag értéke. A vizsgált időszak alatt legkevesebbet az Egyesült Államokban csökkent a munkaidő, legtöbbet pedig Franciaországban.⁵⁷

Ha az 1950 óta munkaidő-csökkenési trendeket 2100-ig meghosszabbítjuk, akkor az OECD-országok átlagaként (50 héttel számolva) heti 23-28 óra munkaidő adódik egy foglalkoztatottra, ami nagyjából heti három nyolcórás munkanapnak felel meg.

Tehát 2100-ban nem irreális az elől említett heti négy pihenőnap (8 órás munkanapok esetében). De ez Keynes jóslatánál azért jó másfélszer több.⁵⁸

A megnövekedett szabadidő magával hozza a szórakoztató és rekreációs szolgáltatási ágak, az előregedés pedig az egészségügy és a gondozás nagyobb kiterjedését, ami még inkább a nonstop és rugalmas foglalkoztatást növeli. És ne feledkezzünk meg az igazgatás, a rendészet, rendőrség felduzzadt létszámairól, ami a rendtartáshoz nélkülözhetetlen.

⁵⁷ Adatok forrása: OECD.Stat: Average annual hours actually worked per worker <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=ANHRS> (letöltés 2015. augusztus)

⁵⁸ Érdemes hozzáfűzni, hogy David Graeber, a London School of Economics antropológiaprofesszorának a *Strice!* magazinban megjelent, „A humbugszakmák jelensége” című írása szerint már ma megvalósulhatna Keynes jóslata, mert technológiai szempontból képesek lennénk rá. Azonban mint írja, „Az elmúlt évszázad során az iparban, mezőgazdaságban vagy háztartásban dolgozók száma drámai mértékben csökkent, ugyanakkor az irodai munkások, menedzserek, üzletkötők és vevőszolgálatban dolgozók száma megháromszorozódott: mostanra a foglalkoztatottak háromnegyede tevékenykedik ebben a szektorban, a száz évvel korábbi egynegyedhez képest. (...) azt láthatjuk, hogyan fújódik fel a hivatali, adminisztrációs szektor, és hogyan jönnek létre olyan egészen új ágazatok, mint a pénzügyi szolgáltatások vagy a televíziós marketing. Ezzel párhuzamosan soha nem látott mértékben terjeszkednek ki olyan régebbi ágazatok, mint a vállalati jog, akadémiai és egészségigazgatás, humánerőforrás-menedzsment vagy közkapcsolatok (PR). Ezek a számok pedig még nem is terjednek ki azokra az emberekre, akik az imént felsorolt ágazatok adminisztrációját, technikai vagy biztonsági szolgálatát végzik, sőt azokra a mellékszektorokban dolgozóakra sem (kutyafürdők, éjjel-nappali pizzafutárok), akik csak azért léteznek, mert mindenki más túl elfoglalt.” Ezek azok a szakmák, amelyeket a „humbugszakmának” nevez a szerző. A jelenséget azzal magyarázza, hogy „az uralkodó osztály rájött, hogy egy boldog, eredményes, szabadidővel rendelkező népesség halálos veszélyt jelent számára. (...) Másrészt pedig, ugyanennek az osztálynak meglehetősen kényelmes az a felfogás, miszerint a munka önmagában vett morális érték, és bárki, aki éber óráinak zömében nem veti alá magát valamilyenfajta intenzív munkafegyelemnek, az nem érdemel semmit” (Graeber 2013).

Az iskolázottság

Mint arról többször volt szó, az emberi erőforrás fejlettségének egyik legmeghatározóbb tényezője az emberek iskolázottsága.

A magyar népesség iskolázottsága a különböző előreszámításokban egyáltalán nem kedvező.

Az OECD 2008-ban kiadott felsőoktatási előrettekintése (Higher Education to 2030 OECD 2008) alapján Magyarország a 2025-re előrevetített felsőoktatási végzettségűek arányát tekintve az OECD-országok között a legalacsonyabb harmadban található, Mexikó, Portugália, Szlovákia, Olaszország, Csehország és Törökország előtt. Az előrejelzés szerint Magyarországon a 25–64 éves népességben belül a diplomások aránya 2025-ben 22% lesz, miközben az OECD-átlag 35%. Különösen szembetűnő a lemaradás az angolszász és a távol-keleti fejlett országoktól (Japán 58%, Korea 60%, illetve Kanada 52%, Írország 46%, USA 44%, Ausztrália 41%, Új-Zéland 30%), valamint az észak-európai országoktól (Finnország 49%, Dánia 48%, Norvégia 42%, Svédország 35%).

A 25 éves és idősebb népesség átlagos iskolázottsága 2010-ben 11,1 év volt⁵⁹ (az UNESCO adatbázisa szerint 11,3)⁶⁰, ami az Osztrák Tudományos Akadémia Bécsi Demográfiai Intézetének előrejelzése szerint 2050-re 12,6 évre, 2100-ra 13,1 évre emelkedik.

A 25 éves és idősebb népesség előrebecsült átlagos iskolázottsága (közepes scenárió)

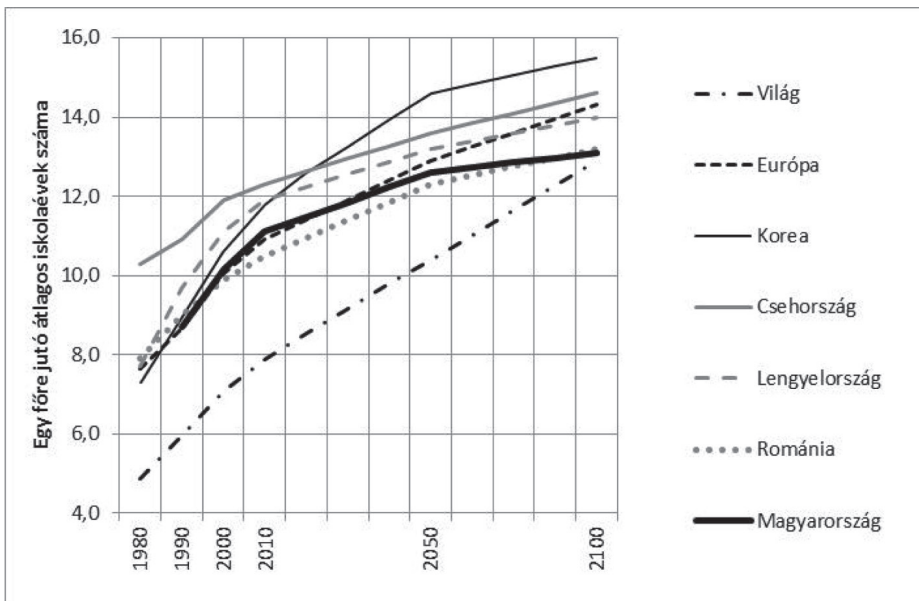
	2010	2050	2100
Világ	7,9	10,4	12,9
Európa	10,9	12,9	14,3
Korea	11,9	14,6	15,5
USA	12,9	13,7	14,5
Finnország	14,2	14,2	14,4
Németország	13,7	14,7	15,6
Ausztria	12,0	13,5	14,6
Csehország	12,3	13,6	14,6
Lengyelország	11,9	13,2	14,0
Szlovákia	12,1	13,5	14,5
Románia	10,5	12,3	13,2
Magyarország	11,1	12,6	13,1

Forrás: Vienna Institute of Demography Austrian Academy of Sciences <http://www.oeaw.ac.at/vid/dataexplorer/> (letöltés 2015. augusztus)

⁵⁹ Forrás: Vienna Institute of Demography Austrian Academy of Sciences <http://www.oeaw.ac.at/vid/dataexplorer/> (letöltés 2015. augusztus)

⁶⁰ Lásd: <http://hdr.undp.org/en/content/mean-years-schooling-adults-years> (letöltés 2015. augusztus)

Ha a magyar iskolázottság előrebecsült értékeit összehasonlítjuk néhány vezető fejlett ország, valamint a Visegrádi országok adataival, akkor 2100-ra a magyar iskolázottság fokozatos lemaradását látjuk.

25 évnél idősebb népesség egy főre jutó átlagos iskolázottsága

A nemzetközi előreszámítások tehát azt mutatják, hogy az iskolázottság tekintetében elmegy mellettünk Európa és a fejlett világ, sőt a jelenleg velünk azonos szinten lévő posztszocialista országok is.

A néhány nem trend szerinti lehetőség a demográfiai folyamatokban

A jövő előrevetítése általában a múltbeli trendvonalak meghosszabbítása. Néhány esetben azonban elképzelhető, hogy a jövő egyes trendfejlődéstől eltérő elemei megsejthetők. A következőkben felvetünk néhány ilyen lehetőséget.

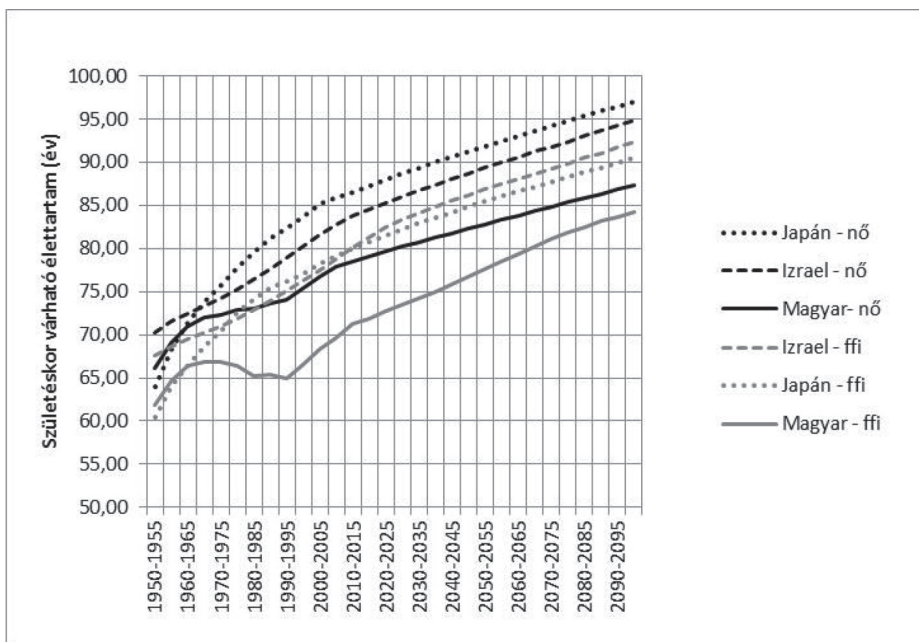
MEDDIG ÉLHETÜNK?

„A földművelés előtti, gyűjtögető-vadászó korszakban az emberélet várható hossza 20-30 év körül mozgott. Ugyanennyi volt Nyugat-Európában a Római Birodalom alkonyának idején és a középkorban is. 1870-ig nem emelkedett 40

év fölé. 1915-ben 50, 1930-ban 60, 1955-ben 70 évet ért el, és napjainkban a 80-hoz közeledik (a nőknél egy kicsit több, a férfiaknál egy kicsit kevesebb)” (Sagan 2010).

Na és hogyan lesz tovább? Augusztinovics óvatosan fogalmaz. „A halandóság legátfogóbb mérőszáma a születéskor várható átlagos élettartam. Ez Magyarországon a 19. század első felében 25 év körül lehetett... 1900-ban 37, ötven évvel később már 62 év volt, jelenleg – három évtizednyi megtorpanás után ismét javulóan – 72 és fél év, 2050-re pedig mintegy 80 év várható” (Hablicsekre hivatkozva Augusztinovics 2005).

Az ENSZ népesség-előreszámítása – a közepes változatban – a nők esetében 2100-ra a legmagasabb születéskor várható életkort a japán hölgyeknél vetíti előre, 96,99 évet, a magyar nők esetében pedig 87,35 évet. A férfiak esetében az izraeli uraknak jósolja a legmagasabb várható élettartamot 2100-ra, 92,34 évet. A magyar férfiaknak pedig 84,31 évet vetít előre.

A születéskor várható élettartam Magyarországon és a leghosszabb élettartamú két országban

Forrás: World Population Prospects: The 2015 Revision ENSZ 2015.

Az osztrák Akadémia⁶¹ (Wittgenstein Centre Data Explorer) előrejelzése ennél kicsit bátrabb, ott a svájci hölgyek esetében 102,6 év a 2100-ra becsült születéskor várható élettartam, a magyar hölgyek esetében pedig 95,6 év. Itt a svájci urak esetében a legmagasabb a születéskor várható élettartam, 98,5 év, a magyar esetében pedig 88,6 év.

Az emberek egyre hosszabb ideig élnek, amelynek számos oka van a táplálkozástól az oktatáson és szennyvízelvezetésen át az orvostudományig. Az iskolázottság növekedésével szembetűnően növekszik a születéskor várható élettartam. Az alacsony és a magas iskolázottságúak között a legnagyobb várhatóélettartam-különbség a poszt szocialista országokban van. A nők esetében a legnagyobb különbség Bulgáriában és Észtországban található, az alapfokú (primary és lower secondary), valamint a felsőfokú iskolázottságúak között több mint 10% várhatóélettartam-különbség volt 2012-ben. Magyarország, Csehország és Lengyelország esetében ez 7-8% volt. A legkisebb különbséget a dél-európai országokban lehetett találni: Horvátországban, Portugáliában, Máltán, Olaszországban és Törökországban mindössze 2-3% volt. A férfiak esetében az alapfokú (primary és lower secondary) és a felsőfokú végzettségűek között a legnagyobb különbség szintén a poszt szocialista országokban volt található. 20%-nál nagyobb volt 2012-ben a különbség Csehország, Észtország, Bulgária és Magyarország esetében, de Szlovákiában, Szlovéniában, Romániában és Lengyelországban is több mint 10% differenciát lehetett találni. A dél-európai országokban (Törökország, Olaszország, Portugália és Málta) esetében, valamint Svédországban 6% alatti volt a differencia.⁶²

Az ember várható élettartamát leginkább biológiai módszerekkel remélik növelni.

A kutatók kísérleteznek az élet meghosszabbításával állatok esetében, muslicától, férgeken át egerekig. A kísérletek azt látszanak igazolni, hogy az ember várható élettartama befolyásolható. Ugyanakkor az ember elméleti maximális élettartama viták tárgya. Sok tudós úgy gondolja, hogy az emberi élettartamnak van egy természetből adódó felső határa, de nem értenek egyet abban, hogy ez 85, 100 vagy 150 év. A legmagasabb emberi élettartamnak általában a 125 évet feltételezik, mert az ismert legöregebb emberek eddig éltek (Weon – Je 2009).

⁶¹ Austrian Academy of Sciences, Vienna Institute of Demography, Wittgenstein Centre for Demography and Global Human Capital

⁶² Adatok forrása: Eurostat <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do> (letöltés 2015. szeptember)

A leghosszabb ember által megélt (hitelesített) élettartam egy hölgyé, 122,5 év⁶³, a valaha élt (hitelesítetten) leghosszabb életű férfi 116 évet élt.⁶⁴

Több az élethosszal foglalkozó írás utal a Bibliára. Hiszen a Paradicsomból történt kiűzetés után, Ádám még 930 évet élt, fia, Sét 912 évet. Sét fia Énós kilencven évesen még életerős volt, akkor nemzette Kénánt, és élt még 815 évet; és így tovább, egészen Matuzsálemig, aki beállította a bibliai rekordot 969 évvel. Aztán, ahogy a Noé-vonal mutatja, a faj ereje elkezdett csökkenni. Sém 600 évet élt, Arpaksád 438-at, Salah 433-at, Peleg 239-et, Serug 237-et és Ábrahám már csak 175-öt. A csökkenés folytatódott, és az emberi lények egyre kisebb, gyengébb, és rövidebb életűek lettek, mint amilyenek valaha voltak⁶⁵ (Shapin – Marty 2000).

Azonban a biológia és az orvostudomány fejlődése rendkívül gyors, ami komoly várakozásokat szül. Azon a napon, amikor hivatalosan bejelentették, hogy az emberi genom dekódolása 85%-ban kész van, Clinton elnök kijelentette: „A mi gyerekeink gyerekei már azt fogják hinni, hogy a rák csak egy csillagkép az éjszakai égbolton” (Shapin – Marty 2000).

És a várható élettartammal kapcsolatban is vannak igen merész becslések.

Például Ungvári Zoltán, az Oklahomai Egyetem docense előadása szerint akár több száz évig élhet az ember jó néhány évszázad múlva egyes kutatók feltételezése szerint.⁶⁶

De az igazán szenzációs kijelentések Aubrey de Grey – egy cambridge-i gerontológus, a kaliforniai Strategies for Engineered Negligible Senescence (SENS) kutatási alapítvány társalapítója – nevéhez fűződnek. Szerinte az első 1000 éves ember ma már itt él köztünk. Véleménye szerint a születéskor várható élettartam növekedése a fejlett világban hamarosan drasztikusan kiterjeszthető, 1000 életévre.⁶⁷ Egy molekuláris biológiával foglalkozó intézet munkatársa, Robert Freitas kijelentette, hogy a közeljövőben, pontosabban a következő 20-40 évben „az öregedés nevű betegség gyógyíthatóvá válik”⁶⁸. A most zajló biológiai forradalom lehetővé teszi az emberek számára az örökké tartó fiatal-ság meg tapasztalását.

⁶³ Egészen pontosan 122 év és 164 napot élt Jeanne Louise Calment (Franciaország), aki 1875. február 21-én született, és 1997 augusztus 4-én hunyt el. Lásd: <http://www.guinnessworldrecords.com/world-records/oldest-person> (letöltés 2015. augusztus)

⁶⁴ Jiroemon Kimura (Japán), aki 1897. április 19-én született, és 2013 június 12-én halt meg, 116 évet és 54 napot élt <http://www.guinnessworldrecords.com/world-records/oldest-person-%28male%29> (letöltés 2015. augusztus)

⁶⁵ Vannak olyan vélemények, hogy ezek a korévek a holdciklus alapján vannak számolva. Ez esetben Ádám valójában csak 75 évet élt, és Matuzsálem is csak 78-at. Viszont ezzel a számítással az a baj, hogy Ábrahám így csak 14 éves volt, amikor meghalt, és Énós 7 éves korában nemzette Kénánt.

⁶⁶ http://index.hu/tudomany/2011/06/11/akar_tobb_szaz_evig_is_elhetunk/

⁶⁷ <http://www.mazalien.nl/weblog/archives/2010/05/12/aubrey-de-grey/>

⁶⁸ <https://www.natursziget.com/eletmod/20071002matuzsalem>

Ugyanakkor ezeket az állításokat a tudósok túlnyomó többsége komolytalanoknak, sőt szélhámoságnak tartja.

Rose és Muller véleménye szerint az ember várható élettartama nem fog rövid időn belül megnövekedni, ahhoz az evolúciós erők segítsége kellene. A születéskor várható élettartam növekedésének oka eddig elsősorban a – különösen a csecsemőkori – fertőző betegségek okozta halálozás csökkenése. A további növekedéséhez olyan természetes szelekció kellene, amely elhalasztja az öregedést. Ehhez az ember esetében 200-500 generáció szükséges, ami 5000-20000 év, sőt miután nem laboratóriumi körülményekről van szó, ennek többszöröse is lehet. Az élettartam meghosszabbítását célzó kuruzslások, vélt módszerek (pl. a kalóriamegvonás) vagy az orvosok által javasolt kockázatkerülés és gyógyszerek nem tudják az öregedést megállítani, az ember test egyre rozszabbabb a 40. életév után. A szerzők szerint „az orvosi beavatkozások csak időlegesen tudják meghosszabbítani a nyomorúságos késői életet” (Rose – Mueller 1998).

A helyzet azonban ennél valószínűleg kedvezőbb. Iván László gerontológus professzor szerint „az öregedés ellenes orvoslás és egészségtartással foglalkozó tudomány megelőzés orientált kutatásai elvetik a hagyományos orvoslásnak azt az alapvető feltételezését, hogy az emelkedő kronológiai életkort kísérő hanyatlás »megváltoztathatatlan abszolútum«. Ehelyett az »anti-aging« irányzat határozottan arra a reményre épül, hogy az orvostudomány személyiségorientált kutatás gyakorlati eszközöket fog felfedezni, amelyekkel be lehet avatkozni az emberi öregedés folyamatába, és nem csak az egyéni degeneratív betegségekre. Ezáltal az egészséges emberi élettartam fokozatosan meghosszabbítható lesz” (Iván 2002). Véleménye szerint tíz év múlva 100+ évre fog nyúlni a mentális funkciók elvesztése nélkül. Harminc év múlva az átlagos emberi élettartam 150 évre fog növekedni, mivel a génsebészet az összes genetikai betegséget és defektust meg fogja szüntetni. Ötvenöt év múlva a „testi halhatatlanság” valósággá válik, mivel az emberi klónozás lehetővé teszi a teljes test kicserélését (Iván 2002).

De részletesebb prognózist is ad. Ha valaki most 100 éves, nagy valószínűséggel megéri a 110 évet. Aki most 70 éves, és jó egészségnek örvend, megérheti a 100 évet, különösen, ha nőről van szó. Aki most 40 éves, annak az életében a jelenleg elméleti szintű kutatások gyakorlati alkalmazása megvalósul, s így megérhetik a 85 éves kort, de közülük sokan a 100-at, s néhányan a 135. életévüket is. Aki most 30 éves, annak jók a kilátásai arra, hogy 80 éves kora körül lecseréljék az előregedett, beteg szervüket, továbbá az előrehaladó plasztikai sebészet segítségével jól fognak kinézni, a géntechnológián alapuló gyógyszereknek köszönhetően az öregedéssel járó folyamatok és betegségek elkerülhetők, így megelőzhetik a következő századfordulót. Aki most 10 éves, annak 40 éves korára elérhetővé válnak az öregedés ütemét gátló beavatkozások, de még megöregszik, bár jobb „minőségben” mint elődei, s 150 éves korig fog élni. Aki 20 év múlva fog születni, annak a megszületéséhez szükséges ivarsejteket már

optimálisan fogják kiválogatni vagy alakítani, megelőzve az öregség kockázatát, s így elérhetővé válik a több száz éves élet (Iván 2002).

Egyáltalán nem életszerűtlen tehát, ha legalább egy röpke pillanatig elgondolkodunk azon, hogy mi lesz, ha örökké élünk, vagy ha nem is örökké, de a mai élettartam többszörös hosszaiig. Persze az is nyilvánvaló, hogy – ismerve az emberi társadalom törvényszerűségeit – ez a sokáig élés nem mindenki lehetősége lesz, sőt alighanem nagyon sokáig egy szűk kisebbség privilégiuma.

Az Iván(2002) idézetből világos, hogy ha azt akarjuk, hogy gyermekünk hosszú vagy örökéletű legyen, a gyermekvállalás lényegesen különbözik a mai, nevezzük spontán gyermeknemzéstől, hiszen szükség van a sperma kontrollálására, optimális kiválogatására, sőt módosítására. Magyarul a gyermekvállalás lényegében mesterséges megtermékenyítéssel jön létre. Nem kíván különösebb jövőbelátási képességet annak felismerése, hogy ez csak olyan rétegek számára lesz elérhető, akik részint ezt tudatosan vállalják, részint akik számára ez a szolgáltatás elérhető lesz. Ráadásul az örök vagy hosszú élethez nélkülözhetetlenek lesznek az öregedés megelőzését szolgáló gyógyszerezések, beavatkozások.

Nyilvánvaló, hogy mindez eleinte, sőt alighanem igen hosszú ideig csupán egy szűk réteg számára lesz elérhető, viszont az is elég valószínű, hogy ez a szűk réteg ezt nem igazán akarja nyilvánossá tenni. Tehát nem biztos, hogy nincs igaza Aubrey de Greynek, aki mint már idéztük, azt állítja, hogy már köztünk élnek azok, akik megélik az 1000 évet. Vagy ha most nem is igaz, később, amikor esetleg igaz lesz, akkor sem igen fog erről a nagy többség tudni.

A nagyon hosszú élet nyilvánvalóan a gazdagok kiváltsága lesz, akik meg tudják fizetni a megtermékenyítés és az élethosszig tartó kezelés költségeit, s nem mellékesen gazdasági lehetőségeik hosszú megélhetésüket biztosítani tudja. Ám ha egyre szélesebb rétegekre kiterjed a hosszú élet, úgy lesz egyre izgalmasabb kérdés annak demográfiai és gazdasági következménye.

Augusztinovics Mária írta: „Az élettartam meghosszabbodásával tehát nemcsak az öregség hosszabbodik meg, hanem minden életszakasz. A megnyert évek eloszlanak az életpályán. Kitolódik a munkaképes kor felső határa is, így »alulról« viszont rövidül az öregség. Gazdagabb országokban a 70-80 évesek vidáman utazgatnak, és a nyugdíjasok egyetemére járnak. Nálunk a 70-75 éves nagymamák és nagypapák fuvarozzák az unokákat az óvodába és haza, pótolják a megfizethetetlen bébiszittert. Ezért sokan képzelik, hogy mindent megoldó panacea lenne a nyugdíjkorhatár alapos felemelése. Csakhogy egy dolog a munkára való képesség és más dolog, hogy van-e keresetet biztosító munka. A ténylegesen kereső életszakasz felső határát nem a demográfiai folyamatok szabják meg, hanem a munkaerőpiac” (Augusztinovics 2005).

Vajon hogyan lesz ez, amikor örökké élünk? Miből fogunk örökké élni? Az örök élethez feltételezni kell az örök egyéni gazdagságot és/vagy az örök járadékot és/vagy az örök lehetőséget a kereső munkavégzésre.

Az örök életet élők hogyan fognak alkalmazkodni a gyorsan változó világhoz?

És van még egy izgalmas kérdés, hogyan fog alakulni a termékenység, ha az emberek vagy azok nagy része örökké él? Örök élet esetében, ha mindenkinek csak egyetlen gyermeke lesz, már az is a föld megállíthatatlan túlnépesedéséhez vezet. De ez a veszély akkor is fennáll, ha „csak” bibliai kort élnek meg az emberek.

Ugyanakkor úgy tűnik, sokáig fognak egymás mellett élni a nagyon hosszú életű és a normál élethosszúságú emberek. Vajon kasztosodnak-e az örök életűek? Alighanem. Hiszen a hosszú életűekkel kapcsolatban álló normál életű partnerek, barátok kihalnak az előzőek mellől.

Számos izgalmas kérdést vet fel a nagyon hosszú vagy örök élet. Ugyanakkor a kérdéssel foglalkozó szerzők többsége meglehetősen pesszimista az élet meghosszabbítását illetően. Shapin és Marty Bernard Shaw-t idézi: „Ne próbálj örökké élni. Nem fog sikerülni.”

A HÁZASSÁG ÉS A CSALÁD

A hosszú élet megvalósításához úgy tűnik, mesterséges megtermékenyítés szükséges, ami nem jelenti azt, hogy minden gyermek mesterségesen fogan, de úgy tűnik, hogy aki nem úgy fogan, annak nem adatik meg a nagyon hosszú élet.

Ez alighanem megnöveli a mesterséges megtermékenyítések számát, s egyben szélesebbre nyílik a nem hagyományos párkapcsolatok szerepe is.

2008-ban kezdődött Angliában egy érdekes folyamat, amikor útjára indítottak egy olyan társkereső honlapot, amelynek az a célja, hogy lehetőség legyen megtalálni a megfelelő apát, anyát a tervezett gyermekhez. Lehet egyszerűen csak spermadonort, lehet hetero- vagy homoszexuális partnert keresni. Lehetőség van olyan spermadonort keresni, aki egy nem hivatalos szerződéssel részt vesz a gyermek felnevelésében. A megegyezés sokszínű lehet. Lehet házasság, lehet társkapcsolat, lehet csak valamilyen laza kapcsolat, de lehet, hogy teljesen szingliként vállal valaki gyermeket, stb. Lényege, hogy a szülő, a szülők, illetve együttműködő felek annyi energiát szánnak a kapcsolatra és a gyermeknevelésre, amennyit ők gondolnak. Van, aki több energiát szeretne a nevelésbe ölni, van, aki szívesen átengedi a szülő élet nehézségeit.

Lényegében arról van szó, hogy a házasság mellett az élettársi kapcsolat, a látogató párkapcsolat⁶⁹, szinglilét – valamennyi hetero és homo formában – gyermekvállalási forma lehet.

Ezt a kezdeményezést annak következményének tekinthetjük, hogy a házasság intézménye nyilvánvalóan súlyos válságban van. Ha az Egyesült Államok

⁶⁹ A látogató párkapcsolat lényege „a külvilág számára ismert kizárólagos partnerkapcsolatokról – nem alkalmi kalandokról – van szó, amelyekben a partnereknek nincsenek más tartós párkapcsolatai, ám külön háztartásban élnek” (Spéder 2011, 38).

1900–2008 közötti házassági ráta értékeire⁷⁰ trendvonalat illesztünk, akkor azt találjuk, hogy 2050 körülől⁷¹ nem fognak több házasságot kötni. Ha magyar házassági ráta adatokra helyezünk ugyanilyen trendvonalat, akkor már 2025-től⁷² kapjuk ugyanezt az eredményt.⁷³

Izgalmas kérdés tehát a házasság jövője. Cherlin (2002) az amerikai házasság intézményét elemezve azt írja, hogy „jelenleg a házasság már nem olyan domináns, mint egykor volt, de továbbra is fontos szimbolikus szinten”. Ami a jövőt illeti, három alternatívát vázolt fel: „Az első, visszatérés a házasság egy dominánsabb, intézményesített formájához, ami nem tűnik valószínűnek. A második az, hogy, a jelenlegi helyzet folytatódik; házasság továbbra is fontos, de nem olyan domináns, mint régen, de megtartja a magas szimbolikus helyzetét. A harmadik, hogy a házasság elhalványul, s csak egy lesz a sokféle interperszonális szerelmi kapcsolatok között.” Úgy gondolja, hogy az a kijelentés, hogy a házasság mára már csupán egy a sok kapcsolatot közül, nem igaz az Egyesült Államokban, ám azzá válhat a jövőben. „Lehetséges, hogy egy átmeneti fázisban élünk, amelyben a házasság fokozatosan elveszti egyediségét.”

Vannak olyan elképzelések, amelyek a jövő házasságát meghatározott rövidebb idejű, megújítható szerződésként képzelik el, a meghatározott idő letelte után a felek megvizsgálják, hogy a szerződést megtartják vagy megszüntetik. Van, aki öt évben képzei el⁷⁴ ezt a határozott időt, van, aki 7 évben⁷⁵.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy amikor a házasság válságáról és átalakulásáról beszélünk, akkor elsősorban a fejlett világ párkapcsolatairól van szó. A világnak azonban nagyon nagy része van (a muszlim világtól a fejlődő világ tradicionálisabb országaikig), ahol a hagyományos házasság még sokáig megtartja szimbolikus jelentőségét.

A fejlett világban azonban a család fogalma nagy valószínűséggel átalakul a jövőben. Az atomizálódás alighanem egyre jellemzőbb lesz. Más oldalról, mint korábban láttuk, egyre több szabadidővel rendelkeznek az emberek, így vélhetően egyre több idejük marad a gyermekekre is.

De a jövő mindezzel együtt a csonka családban felnövekvő egykék világa lesz a fejlett országokban, de a fejlődőekben is egyre inkább, ami az oktatási rendszernek súlyos kihívást jelent.

⁷⁰ Adatok forrása: <http://www.infoplease.com/ipa/A0005044.html> (letöltés 2015. augusztus)

⁷¹ Másodfokú polinom illesztés $R^2 = 0,5613$.

⁷² Szintén másodfokú polinom $R^2 = 0,8319$.

⁷³ Anglia és Wales nőkre vonatkozó adataira (<http://www.theguardian.com/news/datablog/2010/feb/11/marriage-rates-uk-data#data>) ugyanilyen trendvonalat helyezve 2035 körül adódik hasonló következtetés ($R^2 = 0,981$).

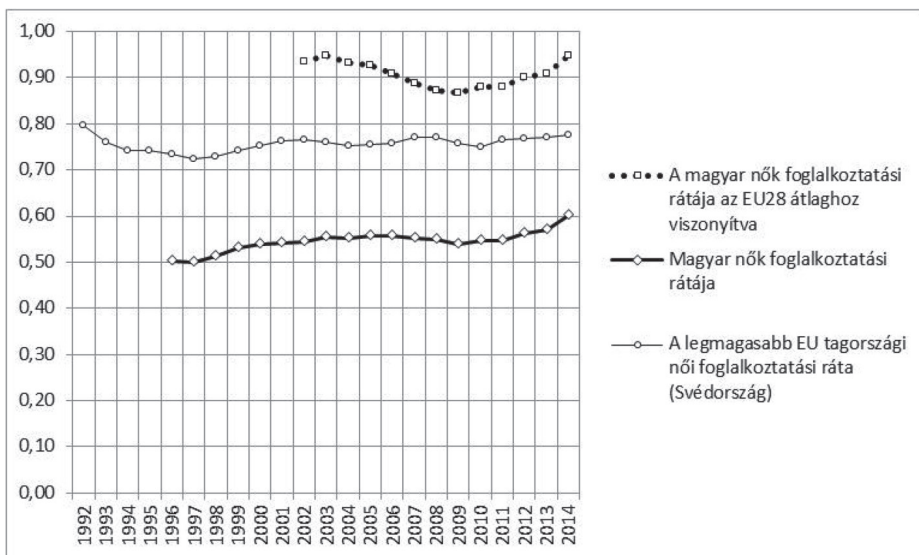
⁷⁴ Nelson 2014.

⁷⁵ Gabriele Pauli (a bajor SCU) képviselő javaslata <http://inforadio.hu/hir/életmod/hir-149775> (letöltés 2015. augusztus)

A magyar nők a 21. században

Az Európai Unió Európa 2020 stratégiája szerint Európának teljes mértékben ki kell használnia munkaerő-potenciálját, hogy szembenézzen az előregedő népesség és a növekvő globálisverseny okozta kihívásokkal. Ehhez többek között a nemek közötti egyenlőség előmozdítására van szükség, hogy növekedjen a munkaerő-piaci részvétel, azaz fokozzuk a növekedést és a társadalmi kohéziót (Europe 2020).

A magyar nők foglalkoztatási rátája 2014-ben már csak kicsivel több mint 5%-kal volt alacsonyabb az EU 28 átlagánál, azonban a legmagasabb uniós női foglalkoztatási rátától (a svéd-től, svájc-tól, norvég-tól) közel 20%-kal maradt el.

A magyar nők foglalkoztatási arányai 1992–2014

Forrás: Eurostat http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&pcode=t2020_10&language=en (letöltés 2015. szeptember)

Azonban a nők helyzetét érdemes szélesebb perspektívában megvizsgálni, mint csak a foglalkoztatás, hiszen a nemek közötti egyenlőség és a társadalmi kohézió megteremtése ennél lényegesen többet jelent.

A GENDER GAP INDEX

2010. március 8-án a KSH „A nemzetközi nőnap alkalmából” alcímmel jelentette meg a Statisztikai Tükör című kiadványát, amelynek első táblázata Magyarország 2009. évi Gender Gap indexét – illetve annak összetevőit – mutatta be.

Azóta sem jelent meg az index alakulásáról KSH-publikáció.

Talán nem is véletlen, hiszen ha megnézzük az index alakulását azóta, azt látjuk, hogy bár az utóbbi években kicsit javult, de alatta van a 2009-es értéknek. Viszont szembetűnően sokat romlott az index rangsorában elfoglalt helyünk. A 2009-es 65. helyről mára a 93. helyre csúsztunk vissza. Nagyjából úgy összegezhethetjük tehát a Global Gender Gap Reportokban közölt adatokat, hogy a magyar nők helyzete 2009 óta kicsit romlott, viszont Magyarország helyezése nagyon jelentősen romlott, azaz más országokban javult a nők egyenjogúsága. A világ tehát ezen a területen elment mellettünk.

Magyarország GENDER GAP indexei 2009–2014

Megnevezés	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Gazdasági lehetőségek	0,6738	0,6894	0,6537	0,6591	0,6677	0,6683
Oktatásban való részvétel	0,9924	0,9900	0,9926	0,9915	0,9925	0,9924
Egészségi állapot	0,9791	0,9779	0,9796	0,9791	0,9791	0,9791
Politikai döntéshozatali pozíciók	0,1061	0,0309	0,0310	0,0574	0,0574	0,0636
Összesen	0,6879	0,6720	0,6642	0,6718	0,6742	0,6759
Rangsorbeli hely	65	79	78	81	87	93

Megjegyzés: 1= teljes egyenlőség a nemek lehetőségei között

Forrás: The Global Gender Gap Report adott évi adatai (lásd World Economic Forum honlapján <http://www.weforum.org/> (letöltés 2015. szeptember))

Az adatok tanúsága szerint miközben iskolázottság és egészségi helyzet tekintetében a nők és a férfiak között nincs számottevő különbség nálunk, ugyanakkor a gazdasági lehetőségeket illetően már jelentős, a politikai döntéshozatali pozíciókat illetően pedig megdöbbentően nagy az eltérés a két nem között a férfiak javára.

Az oktatási részvétel és az egészségi állapot tekintetében nincs hátránya a magyar nőknek, vagy alig vannak lemaradva. A gazdasági részvétel elmaradása mintegy 15-20%-os az élenjáró országokhoz viszonyítva. Ugyanakkor a nők politikai részvételét illetően az élenjáró országokhoz képest (Izland, Finnország, Norvégia) utcahossznyi a lemaradásunk: a magyar mutató nagyjából 8%-a azokénak.

Ebből a helyzetből a jelenlegi politikai (politikusi) helyzetet elnézve nem is igen várható pozitív elmozdulás az elkövetkező években, sőt inkább további romlásra lehet számítani.

A következőkben kicsit részletesebben elemzünk néhány tényezőt.

A NŐK OKTATÁSI RÉSZVÉTELE ÉS ISKOLÁZOTTSÁGA

A nők iskolai részvétele az egész világon rohamosan növekszik, s ennek nyomán a nők iskolázottsága számos országban elérte vagy meghaladta a férfiak iskolázottságát.

A fejlett országok közül Ausztráliában, Izlandon, Írországbban, Kanadában, Új-Zélandon, Finnországban, Norvégiában, Svédországban, az USA-ban, az Egyesült Királyságban hosszabb-rövidebb ideje a nők iskolázottsága elérte a férfiakét, sőt esetenként jelentősebb mértékben meg is haladta azt.

De ez a jelenség nemcsak a fejlett országok sajátossága. A volt szocialista országok közül számos példát találunk ugyanerre, például Bulgária, Szlovénia, Szlovákia, Észtország, Lettország, Litvánia, Ukrajna, Mongólia, Örményország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán esetében.

De a világ más tájain sem ritka, így Közép- és Dél-Amerika sok országára (pl. Panama, Nicaragua, Jamaica, Argentína, Brazília, Costa-Rica, Dominika stb.) számos afrikai, közel-keleti és ázsiai országára is igaz (Botswanától és Gabontól, Kuvaiton és Qataron át a Fülöp-szigetekig).⁷⁶

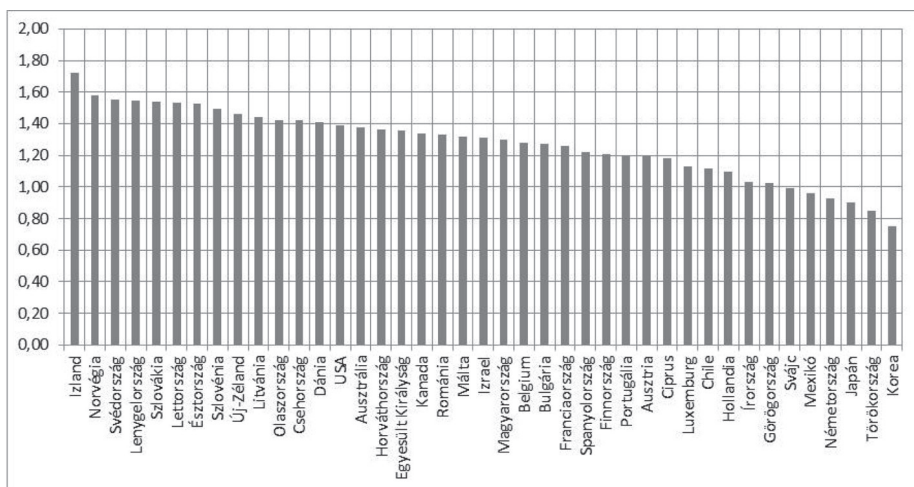
A befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkező nők aránya 2010-ben a fejlett országok között Ausztráliában, Új-Zélandon, Izlandon, Svédországban, Írországbban, Portugáliában érte el vagy haladta meg a férfiakét.

Itt is igaz azonban, hogy ez nem csak a fejlett országokra jellemző. Sőt azt is lehet mondani, hogy a posztszocialista országokra jellemzőbb, mert közöttük igen nagy számban találunk hasonló jelenséget, így például Magyarország esetében is így van. De Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna, Moldova, Albánia, Bulgária, Mongólia, Kazahsztán, Kirgizisztán is hasonló adatokkal büszkélkedhet. De ez is a világ számos további országára jellemző Dél-Amerikában, Afrikában és Ázsiában.⁷⁷

Az iskolázottnál még kedvezőbb képet találunk a pillanatnyi iskolai részvételt illetően. A fejlett országokban – az OECD és az EU együttesen 41 tagországában – mindössze hatban volt alacsonyabb a nők részvételi indexe (DPI = gender parity index) 1-nél: Svájcban, Mexikóban, Németországban, Japánban, Törökországban és Koreában. Ez is azt mutatja, hogy a gazdasági fejlettség és a társadalmi tradíciók együtt határozzák meg a nők oktatási részvételi arányát.

⁷⁶ Adatok forrása: Barro–Lee 2013 <http://www.barrolee.com/data/yrsch.htm> (letöltés 2015. szeptember)

⁷⁷ Adatok forrás Barro–Lee 2013.

A felsőoktatási részvétel GPI- (Gender Parity Index) mutatója 2012-ben az OECD és az EU tagországokban

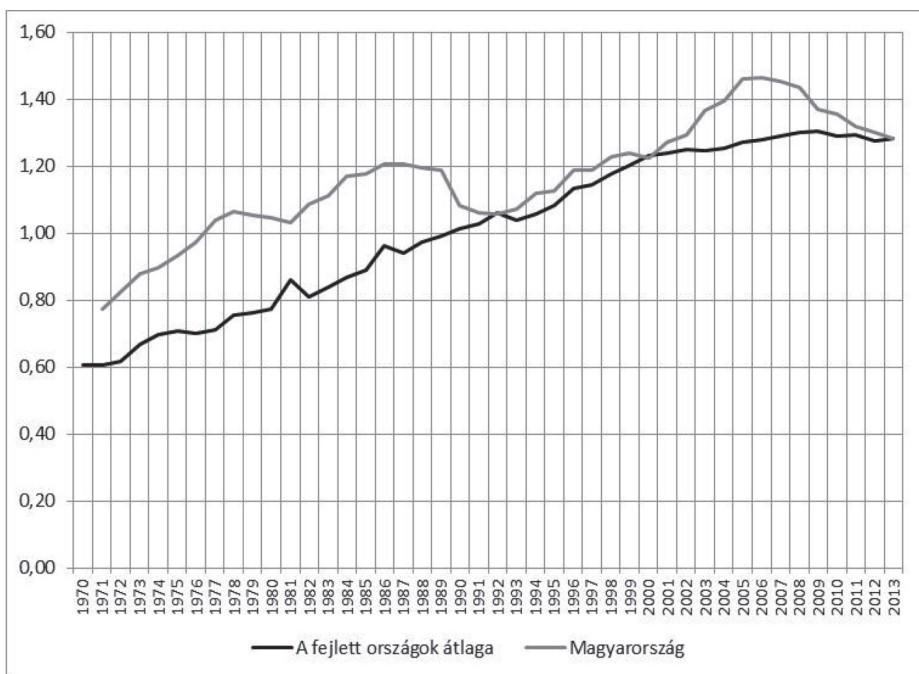
Forrás: Worldbank: School enrollment, tertiary (gross), gender parity index (GPI) <http://data.worldbank.org/indicator/SE.ENR.TERT.FM.ZS/countries?display=default> (letöltés 2015. október)
Megjegyzés:

1. Németország és Korea adata 2013., Románia adata 2011., Kanada adata 2000. évi.
2. Az OECD-nek 34, az EU-nak 28 tagországa volt 2012-ben, ezek átfedése miatt a két szervezetnek együttesen 41 tagja volt.

A magyar nők oktatásbeli helyzetének kedvező alakulását mutatja, hogy Magyarországon már a 70-es évek második felében (1977-ben) meghaladta a nők felsőoktatási részvételi aránya a férfiakét.⁷⁸ Más oldalról az államszocializmusbeli „állami feminizmus” vége is jól kitapintható, mivel a rendszerváltás környékén valamennyire visszaesett az arány, bár mindvégig a világátlag felett volt, van.⁷⁹

⁷⁸ Ez nem volt példanélküli, mivel – A Világbank adatai szerint – a 70-es években néhány európai szocialista országban (Magyarország mellett Bulgáriában, Lengyelországban és Oroszországban), de például Belgiumban is meghaladta a nők felsőoktatási részvételi aránya a férfiakét. Ezek mellett néhány arab, valamint dél-amerikai országban, s egy-egy ázsiai és óceániai országban is így volt.

⁷⁹ Mindenesetre az adatok jól mutatják, hogy a szocializmusbeli „állami feminizmust” messze nem lehet a női foglalkoztatásra leszőkíteni, mint ahogy arra Tóth Olga (2007) is rámutat: „A szocializmus állami feminizmusának egész rendszerét általában igen leegyszerűsítve, egyoldalúan szokás idézni. Itt csak utalni szeretnék például a nők munkába állásának kérdésére, amit manapság sokan kizárólag kényszerként említenek, elfeledkezve a modernizációs folyamatok hatásáról, arról, hogy ezáltal nyílt meg az út a férfiak és nők egyenlőbb iskolázatása előtt, illetve arról, hogy a női munka nem a szocializmus »találmánya« volt.”

A nők felsőoktatási részvételi aránya a férfiakéhoz viszonyítva (GPI = Gender Parity Index) a fejlett országokban és Magyarországon 1970–2013

Megjegyzés: a fejlett országok átlagaként a jelenlegi OECD- és EU-országok (összesen 41 tag-ország) átlaga.

Forrás: Worldbank: School enrollment, tertiary (gross), gender parity index (GPI) <http://data.worldbank.org/indicator/SE.ENR.TERT.FM.ZS/countries?display=default> (letöltés 2015 október)

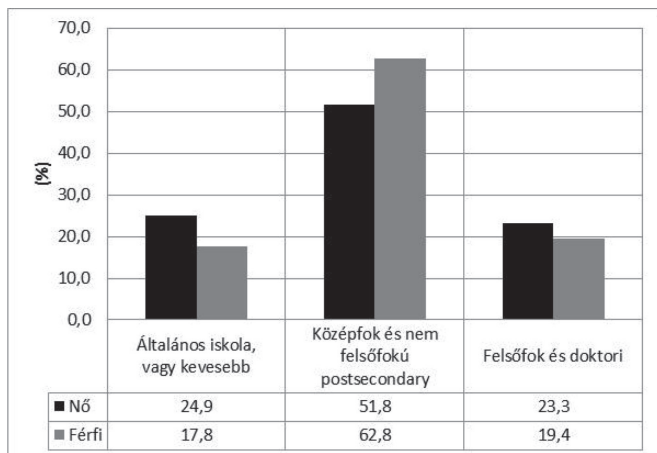
Az adatok tanúság szerint a nőhallgatók hazai arányának visszaesése 1988 és 1991 között elsősorban a nappali tagozatos képzésben következett be. A változás okainak feltárása mélyebb elemzést igényelne, de alighanem a felvételi rendszer 1988-as változtatásának köszönhető, amelynek lényege, hogy növelte a felsőoktatási intézmények hatáskörét a felvétel során,⁸⁰ s ennek nyomán főleg azok a szakok bővültek, amelyek a fiúkat vonzották. (Az is látszik, hogy a felvételi rendszer 1990-es módosítása nyomán a fiúk ezen előnye gyorsan elolvadt.) A 2000-es évek első évtizedének közepén, 2005–2007 között stagnál, majd 2008-tól csökkenni kezd a nők részvételi előnye, s ez a csökkenés tart a mai napig, sőt 2015 után is folytatódni látszik, ami részint a részdíós képzés további visszaszorulásának,⁸¹ részint a képzési szerkezetben a termelési ren-

⁸⁰ Lásd Ladányi 1995.

⁸¹ A részdíós képzéseken lényegesen magasabb a nőhallgatók aránya. 2006-ban 28 százalékponttal több volt a részdíós képzésben a nők aránya, mint a férfiaké. Ez 2012–

deltetésű szakok aránya növekedésének, valamint a népszerű és főleg a női hallgatók által keresett társadalomtudományi és gazdaságtudományi szakok önköltségessé tételének tulajdonítható. Olyan mintha a 2010-es oktatáspolitikai váltás visszahozná lassan a férfi hallgatók prioritizálását.

Ha részletesebben vizsgáljuk az iskolázottságot Magyarországon, azt állapíthatjuk meg, hogy a nők iskolázottsága polarizáltabb, mint a férfiaké. Mind a felsőfokú végzettséggel rendelkező nők aránya, mind a 8 osztályt el nem végzett nők aránya magasabb, mint a férfiaké. Ennek az oka alighanem abban keresendő, hogy miközben a közép- és felső rétegek általános aspirációja a lányok magasabb iskolázottságára való törekvés, ugyanakkor az alsó, szegény, hátrányos helyzetű rétegek, s köztük a romák esetében a nők sokkal inkább az iskola korai befejezésére s családalapításra, a család összetartására törekcszenek.

A 25 éves és idősebb magyar nők és a férfiak iskolázottságának struktúrája 2013-ban

Forrás: <http://data.uis.unesco.org/Index.aspx?queryid=120> alapján saját számítás

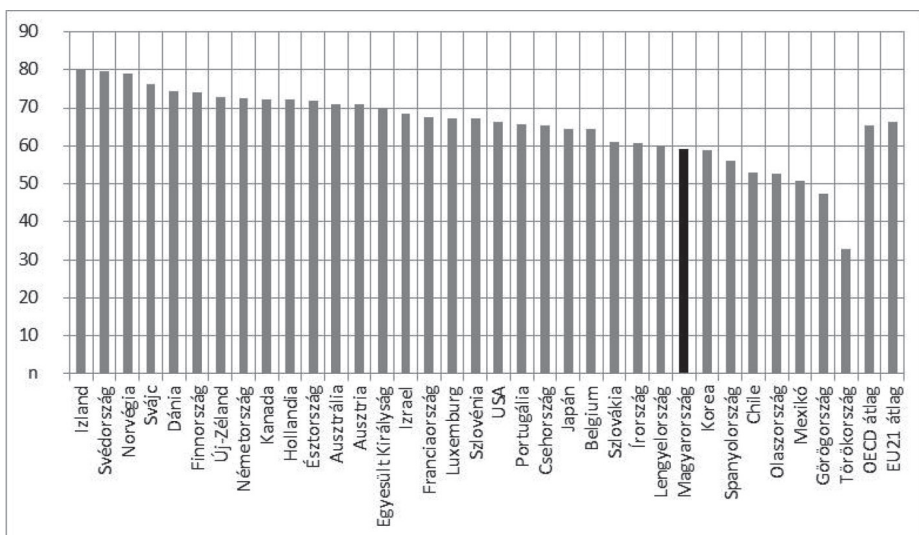
Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva (2013-as adatokkal) hasonló a helyzet Észtországot és Lettországot kivéve valamennyi posztoszocialista országban. De ezek mellett Izlandon, Svédországban és Norvégiában továbbá Ausztráliában és Új-Zélandon is ugyanezt tapasztaljuk.

Egy másik országcsoportra viszont az jellemző, hogy a nők iskolázottsága a magasabb kategóriákban elmarad a férfiakétól (ide legmarkánsabban Svájc, Korea és Németország tartozik, de idesorolható Hollandia, Ausztria, Japán, Luxemburg és Törökország is). Talán megkockáztatható az a megállapítás, hogy ezek az országok valószínűleg konzervatívabbnak tekinthetők a nők egyenjogúsága szempontjából.

2013-ra 20-22%-ra csökkent.

FOGLALKOZTATOTSÁG ÉS KERESETEK

A nők foglalkoztatási rátáját vizsgálva az OECD-országokban azt látjuk, hogy a magyar 59% a dél-európai (Törökország, Görögország, Olaszország, Spanyolország), a kelet-európai poszt szocialista (Lengyelország), valamint néhány további országgal (Mexikó, Chile, Korea) az utolsó harmadban található.

A 25–64 éves nők foglalkoztatási rátája az OECD- és partnerországokban (2012)

Forrás: Education at a Glance 2014

Tegyük hozzá, hogy a férfiak foglalkoztatási rátájának az országok között elfoglalt helye még ennél is rosszabb, mert az OECD-országok között mindössze az íreket, görögöket és spanyolokat megelőzve a leghátulján állunk a sornak 72%-kal.⁸²

Az adatok tanúsága szerint a nők foglalkoztatási rátája minden iskolázottsági kategóriában alacsonyabb, mint a férfiaké.

Iskolázottság szerint nézve a foglalkoztatási rátákat, azt látjuk, hogy a középfokúnál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező nők esetében a magyar adat a törökkel, a szlovákkal és a lengyellel együtt a legrosszabb (2012-ben a magyar általános iskolát – lower secondary – végzettek 34%-a dolgozott). A középfokú végzettségű nők esetében jobb a helyzet (az ISCED 3A végzettségűek foglalkoztatási rátája 65%), az OECD-átlagnak megfelelő. A felsőfokú

⁸² Adatok a 25–64 éves népességre, s 2012-re vonatkoznak, forrásuk: Education at a Glance 2014.

végzettségű nők esetében azonban az OECD-átlaghoz képest (ami 80%) ismét meglehetősen alacsony (75%), amivel az országok rangsorában az utolsó negyedben vagyunk. A férfiak adatai sem jobbak a nőknél – legalábbis helyezésben –, mivel a középfokúnál alacsonyabb iskolai végzettségű férfiak esetében a magyar adat egyedül a szlovákot előzi meg 2012-ben: a magyar foglalkoztatási ráta 50%, a szlovák ugyanebben az évben 38% volt. A középfokú végzettségű férfiak helyzete is hasonló, mert a magyar ISCED 3B végzettségű férfiak 70%-os rátája a görögökkel és a lengyelekkel az utolsó a rangsorban, az ISCED 3A végzettségűek 77%-os foglalkoztatási rátája pedig az utolsó negyedbe esik. A felsőfokú végzettségűek között talán egy kicsit jobb a helyzet, de itt is az utolsó harmadban helyezkedünk el.⁸³

Miközben a női foglalkoztatást tekintve nem állunk jól, a női-férfi keresetkülönbségek tekintetében viszonylag kedvező a magyar helyzet.

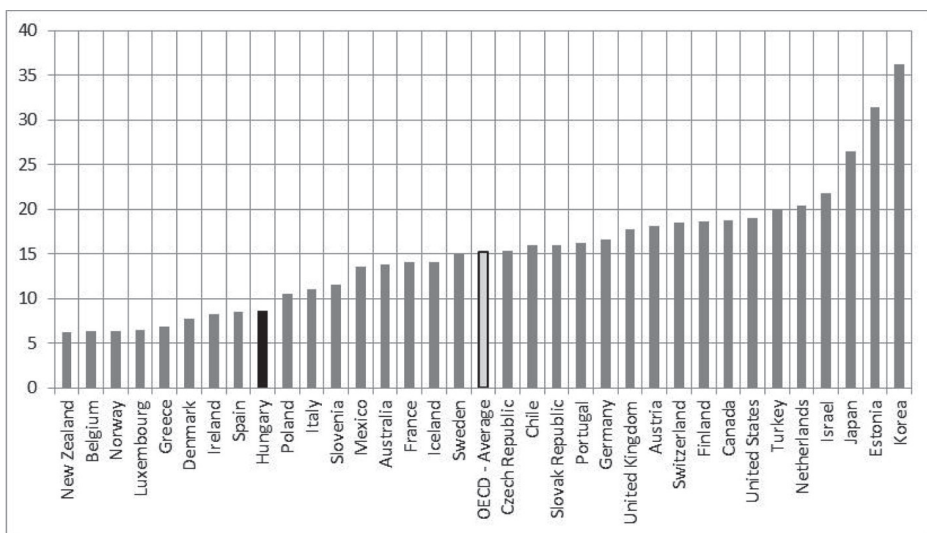
Bár a nők keresete mindenhol elmarad a férfiakétól, de a felzárkózás folyamatos. „Világszerte jelentős kereseti különbségek figyelhetők meg a nők rovására, noha e különbség a jelen felé haladva a legtöbb országban csökken. Az Egyesült Államokban... a teljes munkaidőben és egész évben foglalkoztatott nők és férfiak kereseti mediánjának hányadosán mért nő-férfi bérhányados 1890-ben még 46,3% volt – vagyis a nők kereseti rangsorában középen elhelyezkedő nő a férfiak rangsorában középen elhelyezkedő férfi keresetének feléhez sem jutott hozzá –, 1990-re viszont e hányados 71,6 százalékra emelkedett” (Galasi 2000). Ha a legújabb adatokat is megnézzük, azt látjuk, hogy 1990 után némileg csökkent a mutató, de 2000-re 73,7%-ra nőtt, 2010-re 76,9% lett, 2014-ben pedig 78,6%.⁸⁴

Az OECD nem a nő-férfi keresethányadost, hanem a keresetkülönbséget adja meg.

⁸³ Adatok forrása Education at a Glance 2014 OECD Indicators 2014 OECD Paris.

⁸⁴ Fact Sheet The Gender Wage Gap: 2014 Institute for Women's Policy Research, September 2015 <http://www.familyforwardoregon.org/site/wp-content/uploads/Solving-the-Gender-Wage-Gap-Final.pdf> (letöltés 2015. október)

Hozzá kell tenni, hogy a Global Gender Gap Riportok ennél kedvezőtlenebb trendet mutatnak az USA esetében, eszerint a „Wage equality for similar work” mutató (Female-to-male ratio) az USA-ban 2006-ban 0,68, 2009-ban 0,67, 2013-ban 0,65 volt.

A nemek közötti átlagos keresetkülönbség az OECD országokban⁸⁵ (2012)

Forrás: <http://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54751> (letöltés 2015. október)

Az OECD 2010–2012 körüli adatai alapján a legkisebb különbség Új-Zélandon, Belgiumban és Norvégiában van a férfiak és a nők keresete között, kevesebb mint 6,5%. Magyarország igen előkelő helyen áll a rangsorban a 8,7%-kal (2013-as adat), amikor az OECD-átlag 15,5%. Az OECD esetében az látszik, hogy a férfi és női bérek közelednek, az OECD átlagát tekintve a 2000-es 18,2%-ról 2013-ra 15,5%-ra mérséklődött a differencia.⁸⁶

A 25–64 éves nők és a férfiak közötti keresetkülönbség 2012-ben Koreában és Észtországban volt a legnagyobb (Koreában a nők fizetése 62%-a volt átlagosan a férfiakénak, Észtországban pedig 69%-a). A középfokúnál alacsonyabb végzettségű magyar nők keresete 81%-a volt a hasonló végzettségű férfiakénak, ami magasabb, mint a 77%-os OECD-átlag. A magyar felsőfokú végzettségű nők viszont csak 63%-át keresik az azonos végzettségű férfiakénak, ami Chilét leszámítva a legnagyobb különbség az OECD-országok között.⁸⁷

Az eltérésnek számos oka van, ami a hátrányos megkülönböztetéssel együtt, azzal mintegy kombinálódva eredményezi a férfi és női keresetek különbségeit. Az egyik ilyen ok a foglalkoztatás eltérő ágazati szerkezete. Az Encyclopedia of the Nations (<http://www.nationsencyclopedia.com/>) adatbázisában kicsit több mint 160 ország esetében vizsgálva jellemző különbségeket találunk

⁸⁵ Gender gap in average earnings of full-time employees (2008).

⁸⁶ Adatok forrása <http://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54751> (letöltés 2015. október) alapján saját számítás

⁸⁷ Adatok forrása Education at a Glance 2014 OECD Indicators 2014 OECD Paris.

a nők és a férfiak foglalkoztatásának szektor szerinti megoszlásában. Az országok túlnyomó többségében – 91%-ában –, az iparban a férfiak foglalkoztatási aránya a magasabb (pl. Magyarországon 20%-kal magasabb az iparban a férfiak foglalkoztatási aránya, mint a nőké), ugyanakkor az országok 81%-ában a szolgáltatászektorban magasabb a nők foglalkoztatási aránya (pl. Magyarországon közel 25%-kal). Az országok 73%-ában a mezőgazdaságban is a nők foglalkoztatási aránya a magasabb. A szektorokon belül a nők foglalkoztatása jellegzetes ágazati szerkezetet is mutat. Sőt – mint Frey (2009) rámutat – „a szakmák, foglalkozások esetében még nyilvánvalóbb, hogy a férfiak férfi szakmákat tanulnak, férfiakkal dolgoznak, míg a nők ún. női foglalkozásokat választanak, amit többnyire más nőkkel együtt gyakorolnak. A nők viszonylag kevés szakmában koncentrálnak, sokkal kevesebben, mint a férfiak. A férfi keresők közel háromnegyede található a foglalkozások erőteljesen, vagy teljesen szegregált 50%-ában, a nőknek pedig majdnem ugyanekkora hányada a foglalkozások nemileg elkülönülő másik 30%-ában.” Frey leszögezi, hogy „a nemek közötti bérkülönbségek jórészt a foglalkozási szegregációban testet öltő diszkrimináció következményei” (Frey 2009).

A HÁZIMUNKA

Tehát Magyarországon a tanulási lehetőségek tekintetében jó helyzetben vannak a nők, a keresetkülönbségeket illetően sem kedvezőtlen a helyzetünk, a foglalkoztatási ráta pedig lényegében nemzetközi összehasonlításban nem áll rosszabb helyen, mint a magyar férfiaké.

Van azonban néhány tényező, amely alapján ez a kép igazán sötétté válik.

Az OECD adatai szerint (amely 2001 és 2010 közötti adatokat tartalmaz) a legalacsonyabb a nők nem fizetett munkájának⁸⁸ aránya Svédországban és Norvégiában (15% vagy az alatti) és legmagasabb Törökországban és Mexikóban (26%). Magyarország a középmezőnyben van éppen az OECD-átlagnak megfelelő aránnyal. Aligha meglepő, hogy a nők szabadidejének⁸⁹ aránya ezzel nagyjából éppen a fordítottja: legkisebb arányú Mexikóban és az ugyancsak magas nem fizetett női munka arányú Portugáliában, legmagasabb pedig Norvégiában. Magyarország itt az utolsó negyedben van az alacsony arányokkal rendelkező országok között. (Csak érdekességgént említjük meg, hogy a leg-

⁸⁸ Amelynek elemei: rutinházimunka, bevásárlás, a háztartás tagjainak gondozása, gyermekgondozás, felnőttellátás, háztartáson kívüli személyek gondozása, önkéntesség, utazással kapcsolatos háztartási tevékenységek és egyéb kifizetetlen munka.

⁸⁹ Amelynek elemei: sport, különböző eseményeken való résztvevőség vagy részvétel, barátok látogatása vagy szórakozás barátokkal, tévézés vagy rádiózás otthon, és egyéb szabadidős tevékenységek.

magasabb a személyes idő⁹⁰ aránya Franciaországban, Belgiumban és Magyarországon, legalacsonyabb pedig az Egyesült Királyságban és Svédországban.⁹¹)

Ha a női házimunka mennyiségét vizsgáljuk, akkor bizony a magyar nők az egyik legmegterheltebbek közé tartoznak. Magyarország a nők közel 5 órás napi házimunkájával az országok sorrendjében az első között helyezkedik el

*Az időfelhasználás szerkezete éves a 20–74 éves nők esetében (Óra és a perc naponta)
1998–2000*

	BE	DE	EE	FR	HU	SI	FI	SE	UK	NO
Szabadidő, nem meghatározott időtöltés	4:50	5:24	4:36	4:08	4:38	4:29	5:29	5:03	5:05	5:52
Étkezés, testápolás	2:43	2:43	2:08	3:02	2:19	2:08	2:06	2:28	2:16	1:58
Alvás	8:29	8:19	8:35	8:55	8:42	8:24	8:32	8:11	8:27	8:10
Utazás	1:19	1:18	1:06	0:54	0:51	1:02	1:07	1:23	1:25	1:11
Házi munka	4:32	4:11	5:02	4:30	4:57	4:57	3:56	3:42	4:15	3:47
Jövedelem- szerző munka, tanulás	2:07	2:05	2:33	2:31	2:32	2:59	2:49	3:12	2:33	3:03
Összesen	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24

BE = Belgium, DE = Németország, EE = Észtország, FR = Franciaország, HU = Magyarország, SI = Szlovénia, FI = Finnország, SE = Svédország, UK = Egyesült Királyság, NO = Norvégia

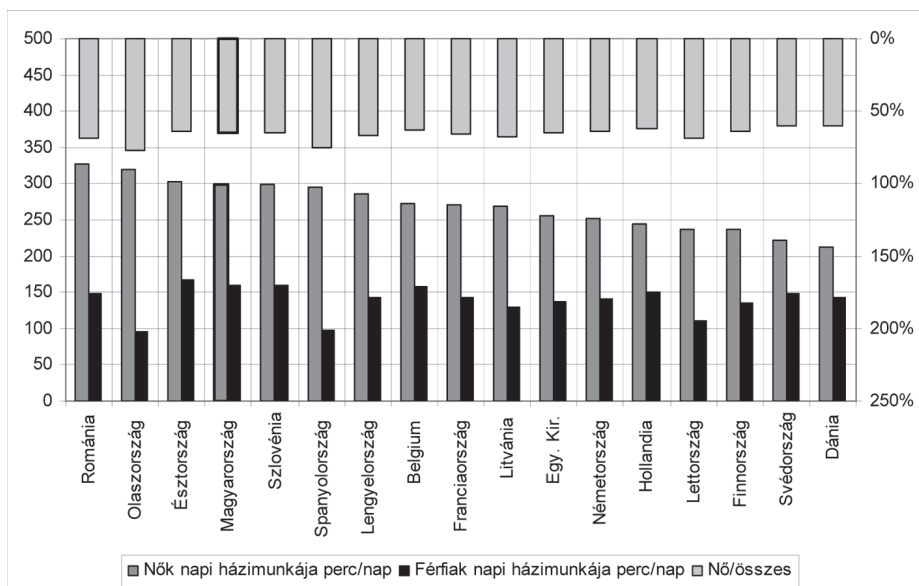
Forrás: How Europeans spend their time. Everyday life of women and men Data 1998–2000 European Communities, 2004 <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/gender/publications/Multi-Country/EUROSTAT/HowEuropeansSpendTheirTime.pdf>

„Magyarországon a házimunka fogalma szinte egyértelműen a női munka fogalmával azonos. (...) A gazdaságilag aktív nők átlagosan napi 152 percet, a gazdaságilag aktív férfiak 58 percet fordítanak házimunkára. Miközben a férfiak házimunkára fordított ideje független attól, hogy van-e gyerekük, a nők a házasságkötéstől és az első gyerek születésétől kezdve egyre több időt fordítanak házimunkára. A kisgyerekes magyar nők napi 221 percet fordítanak házimunkára, a hasonló státusú norvég nők 140 percet. (...) a különböző európai országokban van a miénkhez hasonló, de van nagyon eltérő nemi munkamegosztás is” (Tóth 2005).

⁹⁰ Amelynek elemei: alvás, evés és ivás, személyi, háztartási és orvosi szolgáltatások, valamint utazással kapcsolatos személyes gondoskodás.

⁹¹ Adatok forrása: OECD Average minutes spent in different activities (both weekdays and weekends), age 15–64 http://www.oecd.org/gender/data/OECD_1564_TUSupdatePortal.xls (letöltés 2015. október)

Ezzel összefüggésben elemezte a nők helyzetét Pongrácz–Murinkó (2009) tanulmánya, amely egy (Franciaországra, Németországra, Magyarországra és Oroszországra kiterjedő) vizsgálat alapján úgy találta, hogy a magyarokra és oroszokra (férfiakra és nőkre egyaránt) a konzervatív, tradicionális szemlélet⁹² jellemző, míg Németországban és Franciaországban a megkérdozett férfiak és nők erősen emancipált beállítottságúak.

A 20–74 év közötti férfiak és nők házimunkával eltöltött ideje 17 országban
(Naponta házimunkával töltött percek)

Forrás: Herche (2010)

⁹² A tradicionális értékrendet egy olyan indexszel mérték, melyet az alábbi négy állítással részben vagy egészben egyetértők (illetve a második kérdés esetében egyet nem értők) aránya alapján számítottak ki:

A jelzőindex értékei azt mutatják meg százalékos formában, hogy „Nem tesz jót egy kapcsolatnak, ha a nőtöbbit keres, mint a férfi” – az állítással teljesen egyetértők (%).

„A nőknek nem kell társuk belegyezését kérni ahhoz, hogy mire költsék keresetüket” – az állítással egyáltalán egyet nem értők aránya (%).

„A háztartási munka ugyanannyit ér, mint a fizetett munka” – az állítással teljesen egyet értők aránya (%).

„Egy nőnek szüksége van gyerekekre a teljes élethez” – az állítással teljesen egyet értők aránya (%).

A vizsgálat 2004-ben illetve 2005-ben történt országoként 10-13 ezer fős mintán.

AZ ÜVEGPLAFON

Különösen jól szemléltetik a magyar nők hátrányos helyzetét az üveglafonnal kapcsolatos elemzések.

Az üveglafon – amelyről már korábban ejtettünk szót – egy metafora, amely „azt érzékelteti: a jellemző női szakmai felemelkedés egy bizonyos határig, általában a második vezetői szint eléréséig tarthat. Ott a nők váratlanul láthatatlan akadályba ütköznek, amely leblokkolja további előrejutásukat. A szervezeti piramis csúcsán majdnem mindig férfi áll” (Lévai 2000).⁹³

Mint már láttuk, a nők döntéshozatali pozíciókban való részvételét illetően a hazai helyzet igen kedvezőtlen. Érdekes ennek néhány összetevőjét megvizsgálni.

A nők politikai kizorítottságát igen szemléletesen mutatja a parlamenti és a kormányzati részvételi arány. A nők parlamenti részvételi aránya Magyarországon a rendszerváltás óta 10% körül van. Ezzel az aránnyal Magyarország nemzetközi összehasonlításban is az utolsók között van. A Világbank⁹⁴ által közreadott statisztikában a 2015-ben adatot közlő közel mintegy 180 ország⁹⁵ között a 154. A statisztikában szereplő valamennyi európai ország közül az utolsó Magyarország. Az OECD és az EU együttesen 41 tagországa között Magyarország az utolsó előtti, mindössze Japánt megelőzve, ahol 2014-ben a női parlamenti képviselők aránya 8,1% volt a Világbank adatai szerint.

Országgyűlési képviselő nők aránya Magyarországon 1990–2014

	(%)
1990	7,3
1994	11,1
1998	8,3
2002	9,1
2006	10,6
2010	9,1
2014	9,5

Forrás: 1990–2006 közötti adatok Lévai Katalin (2009): A nők politikai reprezentáltsága (http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-876/publikaciok/tpubl_a_876.pdf)
2010-es adat B. Kelemen Ida (2010): Női képviselők – női képviselet? (http://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_3szam/kelemen.pdf)

2014-es adat Koncz Katalin (2014): Nők a parlamentben 1990–2014 Statisztikai Szemle 2014/6.

⁹³ Hozzá kell tenni, hogy az „Üveglafon” teóriának óriási irodalma van, s magának a problémának is igen szerteágazó, s egymásnak nemritkán ellentmondó definíciója (lásd Jerlando F. L. Jackson– Elizabeth M. O’Callaghan 2007).

⁹⁴ <http://data.worldbank.org/indicator/SG.GEN.PARL.ZS>

⁹⁵ A statisztika 213 országot tartalmaz, de adatot csak 189 országra közöl ebben az indikátorban.

De nem jobb a helyzet a nők kormányzati részvételét illetően sem. A 2000-es évek első évtizedének végén mind a Bajnai-, mind a harmadik Orbán-kormány női miniszter nélküli, s a második Orbán-kormányban is csak egy volt.

A politikában tehát igen vastag „üvegplafon” van Magyarországon. Az „üvegplafon” azonban nem csak a politikában érvényesül.

Az üvegplafonhatást – azaz a nők előrejutásában láthatatlan akadály érvényesülését – vertikális szegregációnak nevezik, és az üvegplafonindex segítségével mérik.⁹⁶

Az üvegplafonindexet az akadémiai szférára a legkönnyebb kiszámítani, mert itt egyértelműek a hierarchia lépcsőfokai, és nyilvánosak a fizetések is (lásd e rész mellékletében).

Az egyes egyetemi, illetve akadémiai szinteken a férfiak és a nők arányát összevetve egyértelmű a szintről-szintre növekvő férfidominancia. A hazai akadémiai szféra adatai arról tanúskodnak, hogy az alapítványi egyetemeken a legvékonyabb az üvegplafon, ezt az állami egyetemek követik, ezt pedig az egyházi egyetemek, ahol a legvastagabb. Az állami felsőoktatásban „csak” 6-szor nagyobb a férfiak aránya, mint a nőké, az egyházi felsőoktatásban már közel 12-szer. Amíg az egyházi felsőoktatás esetében ez talán kevésbé meglepő, ugyanakkor döbbenetes, hogy az akadémián még ennél is nagyobb a férfiak aránya, közel 13-szoros.

Magyarország nemzetközi összehasonlításban, a felsőoktatási és akadémiai szféra üvegplafonhatásait tekintve nagyjából a középmezőnyben vagy valamivel az alatt áll.

A nők aránya a kutatók között valamivel az EU-átlag felett, a PhD-vel rendelkezők között a nők aránya pedig valamivel az EU-átlag alatt van. Ugyanakkor a felsőoktatási szférában a női intézményvezetők arányát tekintve az utolsó harmadban helyezkedünk el az EU rangsorában.⁹⁷ Az MTA doktora címmel rendelkezők között a nők aránya 15%. Az akadémikusok között Magyarországon a 2000-es évek második évtizedének közepén 7% a nő.⁹⁸

A nők gazdasági szférában betöltött vezetői (menedzser) pozícióit illetően lényegesen kedvezőbbnek tűnik a helyzet, mint az akadémiaiban. Az ILO nemzetközi adatai alapján Magyarország 126 országból a 33. helyen áll a nők 38,6%-os arányával a menedzserpozíciókban (lásd e rész mellékletében).

⁹⁶ Az üvegplafonindex (glass ceiling index = GCI) – egyik számítási módja, amit itt alkalmazunk az, hogy egy adott foglalkoztatási szinten a nők arányát elosztjuk az alatta lévő szint női arányával. Minél nagyobb az index értéke annál jobban elmarad a nők aránya a potenciális lehetőségtől.

⁹⁷ She Figures 2009 Statistics and Indicators on Gender Equality in Science European Commission 2009 https://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/she_figures_2009_en.pdf (letöltés 2015. október)

⁹⁸ Az MTA első női tagját 1949-ben választották meg (Andics Erzsébetet). Az Akadémia nőtagjainak aránya soha nem nőtt 5% fölé, 1999-ben 3,2% volt (Vámos é. n.).

Úgy tűnik tehát, hogy a nők helyzete a gazdasági szférában a legjobb, és az akadémiai szférán keresztül a politika felé haladva egyre kedvezőtlenebb. Míg közben a gazdaság egészében nem túl vastag az üvegplafon, az akadémiai szférában már vastagodik (s azon belül is a főiskola-egyetem-akadémia sorrendben haladva lesz mind erőteljesebb), s a politikai szférában már egészen nagy az akadály a nők előrejutása előtt.

A NŐK HELYZETE ÉS LEHETŐSÉGEI

A 21. század elején a nők még sehol a világon nincsenek azonos helyzetben a férfiakkal. Vannak országok, ahol a férfiakhoz viszonyított esélykülönbségeik kicsik (pl. Izland, Finnország, Norvégia). Magyarország azonban nem tartozik ezek közé.

A magyar nők iskolába járási arányait és iskolázottságát tekintve egyenjóságuk, mondhatni, majdnem maximális. A férfi-női keresetkülönbségeket illetően még mindig a fejlett országok átlaga felett vagyunk, de a női foglalkoztatás jellemzőit tekintve már vannak elmaradások. A gazdaság egészében tulajdonképpen egy nem túl vastag üvegplafont találunk. Azonban az akadémiai szférában kezd ez az üvegakadály egyre vastagodni, s a politikában, a nők politikai részvételét illetően már katasztrofálisan vastaggá válik. A „férfi dolgokban”, a tudományban és a politikában a magyar női egyenjogúság, mondhatni, a civilizáltság határán kullog.

„Magyarország az attitűdök szintjén meglehetősen tradicionális nemi szereposztást tart ideálisnak. Többségben vannak azok, akik nem helyeslik a nők munkavállalását és egy hagyományos férfi kenyérkereső – háziasszony szereposztást tartanak helyesnek. A fiatal korosztály egyharmada is vallja ezt az értékrendet” (Tóth2005).

Ebben a tekintetben nagyon odébb vagyunk az azonos helyzettől.

Pedig a 21. század előregedő társadalmában egyre inkább szükség van a nők egyenjogú foglalkoztatására. A hazai foglalkoztatáspolitikai elképzelések a nők foglalkoztatási rátáját 75%-ra szeretnék emelni, a 2014-es közel 67%-ról.

Ez a 8%-os foglalkoztatásnövekedés – miután ez évben a foglalkoztatottak száma 4,1 millió fő, ebből a nők száma 1,88 millió fő volt – 150 ezer fős foglalkoztatottlétszám- növekedést jelentene. Miután a GDP 2014-ben 31,86 ezer milliárd forint volt, így egy foglalkoztatottra mintegy 7,8 millió forint GDP jutott. Feltételezve, hogy ennek legalább kétharmada a munkaerőnek köszönhető, akkor 150 ezer fő újonnan foglalkoztatott emberközel 800 milliárd forint GDP-növekedést eredményezhetne.

Tehát a nők foglalkoztatási rátájának 75%-ra emelése a GDP közel 2,5%-os növekedését eredményezhetné.

Melléklet

*Az üvegplafonindex a magyar felsőoktatásban
(az egyetemi besorolási szintekre számítva) 2012*

	Férfi (fő)	Férfiak aránya	GCI férfi	Nő (fő)	Nők aránya	GCI nő	Férfi arány/nő arány
Egyetemi tanár	1710	87%	0,849	255	13,0%	2,013	6,7
Egyetemi docens	3065	73,9%	0,889	1 084	26,1%	1,313	2,8
Egyetemi adjunktus	1095	65,7%	0,877	572	34,3%	1,236	1,9
Egyetemi tanár- segéd	580	57,6%		427	42,4%		1,4

*Az üvegplafonindex a magyar állami felsőoktatásban
(az egyetemi besorolási szintekre számítva) 2012*

	Férfi (fő)	Férfiak aránya	GCI férfi	Nő (fő)	Nők aránya	GCI nő	Férfi arány/nő arány
Egyetemi tanár	1505	86,5%	0,854	235	13,5%	1,938	6,4
Egyetemi docens	2770	73,8%	0,877	982	26,2%	1,348	2,8
Egyetemi adjunktus	873	64,7%	0,869	476	35,3%	1,241	1,8
Egyetemi tanársegéd	493	56,2%		384			1,3

*Az üvegplafonindex a magyar egyházi felsőoktatásban
(az egyetemi besorolási szintekre számítva) 2012*

	Férfi (fő)	Férfiak aránya	Férfiak aránya	Nő (fő)	Nők aránya	GCI nő	Férfi arány/nő arány
Egyetemi tanár	150	92,0%	0,792	13	8,0%	3,404	11,5
Egyetemi docens	220	72,8%	0,942	82	27,2%	1,155	2,7
Egyetemi adjunktus	175	68,6%	0,968	80	31,4%	1,071	2,2
Egyetemi tanársegéd	83	66,4%		42	33,6%		2,0

*Az üvegplafonindex a magyar alapítványi felsőoktatásban
(az egyetemi besorolási szintekre számítva) 2012*

	Férfi (fő)	Férfiak aránya	GCI férfi	Nő (fő)	Nők aránya	GCI nő	Férfi arány/nő arány
Egyetemi tanár	55	88,7%	0,890	7	11,3%	1,865	4,1
Egyetemi docens	75	78,9%	0,945	20	21,1%	1,206	3,7
Egyetemi adjunktus	47	74,6%	1,072	16	25,4%	0,788	2,9
Egyetemi tanársegéd	4	80,0%		1	20,0%		4,0

Adatok forrása: Oktatási Hivatal Felsőoktatási statisztika 2012

Az üvegplafonindex a magyar kutatásban 2009

	Férfi (fő)	Férfiak aránya	GCI férfi	Nő (fő)	Nők aránya	GCI nő	Férfi arány/nő arány
MTA (lev, r) tag	216	92,7%	0,919	17	7,3%	2,024	12,7
MTA Dr.	2332	85,2%	0,773	404	14,8%	2,312	5,8
PhD, CSc, DLA	9333	65,9%	1,053	4837	34,1%	0,897	1,9
Kutató	25679	69,4%		11338	30,6%		2,3

Adatok forrása: <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/tudkut/tudkut13.pdf>

Megjegyzés: a kutatóhelyeken dolgozó akadémikus nők száma becslés, mivel a KSH K+F statisztika csak azt adja meg, hogy 233 akadémikus dolgozik kutatóhelyeken. Ebből a nők számát úgy becsültük meg, hogy a 233-ból akkora arányt vettünk nőnek, amennyi az összes akadémikuson belüli arányuk.

A nők aránya az összes menedzser között

	Ország	év	%
1	Jamaica	2008	59,3
2	Kolumbia	2010	53,1
3	Saint Lucia	2004	52,3
4	Fülöp-szigetek	2012	47,6
5	Panama	2012	47,4
6	Fehéroroszország	2009	46,2
7	Lettország	2012	45,7
8	Guatemala	2012	44,8
9	Bahama	2009	44,4
10	Moldova	2012	44,1
11	Uruguay	2011	43,9
12	Bermuda	2010	43,5
13	Barbados	2004	43,4
14	Trinidad & T.	2010	43,1
15	Amerikai Egyesült Államok	2008	42,7
16	Kajmánman-szigetek	2012	42,4
17	Mongólia	2012	41,9
18	Belize	2005	41,3
19	Aruba	2010	41,0
20	Nicaragua	2006	41,0
21	Seychelles	2011	40,8
22	Új-Zéland	2008	40,0
23	Izland	2012	39,9
24	Ukrajna	2012	39,9
25	Ecuador	2012	39,7
26	Franciaország	2012	39,4
27	Oroszország	2012	39,1
28	Ghána	2010	39,0
29	Szlovénia	2012	39,0
30	Litvánia	2012	38,8
31	Botswana	2010	38,6
32	Dominikai K.	2012	38,6
33	Magyarország	2012	38,6
34	Kuba	2010	38,1
35	Lengyelország	2012	37,8
36	Brazília	2012	37,3
37	Kazahsztán	2010	37,2

	Ország	év	%
38	El Salvador	2012	37,1
39	Madagaszkár	2010	36,6
40	Bulgária	2012	36,4
41	Kiribati	2010	36,4
42	Kanada	2012	36,2
43	Ausztrália	2012	36,2
44	Namíbia	2004	36,0
45	Svédország	2012	35,5
46	Bolívia	2009	35,1
47	Portugália	2012	34,6
48	Azerbajdzsán	2012	34,2
49	Egyesült Királyság	2012	34,2
50	Grúzia	2007	34,0
51	Ruanda	2012	34,0
52	Venezuela	2012	33,4
53	H.K., Kína	2012	33,2
54	Svájc	2012	33,2
55	Szlovákia	2012	33,1
56	Észtország	2012	32,8
57	Írország	2012	32,6
58	Belgium	2012	32,4
59	Kirgizisztán	2012	32,3
60	Paraguay	2012	32,3
61	Norvégia	2012	32,2
62	Mexikó	2012	32,1
63	Izrael	2012	31,8
64	Makaó, Kína	2012	31,4
65	Románia	2012	31,4
66	Szingapúr	2008	31,4
67	Dél-afrikai K.	2012	31,3
68	Németország	2012	31,1
69	Argentína	2012	31,0
70	Ausztria	2012	30,0
71	Spanyolország	2012	30,0
72	Finnország	2012	29,7
73	Peru	2012	29,3
74	Szerbia	2012	29,1
75	Hollandia	2012	29,0
76	Vanuatu	2009	28,5

	Ország	év	%
77	Dánia	2012	28,4
78	Sri Lanka	2012	28,4
79	Thaiföld	2012	28,2
80	Costa Rica	2012	27,9
81	Bhután	2012	27,6
82	Horvátország	2012	27,6
83	Montenegro	2012	27,3
84	Málta	2012	27,0
85	Csehország	2012	26,2
86	Olaszország	2012	25,8
87	Görögország	2012	25,1
88	Guinea	2010	23,9
89	Chile	2012	23,6
90	Mauritius	2012	23,4
91	Macedónia	2012	23,1
92	Vietnam	2009	23,0
93	Albánia	2009	22,5
94	Etiópia	2012	22,1
95	Malaysia	2012	21,5
96	Libéria	2010	21,4
97	Indonézia	2010	21,2
98	Zimbabwe	2011	20,6
99	Uganda	2009	20,2
100	Kambodzsa	2010	18,0
101	Luxemburg	2012	18,0
102	Kína	2005	16,8

	Ország	év	%
103	Tanzánia	2006	16,5
104	Ciprus	2012	15,8
105	Jemen	2010	15,2
106	Koszovó	2012	14,8
107	Tunézia	2012	14,8
108	Irán	2010	14,6
109	Palesztina	2012	14,4
110	Kuvait	2005	13,9
111	Maldív	2010	13,4
112	Marokkó	2008	12,8
113	Törökország	2012	12,2
114	Japán	2012	11,1
115	Korea	2012	11,0
116	SzírIA	2007	10,2
117	Egyesült Arab Emi- rátus	2008	10,0
118	Egyiptom	2012	9,7
119	Omán	2000	9,3
120	Libanon	2007	8,4
121	Szaúd-Arábia	2008	7,1
122	Katar	2007	6,8
123	Banglades	2011	5,4
124	Jordánia	2004	5,1
125	Algéria	2004	4,9
126	Pakisztán	2008	3,0

Forrás: Women in Business and Management. Gaining Momentum Abridged Version of the Global Report International Labour organization 2015.http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_334882.pdf (letöltés 2015. október)

A romák

Magyarország sikeres 21. századának egyik kulcskérdése a cigány lakosság sikeres integrálása.

A ROMA NÉPESSÉG EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

Európában 2011-ben mintegy 7,4-9 millió cigány/roma népesség élt, ami a teljes európai populáció nagyjából 1%-a. Legnagyobb számban Romániában, Bulgáriában, Spanyolországban, Szerbiában, Szlovákiában és Magyarországon élnek (a felsorolt országokban találunk félmillió vagy annál több romát). Az össznépelességen belüli arányuk Macedóniában a legmagasabb (valamivel több mint 12%), valamint – Spanyolország kivételével – a fent felsorolt országokban haladja meg az 5%-ot (részletesen lásd e rész mellékletében).

Dupcsik (2009) szerint a cigány név onnan eredeztethető, hogy „Görögországban a középkorban ismertek egy atsingani nevű, Keletről érkezett csoportot, amelynek tagjai között állítólag sok varázsló és jós volt. Számos helyen ezt a nevet kezdték használni a romákra, így ebből alakult ki a francia *tsiganes*, a német *Zigeuner* vagy a magyar cigány elnevezés is. Az első cigány csoportokról elterjedt, hogy egyiptomi származásúak, így esetenként rájuk ragadt az egyiptomi név valamilyen eltorzult változata (pl. *gypsies* az angolban vagy *gitanos* a spanyolban). (...) Más régi krónikások tatárokról írnak, nyilván azon az alapon, hogy a tatárok is valahonnan keletről érkeztek annak idején... Sokszor nem is utaltak a cigányok etnikai eredetére, hanem vándoroknak, kóborlóknak, utazóknak nevezik őket.”

A roma szó pedig onnan ered, hogy „a rom szó egyszerűen embert, férfit jelentett, s csak legújabban használják összefoglaló névként valamennyi cigány csoportra... A különböző roma csoportok saját, a külvilág által a legritkább esetekben ismert elnevezésüket használják magukra: rom, manus, szinto, kalo, és így tovább” (Dupcsik 2009).

A hazai tudományos szóhasználatban a cigány és a roma megnevezést, általában egymás szinonimájaként, gyakran együtt is használják, de a politikában, valamint a médiában a roma megnevezést illik használni.

A cigányok első világkongresszusának (World Romani Congress) állásfoglalása szerint politikai összefüggésben a roma kifejezést használják (Liégeois 2002).⁹⁹

⁹⁹ Jean-Pierre Liégeois (2008): *Roma in Europe* című könyve szerint a 80-as évekig Európa nyugati részén a 'Gypsy' (cigány) terminológiát használták, a 80-as évek végétől a roma megnevezés kerül előtérbe. A 90-es évek közepén az európai intézmények szövegeiben a 'Nomads', a 'Gypsies', a 'Roma' és a 'Travellers' szóhasználattal találkozunk.

„A roma népesség statisztikai meghatározására, a nem roma népességtől való megkülönböztetésére lényegében négy módszert alkalmaznak. Lehet szólni 1) cigány anyanyelvű népességcsoportról, 2) cigány nemzetiségű résznépességről. Ezek az információk általában csak önbevallásból származhatnak. Lehet – de csak szigorúan statisztikai célokra, egyének (hátrányos, pejoratív) megkülönböztetésére nem – valakiket cigánynak minősíteni: 3) statisztikai adatfelvétel során a kérdezőbiztos véleménye alapján, vagy 4) az illető egyének, háztartások lakóköznyezetének véleménye alapján. A minősítés (besorolás) mindkét esetben történhet a kérdezettel együttműködve, vagyis rákérdezve, hogy ez a besorolás elfogadható-e számára. A négyféle adatfelvételi eljárás nem ad összehasonlítható eredményeket, a roma népesség létszámában többszörös különbségek vannak aszerint, melyik értelmezés alapján vesszük számba a résznépességet” (Hablicsek 2007).

Fontos hozzátenni, hogy ez a látszólag egyszerű számbavételi kérdés igen jelentős szociológiai vita tárgya volt hazánkban a 90-es évek végén. Ladányi János és Szelényi Iván „Ki a cigány?” című írásukban arra mutattak rá, hogy rendkívül vitathatóak azok a kutatási erőfeszítések, amelyek a cigányság vagy más etnikum lélekszámának, részarányának, társadalmi összetételének elemzésére irányulnak. Ugyanis ezen etnikai csoportok körülhatárolása elkerülhetetlenül önkényes, a csoportképző ismérvek szükségszerűen vitathatóak (Ladányi–Szelényi 1997). Kertesi Gábor – akinek Kemény Istvánnal és Havas Gáborral 1993–1994-ben közösen végzett empirikus vizsgálatát is támadta az említett cikk – „Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről” című írásában száll vitába a Ladányi–Szelényi szerzőpárossal, hangsúlyozva, hogy a cigánysággal kapcsolatos kutatásokhoz nélkülözhetetlen a külső besorolás alapján történő számbavétel. Kertesi kiemeli, hogy ő „a cigánysággal kapcsolatos kutatási célok közül, társadalmi horderejénél fogva, kitüntetetten fontos célnak tekinti az etnikai klasszifikációhoz tartozó előítélet és diszkrimináció nyomán keletkező társadalmi határvonal és e választóvonal két oldalára kerülő népeségek összehasonlító vizsgálatát” (Kertesi 1998). Az is hozzátartozik, hogy a roma népesség előreszámítása során is a külső besorolási adatokból indulnak ki az előrebecslések.

A vita máig sem ült el teljesen. Forray R. Katalin mutat rá a probléma lényegére. „Ha bármely más nemzetiséget hasonlóan akarnánk meghatározni, s a környezet besorolása alapján nyert népességet akarnánk szociológiai vizsgálat tárgyává tenni, jelentős tudományos és politikai konzekvenciákkal kellene számolnunk. Ugyanakkor el kell fogadni azt az érvelést, hogy megbélyegzett (stigmatizált)

Az Európa Tanács a 'Roma/Gypsies' terminológiát, az EU Miniszteri Bizottság 2006-tól a „Roma and Travellers” terminológiát használja.

Hozzá kell tenni, hogy mára általánossá vált a roma szóhasználat, kivéve azokat az anyagokat, ahol Nagy-Britannia és Írország cigány szervezetei és romapolitikája is szóba kerülnek, mivel ezekben az országokban általános a Gipsy, Traveller szóhasználat.

népesség tagjai esetében a csoporthoz tartozás önkéntes vállalására csak korlátozottan építhetünk” (Forray 1999). És ezt jól bizonyítja Neményi Mária kutatása, amelynek során mintegy háromszáz, a körzeti védőnő által cigánynak minősített családot kérdeztek meg saját és gyermekük etnikai hovatartozásáról. Az önbesorolás az esetek 40 százalékában nem egyezett meg a védőnő ítéletével, a kérdésre adott válaszok ez esetben is a probléma összetettségét (nemzetiség, állampolgárság, etnikai identitás elhatárolásának nehézségei; a cigányság mint stigma) bizonyították (Neményi 2000-re hivatkozva Kállai-Szajbély 2011).

Mi itt szintén használjunk az önmagukat roma nemzetiségűnek mondók adatai (ez a népszámlálás nemzetiségekre vonatkozó egyik adata) mellett a lakóköznyezetük által romákhoz soroltak számát is. (Érdekes zárójelben megjegyezni, hogy a két adat számottevően közelít egymáshoz, míg 1941-ben 14%-ot tett ki az önbesorolás alapján roma népesség a külső besorolás szintjéhez képest, ez 2001-ben már 38% volt, s 2011-ben a külső besorolás alapján készített előreszámított népességre már 44%. Ezt talán a stigmatizáltság enyhe csökkenéseként értelmezhetjük.)

Az ENSZ 2100-ig szóló, közepes előreszámítása szerint 2050-ben Magyarország népessége 8318000 fő lesz. Habcsek László – a 2010-ben elhunyt neves demográfus – előreszámításai szerint a cigány népesség száma 2050-ben 1175 000 fő lesz, tehát arányuk 14-15%-ot tesz ki az össznépességen belül.

2100-ra az ENSZ-előreszámítás 6,5 milliós lakosságot prognosztizál. Nincs ugyan a hazai cigány népességre 2100-ig vonatkozó prognózis, de Habcsek előreszámításából durván meg lehet becsülni annak várható alakulását, ugyanis 2050-re a roma teljes termékenységre már csak 2,094 értéket vetített előre, ami azt jelenti, hogy a cigány népesség ezt követően stagnál, majd csökkenni fog. 2100-ra nagyjából 1,1 millió főre becsülhető, azaz a roma népesség aránya (közepes scenárióként) 2100-ban 17% körül várható.

Cigány népesség Magyarországon

	Önmagát roma nemzetiségűnek valló népesség	Besorolás alapján roma népesség*
1941	27 033	186.639
1949	37 598	215 295
1960	56 121	262 016
1970	--	
1971**		270 000–370 000
1980	6 404	374 471
1990	142 684	447659
1993		420 000–520 000
2001	205 720	544 805
2003		520 000–650 000
2011	315 583	712 723

	Önmagát roma nemzetiségűnek valló népesség	Besorolás alapján roma népesség*
Előreszámítás		
2020		834 700
2030		961 200
2040		1 072 600
2050		1 174 700

Forrás:

1941–1990 között: A nemzetiségek életkörülményei. KSH, 1995, Budapest. http://konyvtar.ksh.hu/neda/a111126.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KSH_Nepszamlalas_1990_nemzetisegek_eletkorulmenyei&pg=0&lang=hun#pg=2&zoom=f&l=s

2001, 2011 adatai: KSH http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_nemzetiseg

2011-es besorolás szerinti adat Hablicsek (2000) 2010-re vonatkozó előreszámítási adata.

2020–2050 közötti adatok Hablicsek László (2000): Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig <http://www.ksh.hu/pls/ksh/docs/intezmenyek/nki/magyar/regdata/rompap6.html> (letöltés 2002. január) Miután ez már nem elérhető az interneten, lásd Polónyi István (2002): A cigány népesség demográfiai, iskolázottsági és foglalkoztatási helyzete. *Iskolakultúra*, 8: pp. 44–56.

* Az 1941, 1949, 1960, 1980, 1990, 2001 besorolás szerinti adatok Hablicsek exponenciális trend alapján számolt adatai, forrás: Hablicsek 2007.

** Az 1971, 1993 és 2003 besorolás szerinti adatok forrása Kemény István–Janky Béla: A 2003. évi cigány felmérésről. In: A magyarországi cigányság. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Budapest, 2004. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425-2011_0001_542_02_A_magyarorszag_i_ciganysag/ch04.html#id493535

Sok ez vagy kevés?

Ez egyáltalán nem sok, ha figyelembe vesszük korstruktúrájukat. A 2050-es 1,2 millió emberből mintegy 750 ezer fő 15 és 64 év közötti munkaképes népesség, ami rendkívül fontos munkaerőforrás egy előregedő társadalomban.

Akkor persze sok, ha nem sikerül ezeket az embereket hozzásegíteni a gazdasági, társadalmi integrációhoz. Ha nem sikerül olyan oktatási rendszert kialakítanunk, amely biztosítja ehhez a gazdasági, társadalmi integrációhoz szükséges iskoláztatásukat. Ha nem sikerül olyan munkaerő-piaci feltételeket, foglalkoztatáspolitikai eszközrendszerteremteti, ami megszünteti a foglalkoztatásukat lehetetlenné tevő diszkriminációt, s ami elősegíti munkába állásukat, munkavállalásukat, pályafutásukat. És ha nem sikerül 21. századi emberhez méltó lakhatást, egészségügyi ellátást, családtámogatást biztosítani számukra.

Akkor sok, ha nem tud a politika olyan erőteret létesíteni, amely a társadalom többségi részével megérteti és elfogadtatja a cigányság felzárkóztatásához szükséges erőfeszítéseket, és nem tudja a cigányságot mozgósítani önmaga érdekében megvalósítására. Akkor sok, ha a politikai osztály megmarad a közhelyek, a semmitmondás, sőt esetenként a rejtett, néha a nyílt uszítás szintjén.

Csepeli György recenziójában, amit Fleck Gábor és Szuhay Péter könyvről¹⁰⁰ írt, nagyon szemléletesen érzékelteti a magyarországi cigánykérdést. „[a

¹⁰⁰ Fleck Gábor – Szuhay Péter: *Kérdések és válaszok a cigányságról*. Budapest: Napvilág, 2013.

könyv rádöbben, az olvasót, hogy] a csoport, melyet cigánynak lát és láttatnak vele, nem akadály a polgári, demokratikus Magyarország céljának megvalósítása útján. Ellenkezőleg, addig nem lesz Magyarországon polgári társadalom, míg az emberi létből adódóan magától értetődő és elidegeníthetetlen jogok teljessége nem illet meg mindenkit, aki a születés véletlene vagy a sors szeszélye erre a földre nem sodort. Nem tehetünk kivételt, nem tehetünk úgy, mintha az emberi és polgári jogok 1791-ben Párizsban elfogadott nyilatkozata egyesekre vonatkozna, másokra viszont nem. A sors mindenki számára teret nyit az életben, s nem lehet erő, mely ebben megakadályozhatja” (Csepeli 2013).

A ROMA NÉPESSÉG ISKOLÁZOTTSÁGI ÜVEGPLAFONINDEXE

Az oktatási vagy iskolázottsági üvegplafonindexen azt a mutatót értjük, amely azt mutatja meg, hogy egy csoport, jelen esetben, a cigány népesség iskolázottsága mennyire marad el az össznépességétől.

A 16 éves és idősebb roma és a 15 évnél idősebb teljes népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása

	Roma			Teljes népesség			
	Elemi és alacsonyabb (Primary and lower) iskolázottságú	Középfok és magasabb (Secondary and higher) iskolázottságú (Sr)	Együtt	Elemi és alacsonyabb (Primary and lower) iskolázottságú	Középfok és magasabb (Secondary and higher) (Sp) iskolázottságú	Együtt	GCI (Glass Ceiling Index) Sr/Sp
Portugália	99,5	0,5	100,0	54,2	45,8	100,0	0,011
Görögország	98,3	1,7	100,0	28,6	71,4	100,0	0,024
Spanyolország	94,0	6,0	100,0	24,8	75,2	100,0	0,080
Csehország	90,4	9,6	100,0	14,1	85,9	100,0	0,112
Magyarország	81,0	19,0	100,0	5,7	94,3	100,0	0,201
Szlovákia	72,3	27,7	100,0	19,5	80,5	100,0	0,344
Románia	63,4	36,6	100,0	13,1	86,9	100,0	0,421
Moldova	61,0	39,0	100,0	10,8	89,2	100,0	0,437
Bulgária	57,5	42,5	100,0	32,3	67,8	100,0	0,627

Forrás:

Roma adatok: Health and the Roma Community, analysis of the situation in Europe. Bulgaria, Czech Republic, Greece, Portugal, Romania, Slovakia, Spain. Madrid 2009: 22. old, http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_health_en.pdf, illetve Magyarországra a 2011. évi népszámlálás alapján saját számítás

Teljes népességre vonatkozó adatok: Barro R. & J.W. Lee (v. 1.3, 04/13) Educational Attainment for Total Population 2010, age group 15+, <http://www.barrolee.com/>

Megjegyzés: GCI (Glass Ceiling Index) = üvegplafonindex, saját számítás.

Az adatok arról tanúskodnak, hogy Európa minden országában igen jelentős a cigányokat sújtó iskolázottsági üvegplafonhatás. Különösen a dél-európai országok esetében rendkívül alacsony a roma emberek magasabb iskolázottságának valószínűsége. De a hazai 0,2 nagyságú üvegplafonindex is arról tanúskodik, hogy a magyar cigány népesség középfokú és annál magasabb iskolázottsági aránya ötöde a teljes népességének.

Az, hogy a magyar cigányság 80%-a középfokúnál alacsonyabb iskolázottsággal rendelkezik, nyilvánvalóan alapvető problémákat okoz társadalmi, gazdasági integrációjukban, foglalkoztathatóságukban.

Ugyanakkor az adatokból az is látszik, hogy ez a helyzet nem sokkal jobb a fiatalabb generációk esetében sem.¹⁰¹

A fiatal roma népesség iskolázottságában észlelhető üvegplafonhatás

	Legalább középfokú (upper secondary) végzettségű 20–26 éves roma népesség (Sr)	Legalább középfokú (upper secondary) végzettségű 20–24 éves teljes népesség (Sp)	GCI (Glass Ceiling Index) Sr/Sp
Románia	11	80	0,138
Horvátország	18	96	0,188
Szlovákia	18	93	0,194
Macedónia	17	85	0,200
Bulgária	18	86	0,209
Magyarország	22	83	0,265
Csehország	30	92	0,326

Forrás:

Roma népesség: Roma Education in Comparative Perspective. Findings from the UDNP/World Bank/EC Regional Roma Survey. Roma Inclusion Working Papers. UDNP Europe and the CIS Bratislava Regional Centre UDNP 2012.

Teljes népesség: Persons aged 20 to 24 having completed at least upper secondary education (ISCED 3) by sex, 2011 (%).png <http://ec.europa.eu/eurostat>

Ha az iskolázottsági üvegplafonindex hazai alakulását a népszámlálások adatai alapján elemezzük, akkor mérsékelt javulást állapíthatunk meg a 2000-es évek első évtizedében, és hasonlóan mérsékelt növekedést látunk a prognosztizált adatok esetében is.

¹⁰¹ Az összehasonlítás csak korlátozottan megbízható, mivel a cigány népesség iskolázottsága mindkét esetben egy nem teljes körű és korlátozottan reprezentatív felvétel adataiból származik.

A hazai roma népesség iskolázottságában észlelhető üvegplafonhatás változása (%) 2001–2021

	15 év feletti roma népesség*		Teljes népesség		GCI (Glass Ceiling Index) Legalább szakiskola
	Legfeljebb 8 osztályt végzettek	Legalább szakiskolát végzettek	Legfeljebb 8 osztályt végzettek	Legalább szakiskolát végzettek	
2001	85,2%	14,8%	45,0%	55,0%	0,269
2011	80,6%	19,4%	31,7%	68,3%	0,284
2021	74,0%	26,0%	18,4%	81,6%	0,319

Megjegyzés:

A 2001-es és a 2021-es adat Hablicsek (2007) alapján (besorolás szerinti roma népesség),

a 2011-es adat a népszámlálás önbesorolás szerinti adatai alapján.

A 2021-es teljes populációra vonatkozó %-os adat saját becslés.

* Hablicsek László (2007): A roma népesség iskolázottságának területi alakulása: tények és becslések. Kisebbségkutatás, 2007/3.alapján http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2007_04/cikk.php?id=1511

Az üvegplafonhatás tehát csökken ugyan, azonban még 2021-ben is katasztrofálisan nagy. 2001 és 2021 között mindössze 20%-kal javul, miközben 200%-os javulás esetében is nagyjából csak fele akkora lenne 2021-ben a cigány népesség középfokú vagy annál magasabb iskolázottsága, mint a többségi társadalom tagjainak.

Nyilvánvaló, hogy Európában – s így nálunk is – érvényesül az, amire Bowman mutat rá (Ogbu 1992-re hivatkozva), hogy a társadalmunkban [itt az USA-ról van szó] nem minden csoport esetében tapasztalható azonos diszkrimináció és előítélet. A „kényszerű” kisebbségek (elsősorban az afro-amerikaiak, indiánok és néhány latin-amerikai spanyol) áthatóbb és kiterjedtebb kizárásnak vannak kitéve a szokásosnál, mint más kisebbségek. Ezek a csoportok nagyobb valószínűséggel kerülnek el a készségek tanulását, mint a fehér középosztály, hiszen erőfeszítéseik nem fizetődnek ki az azonos lehetőségek esetén. Következésképpen olyan szembenállási gyakorlatokat fejlesztenek ki, amely valamiféle csoportkohézióként elkülönítik őket a többségtől. Így az iskolai teljesítmény elvesztéséhez vezet a csoport hovatartozás és támogatás (Bowman 1994).

Bowman gondolatában fontos észrevenni, hogy ezekre a kisebbségekre a diszkrimináció miatti reménytelenség következtében az önszelektció és a tanulással szembeni ellenállás jellemző. És ez a tanulással szembeni ellenállás afféle csoport együvé tartozást alakít ki.

Nemcsak arról van tehát szó, hogy a roma népesség iskolázottsági lemaradásának következménye a munkaerő-piaci sikertelenség, az alacsony foglalkoztatottság és a magas munkanélküliség. Hanem fordítva is igaz, amíg nem sikerül felszámolni a cigányságot sújtó társadalmi, gazdasági, foglalkoztatási diszkriminációt, addig a várható munkaerő-piaci sikertelenség értelmetlenné teszi a tanulást, és a cigányságban a tanulással szembeni közömbösséget, sőt ellenállást alakít ki.

A KÖZFoglalkoztatás

A 2010-es kormányváltást követően a foglalkoztatás jelentős növeléséről (10 év alatt 1 millió munkahely teremtéséről) hangzottak el ígéretet. Hamarosan kiderült, hogy a (valójában nem elsősorban munkahelyteremtés, hanem) 1 millió többletfoglalkoztatás alapvetően két forrásból fog táplálkozni, részint a rokkant és korai nyugdíjazottak kikényszerített reaktiválásából, részint a korábbi kormány közmunka-, közcélú és közhasznú munka programjai helyébe lépő egységes közfoglalkoztatási rendszerrel foglalkoztatásba vonható munkaerőpiacról kiszorultak ugyancsak kikényszerített bevonásából. És az is nyilvánvalóvá vált, hogy a közfoglalkoztatásnak, ha nem is kizárólagosan, de alapvetően a cigányoknak a segítézés radikális átalakításával kikényszerített munkába állítása a célja.

A közfoglalkoztatásra fordított kiadások a 2009–2011 közötti időszak 60-100 milliárdos összegéről 2014-re 230 milliárd forintra emelkedtek, a teljes munkaidőjű egyenértékben számított közfoglalkoztatott létszám pedig a 2011-es közel 54 ezer főről 2013-ra 128 ezerre növekedett (forrás Cseres-Gergely, Molnár 2014). A KSH adatai szerint a 2010. július–szeptemberben a foglalkoztatottak száma 3822 ezer fő volt, 2015. július–szeptemberben pedig 4265 ezer, ez utóbiből 227 ezer a közfoglalkoztatottak létszáma (és 114 ezer külföldi telephelyen dolgozó).¹⁰²

A közfoglalkoztatás egyértelműen a hátrányos helyzetűek munkaerőpiaci részvétele. Koltai adatai szerint a közfoglalkoztatottak 52%-a alapfokú végzettséggel rendelkezett 2012-ben, 46%-uk pedig középfokúval. Azt is megállapítja, hogy a közfoglalkoztatottak jelentős része (47%-a) nem rendelkezett szakmával vagy más a munkaerőpiacon hasznosítható tudással, és a végzettséggel rendelkezők 40%-a sem dolgozott soha a tanult szakmájában. Koltai (2013, 4)

A sikertörténetnek látszó, s a kormányzati kommunikációban sikermegoldásként hirdetett közfoglalkoztatás azonban számos problémát hordoz. „A közfoglalkoztatás az alternatív aktív munkaerő-piaci politikákkal összehasonlítva a nemzetközi és a hazai ökonometria hatásvizsgálatok szerint is rendre rosszul szerepel. A közfoglalkoztatásban résztvevőknek alig van esélyük visszakérülni az elsődleges munkaerőpiacra, és erős a beragadási hatás, azaz a közfoglalkoztatottakat gyakran több alkalommal is visszafoglalkoztatják. A vizsgálatok... egyértelművé teszik, hogy a közfoglalkoztatás önmagában nem alkalmas a piaci aktivizálásra. (...) Ahhoz, hogy a közfoglalkoztatás ne váljon egyfajta szegénységi csapdává, a közfoglalkoztatásból kivezető programok – pl. képzések, valódi tranzitfoglalkoztatás, szociális vállalkozások – bővítésére van szükség” (Hajdú–Mike 2013, 3).

¹⁰² Forrás: <http://www.ksh.hu/gyorstajekoztatok/#/hu/document/fog1509>

A Roma Integráció Évtizede Titkárság igen élesen fogalmaz a romák közfoglalkoztatásával összefüggésben. [A]„...kormány és az ORÖ között kötött 2011-es keretmegállapodás ambiciózus tervének (100 ezer roma visszavezetése a munkaerőpiacra) teljesítése előreláthatólag nem a romák tömegeinek hatékony és tartós munkaerő-piaci reintegrációjával fog történni. Ennek teljesítését a kormányzat kötelező tömeges közmunkaprogramokkal biztosítja, amely szigorú feltételekhez és szankciókhoz kötött, és – ahogy arra pl. az ombudsmani jelentések is rámutattak – alapvető jogokat és méltóságot sértenek. A közmunka jelenlegi rendszere olyan zsákutca, amelyben a foglalkoztatottak osztályrésze a kiszolgáltatottság, bizonytalanság, méltánytalan munkafeltételek és gyakran értelmetlen munkavégzés. A romákkal szembeni diszkriminációt a közmunka megszervezése területén személyes beszámolók mellett kutatási eredmények is igazolják, aminek többek között az is lehet a következménye, hogy közmunkából (is) kiesők teljesen kiszorulhatnak a szociális ellátórendszerből...” (Civil társadalmi jelentés 2013, 8).

Az alapvető jogok biztosának jelentése is hasonló megállapításra jut. Először is leszögezi, hogy a magyar közfoglalkoztatási modell egy olyan specifikus, hatósági elemekkel is bővített és messze nem mellérendeltségen alapuló jogviszony, ahol a közfoglalkoztatott a szokottnál kiszolgáltatottabb helyzetben van. Megállapítja, hogy „a megkeresett szervek egyetértettek abban, hogy a roma munkavállalóknak az a tényleges érdekük, hogy hosszabb távon az elsődleges munkaerőpiacon tudjanak elhelyezkedni. Abban a kérdésben azonban, hogy a közfoglalkoztatás mennyiben segíti elő ezt a folyamatot, már megoszlottak a vélemények. A kormányzati szervek és intézmények, illetve az ORÖ álláspontja szerint a közfoglalkoztatás elősegítheti az álláskereső munkavállalását, »ugródeszkat« jelenthet számukra az elsődleges munkaerőpiacon történő elhelyezkedéshez. A megkeresett szakértők ezzel szemben arra hívták fel a figyelmet – kutatási eredményekre is hivatkozva – hogy a közfoglalkoztatási programok általában nem alkalmasak a közfoglalkoztatottak későbbi foglalkoztatási esélyeinek növelésére, sőt, néhány esetben egyenesen hátráltatják a munkanélküliek nyílt munkapiacra történő elhelyezkedését. A kérdés azért is kiemelt fontosságú, mert az elmúlt időszak tapasztalatai szerint a foglalkoztatottság növelésének hangsúlya a közfoglalkoztatásra helyeződött át.” A jelentés számos esetet sorol fel a közfoglalkoztatás során tapasztalt a romákat ért hátrányos megkülönböztetésre, a romáknak a nem romáktól rövidebb időre történő foglalkoztatásától, alacsonyabb presztízsű munkakörökben alkalmazásán át a munkavezetők megalázó beszédéig és igazságtalan retorzióig (Az alapvető jogok biztosának Jelentése az AJB-5317/2012. számú ügyben).

A közfoglalkoztatás tehát egy nagyon rossz példa arra, hogy a romák foglalkoztatásában miként lehet előbbre lépni.

A ROMA FOGLALKOZTATOTTSÁG ÉS A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

Magyarországon a roma foglalkoztatottság igen kedvezőtlen képet mutat. Az adatok összehasonlíthatósága ugyan korlátozott, de igen valószínű, hogy a romák foglalkoztatottsága Magyarországon az egyik legkedvezőtlenebb az Európai Unióban.

Ezt támasztja alá az is, hogy az OECD-országok között a legalacsonyabb iskolázottságúak foglalkoztatási rátája Magyarországon az egyik legalacsonyabb, munkanélküliségi rátája pedig a legmagasabb.¹⁰³

A roma foglalkoztatottság a jelentősebb cigány populációjú EU országban (2000–2005 körül)

	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív	Együtt
Görögország	38,2	19,4	42,5	100
Portugália	60,8	9,8	29,4	100
Csehország	43,3	30,5	26,1	100
Szlovákia	50,2	24,7	25,1	100
Románia	48,6	8,8	42,5	100
Bulgária	61,9	7,1	31,0	100
Spanyolország	48,3	19,7	32,0	100
Magyarország	31,3	68,7		100

Forrás: Health and the Roma Community, analysis of the situation in Europe. Bulgaria, Czech Republic, Greece, Portugal, Romania, Slovakia, Spain. Madrid 2009: 24. o.

Magyarország adataira: Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszer-váltás maradandó sokkja, 20. o. (a 15–74 éves nem nyugdíjas roma népesség megoszlása).

Pedig a roma foglalkoztatottság növelése az ország jövőbeli gazdasági fejlődésének egyik rendkívül fontos eleme.

A Világbank Economic Cost of Roma Exclusion (A romák kirekesztésének gazdasági költségei) című 2010-es jelentése leszögezi, hogy a munkaképes korú romák túlnyomó többsége nem rendelkezik a munkaerő-piaci sikeres részvételhez elégséges oktatással. Emiatt az európai országok több száz millió eurót veszítenek évente a termelésben és a költségvetési hozzájárulásban. Ezeknek a gazdasági veszteségeknek az összege a GDP-hez viszonyítva: 1,8–3,7% között van Bulgária, 0,29–0,58% között a Cseh Köztársaság, 0,63–2,13% között Románia, és 0,78–3,25% Szerbia esetében.

¹⁰³ Az Education at a Glance 2014 OECD Indicators 2012-re vonatkozó adatai szerint a 25–64 éves „Pre-primary and primary education” végzettségű népesség foglalkoztatási rátája az adatot közlő OECD-országok Magyarországon a legalacsonyabb: 14% (!) (Table A5.1a), miközben az OECD-átlag 46%. Ugyanezen iskolázottságú népesség munkanélküliségi rátája pedig Magyarországon a legmagasabb, 44,5%, miközben az OECD-átlag 14,6% (Table A5.2a).

A növekedés kiteljesítéséhez meg kell szüntetni a romák oktatásában jelentkező elmaradást. Az éves költségvetési haszna a roma foglalkoztatás növelésének jóval nagyobb, mint a roma gyermekek oktatásába történő teljes beruházás költsége. (Ez a faktor Bulgáriában 7,4-szeres, Csehországban 7,7-szeres, Romániában 2,4-szeres, Szerbiában 3,3-szoros.)

A romák részesedése a munkaképes korú népességben növekedni fog, mivel a többségi lakosság Kelet- és Közép Európában gyorsan öregszik. A romáknak a többségi társadalom tagjaival megegyező munkaerő-piaci részvétele elengedhetetlen, hogy fedezhetőek legyenek az országokban az emelkedő nyugdíj, egészségügyi és egyéb az öregedés miatt jelentkező költségek (Cost of Roma Exclusion The World Bank 2010).

Egy nagyléptékű számítással belátható, hogy Magyarországon is igen jelentős ez a faktor.

Ahhoz, hogy a cigány népesség iskolázottsági lemaradottságát 2011-ben megszüntessük, az kellene, hogy 104 ezer roma ember iskolázottságát legalább 4 osztállyal növeljük. Az Oktatási évkönyv Statisztikai tájékoztató című kiadvány szerint 2011-ben egy középiskola év elvégzésére az állam 518 ezer forintot fordított éves szinten, tehát a 104 ezer fő 4 évvel történő iskolázottság növelése 215,5 milliárd forintba került volna. Miután 2011-ben a 8 osztályt végzettek foglalkoztatási rátája 25,9% volt, a nem gimnáziumi érettségit szerzetteké pedig 65,7%, az iskolázottságnövekedés eredményeként majdnem 40%-kal növekedhetett volna a foglalkoztatottság, ami 41 ezer többletmunkaerőt jelent. Miután 2011-ben a GDP 28 ezer milliárd forint, a foglalkoztatottak száma pedig 3,76 millió fő volt, azaz egy foglalkoztatottra mintegy 7,5 millió forint GDP termelés jutott. Ha feltételezzük, hogy ennek legalább kétharmada a munkaerőnek köszönhető, akkor a többletmunkaerő foglalkoztatottságának eredménye mintegy 200 milliárd éves többlet-GDP lehet. Miután a 15 év feletti (azaz 40 éves átlagéletkorú) népességgel számoltunk, nagyjából 20 évig termeli ezt a GDP-többletet, s ennyi idő alatt 4000 milliárd forint többletet fog hozni. Ezt a 215,5 milliárd forint befektetéssel szembeállítva, nagyjából 18-szoros (!) többletet jelent.

Ezt a többletet sajnos jelentősen csökkentheti az oktatási rendszer problémáiból adódó lemorzsolódás, valamint a munkaerő-piaci diszkrimináció miatti alacsonyabb foglalkoztatottság. Azonban teljesen egyértelmű az, amire a Világbank elemzése rámutat, hogy az ország humán tőkéje és ezen keresztül gazdasági teljesítménye jelentősen emelhető a nagyobb oktatási beruházásokkal, amelyek a roma gyermekek mind szélesebb körét befogadó, minőségi oktatást mozditja elő, beleértve a kisgyermekkorú nevelést, valamint a roma felnőttek élethosszig tartó tanulását. Sőt itt azt is figyelembe kell venni, hogy a fiatalabb roma népesség egyre nagyobb arányát adja a munkaképes korú lakosságnak, s ők adhatják a fedezetét a gyorsan öregedő népesség miatt jelentkező gazdasági kihívásoknak.

De itt ismét hangsúlyozzuk, hogy legalább ugyanekkora erőfeszítések szükségesek a romák társadalmi, gazdasági, munkaerő-piaci diszkriminációjának

megszüntetése érdekében, hogy érdemes legyen a cigány fiataloknak és felnőtteknek tanulni, hogy a foglalkoztatási diszkrimináció visszahatásaként ne alakuljon ki a tanulással szemben közömbösség vagy ellenállás. Hogy megérje oktatási erőfeszítéseket tenni.

Mi lehet a – közmunkától eltérő – valóban hatékony és méltányos megoldás?

A megoldásra létezik nemzetközi példa, ha nem is a cigányságra, hanem más kisebbségekre. Az Egyesült Államokban a 60-as években kialakult megoldás a pozitív diszkrimináció („affirmative action”). Lényege, hogy a foglalkoztatás, az oktatás, elsősorban felsőoktatásba való bekerülés, valamint a közügyekben való részvétel esetében az állami kényszer hat (törvénnyel, elnöki utasítással, legfelsőbb bírósági határozattal) abban az irányban, hogy a kisebbségek bizonyos arányban alkalmazásra, illetve felvételre kerüljenek (Guigou–Chevenement 1999, Nagy Péter Tibor 2003).

A megoldás igen sok vitával járt és jár, ráadásul egy antidemokratikus társadalomban akár visszájára is fordulhat.¹⁰⁴

Mindezek ellenére – és az ottani viták ellenére is – éppen az Egyesült Államok példája mutatja, hogy egy demokratikus országban az „affirmative action” típusú pozitív diszkrimináció alkalmas arra, hogy a kisebbségek oktatási, foglalkoztatási és közéleti részvételi helyzetét radikálisan javítsa, s ezzel társadalomból történt kiszorítottságukat jelentősen csökkentse. Tegyük hozzá, hogy ennek fontos része az USA-ban a kulturális kvótarendszer is. Éppen ezért, mint ahogy azt az „Egy civil együttműködés javaslatai” (2012) írja, a tömegkommunikációban is tisztességes roma imázsra van szükség, valamint az USA feketéihez hasonló kvótarendszerre a médiamegjelenítésben.

A közfoglalkoztatással szemben egy ilyen típusú pozitív diszkriminációs intézményrendszer képes lehetne a cigányság helyzetének jelentős javítására, az őket sújtó iskolázottsági és foglalkoztatottsági üvegplafon radikális oldására viszonylag rövid idő alatt. Ez a viszonylag rövid idő – éppen az Egyesült Államok példáján – úgy tűnik, legalább fél évszázad! Ha holnap elszánná magát a

¹⁰⁴ Sajnos arra, hogy egy antidemokratikus társadalomban mennyire veszélyes lehet, azt éppen a magyar példa mutatja, az 1920 szeptemberében elfogadott „numerus clausus” néven ismertté vált 1920: XXV.tc. Eszerint a beiratkozási „engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenczederészét. (Forrás: Ezer év törvényei <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7440> letöltés 2015. szeptember)

A látszólag pozitív diszkrimináló törvény azzal, hogy végrehajtási utasítása nemzetiségnek minősítette a zsidóságot, 6 százalékban maximálta a felvehető zsidók arányát. A 'nemzethűség' megállapítását pedig a gyakran szélsőjobboldali befolyás alatt álló egyetemi vezetőségekre bízta (Gál 2008). Jóllehet a törvény elvileg nem zsidótörvény volt – sőt látszólag pozitív diszkriminációt szolgáltat –, de egyértelműen a zsidók kiszorítását célozta.

politika, hogy – az emberek közömbösségére, esetenkénti ellenérzésére játszó sunyi vetélkedés és látszattmegoldások helyett – egy ilyen pozitív diszkriminációs intézményrendszerrel, következetes és elszánt felzárkóztatáspolitikát folytatva áll a cigányok helyzetének javításához, akkor lehetne rá remény, hogy abban századforduló előtt érezhető változás következzen be.

A ROMA INTEGRÁCIÓS INDEX

2005-ben kilenc ország aláírta azt a Deklarációt¹⁰⁵, amely a 2005–2015 közötti időszakot a „Roma Integráció Évtizedének” nyilvánította: a kormányok a romákat sújtó megkülönböztetés és a romák valamint a társadalom többi tagja között lévő elfogadhatatlan szakadék megszüntetésére törekсенek az „Évtized cselekvési terve” program alapján. A Deklaráció meghívott más államokat is a csatlakozásra.¹⁰⁶

Az Évtized Program nyomán történt előrehaladást az Évtized Titkárság kezdeményezésére a Roma Integráció Indexszel követték. A Roma Integráció Index az Évtized program kiemelt területeire összpontosít: az oktatásra, a foglalkoztatásra, az egészségügyre és a lakhatásra, kiemelten figyelembe véve az átfogó területeken a szegénységet, a nemek közötti egyenlőséget és a megkülönböztetést. Az Index egy egyszerű, érthető és felhasználóbarát módszer az adatok összegyűjtésére és bemutatására, ami pillanatképet nyújt a romák helyzetéről, összehasonlítva a teljes populációval minden résztvevő országban. Az index 5 fő területen összesen 27 indikátort foglal magában, amelyek a teljes népességnek és a roma népességnek az adott indikátor által jellemzett értékei közötti különbségeket mutatják be. Az egyes indikátorok emellett a teljes populáció és roma nőkre vonatkozó adatok különbségeit is bemutatják.

A fentieknek megfelelően a Roma Inclusion Index 2015 tizenegy országra közli az említett 27 indikátornak a 2015-re és 2005-re vonatkozó 3-3 (a teljes népességre, a roma népességre és a roma nőkre vonatkozó) adatát, valamint az ezek alapján a teljes népességhez viszonyítva a roma férfiakra és roma nőkre számított különbségeket. Ezekből az adatokból a 11 országnak a 2015. évre vonatkozó, a teljes és a roma népesség indikátor értékeinek különbségét mutatjuk be a mellékletben.

A magyar cigányság helyzetét tekintve az oktatási mutatókat illetően viszonylag kedvező helyzetben vagyunk, már ha a 11 ország között a 3-4. hely annak számít. A foglalkoztatási mutatókat illetően már csak a középső helye-

¹⁰⁵ Deklaráció lásd: <http://www.romadecade.org/article/decade-declaration/9240> (letöltés 2015. október)

¹⁰⁶ 2005-ben a kilenc ország Bulgária, Horvátország, Csehország, Magyarország, Macedónia, Montenegró, Románia, Szerbia, és Szlovákia volt, amelyekhez 2008-ban csatlakozott Albánia, Bosznia-Hercegovina és Spanyolország.

ken állunk, mint ahogy a lakhatást illetően is. Az egészségi helyzet indikátorai-ban ismét kedvező képet mutat az ország helyezése, ugyanakkor az abszolút szegénységi rátában és a romák által átélt diszkriminációban az utolsók, a leg-rosszabbak vagyunk.

A 11 ország között tehát Magyarországon sújtja leginkább a szegénység és a diszkrimináció, a kirekesztés a cigányokat.

És 2005 óta mindkét mutató romlott.

ROMÁK AZ ISKOLÁBAN ÉS A TÁRSADALOMBAN

Az általános iskolában a roma tanulók aránya a 60-as évek végének 5,5% körüli arányáról a 90-es évek elejére közel 8%-ra növekedett, a 2000-es évek első évtizedének végén 2008-ban pedig már valamivel több mint 13% volt. (2009-ben a legmagasabb arányuk Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében volt, sorrendben 31,3%, 25,1%, 23%.¹⁰⁷) A roma gyerekek iskolai kudarcairól, a roma fiatalok alacsony iskolázottságának alig emelkedő szintjéről, és ennek nyomán munkaerő-piaci integrációjuk sikertelenségéről, hátrányos helyzetük újratermelődéséről tanulmányok hosszú sorát lehetne idézni, és mint korábban láttuk, ezt bizonyítják az oktatási üvegplafonindexek is. Ez a helyzet pedig konzerválja a cigányság helyzetét.

De mit lehet tenni a cigányság hátrányos helyzetének megszüntetésére?

Az Európai Unió Tanácsa „A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós ke-retrendszere 2020-ig” című bizottsági anyag megtárgyalása nyomán állást fog-lalt abban, hogy „felkéri a tagállamokat, hogy:

- az oktatás, a foglalkoztatás, az egészségügyi ellátás és a lakhatás területén állapítsanak meg a tagállami szakpolitikákkal összhangban lévő célkitű-zéseket...[amelyeket] az alábbi kiemelt területekre lehet összpontosítani, különleges figyelmet fordítva a nemek közötti egyenlőség dimenziójára:
- a minőségi oktatásban való részvétel lehetősége, beleértve a kisgyer-mekkori nevelést és gondozást, valamint az alap-, közép- és felsőfokú oktatást, különös tekintettel az esetleges iskolai szegregáció megszü-ntetésére, a korai iskolaelhagyás megelőzésére, valamint az iskolából a munkaerőpiacra történő sikeres átmenet biztosítására;
- foglalkoztatáshoz jutás, különös tekintettel a munkaerőpiacra való be-lépés megkülönböztetésmentes lehetőségére, az aktív munkaerő-piaci szakpolitikákra, a munkaerő-piaci programokra, a felnőttoktatásra és szakoktatásra, valamint az önfoglalkoztatás ösztönzésére;

¹⁰⁷ Adatok Forrása: Papp Z. A.2011.

- az egészségügyi ellátás igénybevételének lehetősége, különös tekintettel a minőségi egészségügyi ellátásra, ideértve a megelőző egészségügyi ellátást és az egészségügyi oktatást is; valamint
 - lakhatáshoz jutás, különös tekintettel a szociális lakáshoz jutásra és a lakhatási szegregáció felszámolásának előmozdítására, valamint az Európai Regionális Fejlesztési Alap keretében nemrégiben hozzáférhetővé vált finanszírozási lehetőség teljes körű kiaknázására...”
- Sajtóközlemény a Tanács 3089. üléséről (2011)

Nyilvánvaló tehát, hogy a cigányság hátrányos helyzete nemcsak iskolai, oktatási kérdés, hanem lényegesen szélesebb körű társadalmi probléma – amelynek a kezelése azonban az iskolában kell kezdődjön, de nem szabad csak arra szorítkozzon. Magyarul a leghatásosabb oktatási program is csak szerény eredményeket ígérhet a cigányság társadalmi integrációs problémáinak (foglalkoztatás, egészségügy, lakhatás) megoldása nélkül.

A magyar kormány – a 2011-es EU-elnökségéhez kapcsolódóan, amelynek egyik prioritása volt a romastratégia – megalkotta a „Nemzeti Társadalmi Felzárkózási és Roma Stratégia tervezetét”, majd a „Nemzeti társadalmi felzárkózási stratégia – mélyszegénység, gyermekszegénység, romák – (2011–2020)” című anyagot, amely „az integrált társadalmi felzárkózási stratégia célrendszerének legfelsőbb szintjén az Európa 2020 stratégia szegénység elleni küzdelemhez kapcsolódó hazai céljai állnak. Ezt követi a gyermekszegénység, valamint a roma és nem-roma népesség közötti különbségek csökkentése, a területi hátrányok, szegregációs jelenségek mérséklése.”¹⁰⁸

A stratégia célrendszere

Célok
1. A szegénységben és társadalmi kirekesztettségben élők arányának csökkentése, különös tekintettel a roma népességre
1.1. A romák, mélyszegénységben élők munkaerőpiaci integrációjának elősegítése, illetve foglalkoztatottsági szintjük emelése.
1.1.1. A romák, mélyszegénységben élő aktív korúak képzettségi szintjének emelése.
1.1.2. Gazdaság- és vállalkozásfejlesztés a hátrányos helyzetű, alacsony iskolai végzettségű emberek foglalkoztatása érdekében (elsődleges munkaerőpiacon a magas élőmunka igényű ágazatok, szociális gazdaság, atipikus foglalkoztatási formák).
1.1.3. A munkaerő-piaci integrációt támogató munkaügyi és szociális ellátások, szolgáltatások elérhetőségének, minőségének, hatékonyságának fejlesztése.
1.1.4. A közfoglalkoztatás rendszerének fejlesztése, bővítése és az atipikus foglalkoztatási formák támogatása.
1.1.5. Az aktivitást erősítő, a munkavállalásra ösztönző segélyezési rendszer kialakítása.

¹⁰⁸ Nemzeti Társadalmi Felzárkózási és Roma Stratégia tervezetének rövidített összefoglalója (2011, 9).

Célok	
1.1.6. A munkahely és a család összeegyeztetése.	
1.2. A gyermekszegénységet, mélyszegénységet és a roma népességet célzó szakpolitikák, beavatkozások tervezését, nyomon követését, értékelését szolgáló adminisztrációs és statisztikai adatforrások, információs rendszerek fejlesztése.	
2. A szegénység, kirekesztettség újratermelődésének megakadályozása.	3. A társadalmi gazdasági javakhoz történő hozzáférés javítása, a társadalmi összetartozás erősítése.
2.1. A gyermekek szegénységének csökkentése.	3.1. A lakhatási körülmények, a lakhatás biztonságának javítása, a lehetőségek bővítése (bérletelés).
2.1.1. A családokat érintő jóléti transzferek szinten tartása.	3.2. A települési és térségi szegregáció csökkentése.
2.1.2. A gyermekjóléti, gyermekvédelmi ellátások, szolgáltatások elérhetőségének, minőségének, hatékonyságának fejlesztése.	3.3. A romák, mélyszegénységben élők és gyermekek egészségi állapotának javítása, a születéskor várható élettartam növelése, valamint az egészségügyi ellátórendszerhez való hozzáférésük javítása.
2.1.3. Korai képességgondozás, koragyermekkori nevelés, gondozás fejlesztése.	3.4. A társadalmi együttélés alapját jelentő bizalom erősítése, a romákkal szembeni diszkrimináció csökkentése.
2.2. A roma és mélyszegénységben élő gyerekek oktatáshoz való hozzáféréseinek javítása.	3.5. Az érintettek bevonása a programok tervezésébe, végrehajtásába, értékelésébe.
2.3. Az iskolai lemorzsolódás csökken.	

Nem kell nagyon elmélyedni az anyag tanulmányozásában ahhoz, hogy most, amikor e sorok születnek, megállapíthassuk, hogy ezek inkább szép szavak, s az eltelt időben ezek közül a célok közül nem sok esetben tapasztalható előre lépés (sőt néhány esetben inkább visszalépést lehetett tapasztalni).

A több kormányciklus cigánypolitikáját vizsgáló Állami Számvevőszék 2008-as jelentésében így ír: „A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére szánt források hatékony felhasználásának megítélését leginkább az akadályozza, hogy hiányzott a célok pontos megjelölése, és ehhez a pénzügyi források egyértelmű hozzárendelése. Ez a tény, nem csak a támogatási rendszert teszi átláthatatlanná, hanem ilyen körülmények között nincs valódi tervezés és lehetetlen a szigorú számonkérés... A cigányság helyzetének javítása olyan komplex intézkedéseket is megkövetelt, amelyek végrehajtása több tárca szoros együttműködését tette szükségessé. Ezen a ponton a kormányzati koordináció lényegében csődöt mondott... Az egymást követő intézkedési csomagok között – a formai hasonlóság ellenére – kevés volt a folytonosság. A kísérleti programok kiértékelése rendre elmaradt. A sikeres programok széleskörű elterjesztése helyett újabb és újabb programok indultak” (Ász 2008, 9–10.o.).

Sajnos a rendszerváltás óta eltelt időben a cigányság helyzetének javítását illetően nem sok történt. Gyakorlatilag odáig sem jutott el a politikai osztály,

hogy megteremtse a cigányok valódi parlamenti képviseletének lehetőségét. Helyette a pártoknak majd mindegyike – a nyíltan rasszistáktól eltekintve – lényegében egy-két „díszcigánnyal” és díszprojekttel igyekszik a roma szavazók szimpátiáját elnyerni. De valódi explicit cigánystratégiával nemigen mer egyik párt sem előállni, hiszen a magyar társadalomban a romaellenessége nagyon magas. A Political Capital egy 2013-as anyaga szerint a magyar választók 63%-a cigányellenes, a Fidesz-KDNP szavazóinak 67%-a, az MSZP szavazóinak 70%-a, a Jobbik szavazóinak 90%-a, az LMP-szavazók 57%-a, a DK szavazóinak 64%-a és a bizonytalanok 55%-a. Márpedig ha így van, akkor egy explicit pozitív cigánypolitikával szavazókat lehetne veszíteni (viszont mint a hazai pártszimpátia paletta mutatja negatív cigánypolitikával jelentős szavazóbázist lehet nyerni). Maradnak tehát a díszcigányok, a díszprojektek és a látszattfelzárkóztatások.

Meddig? Amíg a cigányság helyzete annyira tarthatatlanná válik, hogy a rendőri megfélemlítéssel nem lehet az elégedetlenséget visszatartani.

Pedig a megoldás régről ismert. „»Ha több különböző kulturális, etnikai és vallási szubkultúra kénytelen együtt élni és együttműködni egyazon társadalmi keretek között, akkor a politikailag definiált közösség kénytelen leválni a többségi kultúra meleg köréről és annak kódjaitól és hálózataitól megfosztva kell működnie.« A többségi kultúrának fel kell adnia történelmi előjogát, hogy meghatározhatja az általános politikai kultúra hivatalos fogalmait, amiket minden állampolgárnak osztania kell, függetlenül attól, honnan jöttek és hogyan élnek” (Habermarst idézi Rosemberg 2012).

Melléklet

A cigány népesség becsült (maximum, minimum) száma Európa országában 2011-ben (efő), illetve lakosságon belüli aránya (%)

ezer fő			(% a lakosság arányában)		
Ország	Mini- mum	Maxi- mum	Ország	Mini- mum	Maxi- mum
Románia	1 800	2 500	Macedónia	12,2%	12,7%
Bulgária	700	800	Románia	8,4%	11,6%
Spanyolország	650	800	Bulgária	9,2%	10,5%
Szerbia	550	600	Szlovákia	9,3%	9,6%
Magyarország	550	600	Szerbia	5,7%	6,3%
Szlovákia	500	520	Magyarország	5,5%	6,0%
Törökország	400	500	Koszovó	4,3%	4,8%
Franciaország	280	340	Albánia	3,2%	3,8%
Csehország	250	300	Csehország	2,4%	2,9%
Oroszország	250	300	Görögország	1,4%	1,8%
Macedónia	250	260	Spanyolország	1,4%	1,7%
Ukrajna	200	220	Bosznia-Herceg- ovina	1,0%	1,3%
Görögország	160	200	Horvátország	0,8%	0,9%
Németország	110	130	Moldova	0,8%	0,8%
Albánia	100	120	Törökország	0,6%	0,7%
Egyesült Királyság	90	120	Írország	0,5%	0,6%
Olaszország	90	110	Franciaország	0,4%	0,5%
Koszovó	90	100	Szlovénia	0,4%	0,5%
Lengyelország	50	60	Ukrajna	0,4%	0,5%
Portugália	40	50	Portugália	0,4%	0,5%
Bosznia-Herceg- ovina	40	50	Svájc	0,4%	0,5%
Hollandia	35	40	Ausztria	0,2%	0,3%
Horvátország	35	40	Hollandia	0,2%	0,2%
Moldávia	35	35	Svédország	0,2%	0,2%
Svájc	30	35	Oroszország	0,2%	0,2%
Írország	22	28	Egyesült Királyság	0,1%	0,2%
Ausztria	20	25	Olaszország	0,2%	0,2%
Svédország	15	20	Finnország	0,1%	0,2%
Belgium	10	15	Németország	0,1%	0,2%
Belorusszia	10	15	Lengyelország	0,1%	0,2%
Szlovénia	8	10	Belorusszia	0,1%	0,2%
Finnország	7	9	Lettország	0,1%	0,2%
Litvánia	3	4	Belgium	0,1%	0,1%

ezer fő			(% a lakosság arányában)		
Ország	Mini- mum	Maxi- mum	Ország	Mini- mum	Maxi- mum
Lettország	3	3,5	Litvánia	0,1%	0,1%
Dánia	1,5	2	Észtország	0,1%	0,1%
Észtország	1	1,5	Dánia	0,0%	0,0%
Norvégia	0,8	1	Luxemburg	0,0%	0,0%
Ciprus	0,7	0	Norvégia	0,0%	0,0%
Luxembourg	0,1	0,15	Ciprus	0,1%	0,0%
Európa összesen	7 400	9 000	Európa összesen	kb. 1%	

Forrás: létszám Pénzes–Radics 2012, arány saját számítás.

	Albánia	Bosznia- Hercegovina	Bulgária	Csehország	Magyarország	Macedónia	Montenegró	Románia	Szerbia	Szlovákia	Spanyolország
Oktatás											
Különbség az iskola-előkészítő oktatás befejezési arányában a roma és a teljes populáció között	24	12	...	...	-1	19	22	26	35	35	...
Különbség az alapfokú oktatás befejezési arányában a roma és a teljes populáció között	66	52	43	10	19	23	62	17	42	17	33
Különbség a középfokú oktatás elvégzési arányában a roma és a teljes populáció között	45	47	72	44	50	48	67	46	56	63	29
Különbség a felsőoktatás elvégzési arányában a roma és a teljes populáció között	14	10	25	5	17	12	13	13	13	7	10
Különbség az írástudók arányában a romák és a teljes populáció között	39	18	13	2	3	13	26	13	19	3	5
Romák elkülönítése a gyógypedagógiai oktatásban összehasonlítva a teljes populációval	...	0,5	2	27	...	1	2	...	39	15	...
A szegregált iskolákban elkülönített roma tanulók rátája	15	...	26	40	20	23	42	27	7	52	...
Foglalkoztatás											
Különbség a romák és a teljes populáció foglalkoztatási rátája között	3	16	38	31	22	14	11	29	13	39	11
Különbség a roma és a teljes népesség informális foglalkoztatási rátája között	25	...	5	10	11	40	51	41	9	16	23
Különbség a romák és a teljes populáció munkanélküliségi rátája között	25	3	30	21	23	25	10	26	7	62	23
Különbség a hosszú távú munkanélküliségi rátában a romák és a teljes populáció között	17	...	27	9	8	21	8	...	6	32	21

	Albánia	Bosznia- Hercegovina	Bulgária	Csehország	Magyarország	Macedónia	Montenegró	Románia	Szerbia	Szlovákia	Spanyolország
	...	...	2,4	1,9	0,1	1,6	10,9	1,9	1	3,1	...
Különbőség a hosszú munkatapasztalattal rendelkezők arányában a romák és a teljes populáció között	9	15	21	26	0	15	8	25	28	24	...
Különbőség a munkatapasztalattal nem rendelkezők arányában a romák és a teljes populáció között	22	...	38	31	7	33	10	32	2	24	26
Különbőség a sem oktatásban, sem foglalkoztatásban és képzésben részt nem vevők arányában a romák és a teljes populáció között											
Lakhatás											
Különbőség a hajléktalanság arányában a romák és a teljes populáció között	14	30	0	0	...	...	...	...	4	...	1
Különbőség a vezetékes ivóvíz ellátás nélküli lakásban élők arányában a romák és a teljes populáció között	24	20	7	2	16	3	20	20	14	39	4
Különbőség a villamosenergia-ellátás nélküli lakásban élők arányában a romák és a teljes populáció között	11	15	0	4	1	0	14	12	3	2	9
Különbőség az ingatlan tulajdonnal bírók arányában a romák és a teljes populáció között	17	49	2	36	7	3	27	4	58	6	3
A szegregált környéken élő romák aránya	48	72	53	...	...	91	55	59	65	42	
Különbőség a zsúfoltan élő (egy szobára jutó háztartási tagok) számában a romák és a teljes populáció között	1	0,5	0,7	1	1,1	1	1,5	0,9	1,5	39,5	2,4

	Albánia	Bosznia- Hercegovina	Bulgária	Csehország	Magyarország	Macedónia	Montenegró	Románia	Szerbia	Szlovákia	Spanyolország
Egészség											
Különbőség az egészségbiztosításhoz való hozzáférés arányában a romák és a teljes populáció között	22	15	37	5	3	1	3	29	0	3	...
Különbőség a csecsemőhalandóság arányában a romák és a teljes populáció között	...	...	6,3	0,8	3,6	7,2	22	16	7,3	13	5
Különbőség a várható élettartamban a romák és a teljes lakosság között	...	...	5,6	10	5,9	10,9	24,8	7	11,9	9	10
Horizontális témák											
Különbőség a szegénységtől veszélyeztetettek arányában a romák és a teljes populáció között	...	45	37	53	46	4,8	28	48	43	15	48
Különbőség a romák és a teljes populáció átlagjövedelme között	40%	50%	74%	39%	43%	57%	80%	...	...	44%	...
Különbőség az abszolút szegénységi rátában a romák és a teljes populáció között	22	28	28	...	43	24	28	41	22	1	31
A romák által észlelt, átélt hátrányos megkülönböztetés (oktatásban, foglalkoztatásban, lakhatásban, egészségügyben, rendszeresen, kávéházban) az etnikai, nem, életkor, vallás, fogyaté- kosság területén	40	...	60	64	64	36	29	29	39	41	30

Forrás: Roma Inclusion Index 2015 Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation 2015

A migráció

Az előregező társadalmak emberi erőforrásainak 21. századi fejlesztése szempontjából alapkérdés, hogy képesek-e a migráció előnyös kezelésére.

BEVÁNDORLÓK EURÓPÁBAN

Fontos tisztában lennünk a migrációval és emigrációval kapcsolatos előnyökkel és hátrányokkal, amelyeket az alábbi táblázatban igyekeztünk összefoglalni.

A migráció és emigráció hatásai

	Befogadó országok	Elbocsátó országok
Demográfiai hatások		
Pozitív	- Növekvő (munkavállaló korú) népesség - Növekvő termékenység (amennyiben a bevándorlók magukkal hozott termékenysége magasabb) - Fiatalabb korosztályok lassuló csökkenése - Idősebb korosztályok lassuló növekedése	Csökkenő (munkavállaló korú) népesség
Negatív	Népesség (etnikai) összetétel átalakulása, bevándorlók és leszármazottaik arányának növekedése	- Fiatalabb korosztályok csökkenése - Idősebb korosztályok arányának növekedése
Humán erőforrás hatások		
Pozitív	- Magasabb képzettségű bevándorlók esetében olcsó és magas képzési költségek nélkül kapott munkaerő - Munkaerőhiány kielégítése	- Csökkenő munkanélküliség - Emelkedő bérszínvonal - A hazai bérkülönbségek csökkenése - Hazatelepülők kapcsolatrendszer, ismeretei
Negatív	- A bevándorlók magas munkanélküliségi rátája - A hazai bérkülönbségek emelkedése	- A magasán képzett munkaerő egy részének elvesztése - Munkaerőhiány keletkezése az elvándorlók szakmai, ágazati területein
Gazdasági hatások		
Pozitív	- Az aggregált kereslet emelkedése - A gazdasági növekedés emelkedése hosszú távon - Az előregező társadalmi, gazdasági, szociális problémáinak kompenzálása	Hazautalt fizetések

	Befogadó országok	Elbocsátó országok
Negatív	• Potyautas-problémák növekedése	• Az előregedés társadalmi, gazdasági, szociális problémáinak kiéleződése • Rokonok és hazatelepülők hazai termékek helyett külföldi áruk iránti kereslete
Kulturális hatások		
Pozitív	• Sokszínű kultúra, multikulturalitás	• Hazatelepülők hozott kultúrája
Negatív	• A bevándorlók beilleszkedése miatti problémák • vallási kihívások • szegregációs problémák • biztonsági kihívások	• Elit értelmiség elvándorlása miatt a kultúra beszűkülésének veszélye,

Az OECD 2014-es migrációról szóló kiadványa¹⁰⁹ alapvetően a pozitív elemeket emeli ki, amikor a következőkben foglalja össze a migráció hatásait:

Hatás a munkaerőpiacra:

- A bevándorlók 47%-kal növelték a munkaerő létszámát az Egyesült Államokban, illetve 70%-kal Európában az elmúlt tíz évben.
- A migránsok fontos réseket töltenek ki mind a gyorsan növekvő, mind a csökkenő gazdasági ágazatokban.
- A fiatal bevándorlók iskolázottabbak, mint a nyugdíj előtt álló bennszülöttek.
- A bevándorlók jelentősen hozzájárulnak a munkaerő-piaci rugalmassághoz, különösen Európában.

Hatás az államkincstárra:

- A migránsok több adót és társadalombiztosítási járulékot fizetnek, mint amennyi előnyt kapnak.
- Munkaügyi bevándorlók gyakorolják a legtöbb pozitív hatást aközpénzekre.
- A foglalkoztatás az egyetlen és legnagyobb meghatározója a migránsok nettó költségvetési hozzájárulásának.

Hatás a gazdasági növekedésre:

- A migráció növeli a munkaképes korú népességet.
- A bevándorlók olyan készségekkel érkeznek, amelyekkel hozzájárulnak a befogadó ország humán tőkéjének fejlesztéséhez.
- A bevándorlók is hozzájárulnak a technológiai fejlődéshez.

¹⁰⁹ Is migration good for the economy? Migration Policy Debates May 2014 OECD <http://www.oecd.org/migration/mig/OECD%20Migration%20Policy%20Debates%20Numero%202.pdf> (letöltés 2015. október)

Az előregedő európai országok nagyobbik részének gazdasági fenntarthatósága elképzelhetetlen bevándorlók nélkül. És jelentős is a bevándorolt népesség az Európai Unióba. Vizsgáljuk meg ennek a bevándorló tömegnek a jellemzőit.

Először a magyarországi adatokról. Az adott évben magyarországi lakcímmel rendelkező magyar állampolgárságot kapott személyek száma 2011-ben 20,5 ezer, 2012-ben 18,4 ezer fő volt. (2007 és 2010 között pedig 6 és 8,5 ezer között mozgott.¹¹⁰) Ezen bevándorlók túlnyomó többsége Romániából (2012-ben 78%-a, 2011-ben 77%-a), Ukrajnából (2012-ben 10%-a, 2011-ben 11%-a), illetve Szerbiából (2012-ben 7%-a, 2011-ben 8%-a) érkezett, azaz lényegében határon túl élő magyarok áttelepüléséről van szó.

A kivándorlók számáról lényegesen bizonytalanabb adatokkal rendelkezünk. A KSH évi 3-5 ezer fő kivándorlóról számolt be statisztikáiban¹¹¹(1995 és 2007 között összesen 36 ezer kivándorlót adott meg).¹¹² A Világbank 2012-ben 75 ezer fő nettó kivándorlót mutat ki.¹¹³ Azután a SEMIG (2014) nemzetközi projekt keretében megállapítást nyert, hogy „2013 év elején nagyságrendileg 350 ezer olyan kivándorolt magyar élt a világban, akik 1989 után, és legalább egy évvel a felmérés előtt hagyták el Magyarországot” (SEMIG 2014, 6). A Világbank migrációs stocknak, azaz külföldön élő összes magyarnak (2013-ban) 570 ezer főt ad meg.¹¹⁴ Ennek a Magyarországról emigrált 570 ezer embernek a kétharmada (egészen pontosan 62%-a) öt országba vándorolt ki: Németországba (az összes kivándorolt 21%-a), az USA-ba (14%), Kanadába és az Egyesült Királyságba (9-9%) és Ausztriába (8%). A befogadott migráns stock 472 ezer fő volt 2013-ban a Világbank adatai szerint, amely háromnegyede öt országból került ki: 233 ezer Romániából, 32 ezer Ukrajnából, 27 ezer Szerbiából, 24 ezer Szlovákiából, 34 ezer Németországból. Tehát a bevándorlók 67%-a lényegében határon túli magyar volt. Ezeken kívül nagyobb donor ország még Kína, ahonnan 12 ezer fő jött.

Tehát a valósághoz leginkább közel álló adat az lehet, hogy Magyarországról 1989 és 2013 között mintegy 350 ezer ember vándorolt ki (és összesen, a korábbi kivándorlókkal együtt mintegy 570 magyar él a világban). Ha a kivándorlás ugyanebben az ütemben folytatódik (tehát évi átlagosan 14,6 ezer ember hagyja el az országot), akkor 2050-ig további 540 ezer kivándorlóra lehet számítani, 2100-ig pedig közel 1,3 millióra.

¹¹⁰ A 2008/177. Statisztikai Tükör adatai szerint 1995 és 2007 között éves átlagban 19 ezer fő volt a bevándorlók száma.

¹¹¹ A 2010-es demográfiai Évkönyv 5056 kivándorlót ad meg, amelyből 748 a véglegesen, és 4308 az ideiglenesen külföldre távozó.

¹¹² Lásd a már említett 2008/177 Statisztikai Tükör.

¹¹³ <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=HUN&series=&period=>

¹¹⁴ Lásd: http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1288990760745/Bilateral_Migration_Matrix_2013.xlsx

A migránsoktól átutalt összeg a Világbank adatai szerint 2,4 milliárd dollár volt 2011-ben, ami a GDP 1,5%-a. (Összehasonlításképpen Lengyelország esetében ez 7,5 milliárd dollár, a GDP 1,7%-a, Szlovákiánál 1,8 milliárd dollár, 2,1%, Románia esetében 3,8 milliárd dollár, 3,3%, a hagyományosan nagy migráns kibocsátónál, Szerbiánál 3,7 milliárd dollár 10,4%.¹¹⁵) (Zárójelben érdemes megemlíteni, hogy a Magyarországon tartózkodó migránsok által az országból kiutalt összeg ennek valamivel több mint a fele volt 2011-ben, a GDP 0,9%-a, miközben ez Lengyelországban, Szlovákiában vagy Szerbiában a GDP 0,1–0,3%-a között van.¹¹⁶)

A Világbank adatai alapján (2013-ban) az Európai Unió tagországaiban 59,2 millió volt a bevándorló (bevándorló stock), ami az unió össznépségének 10,0%-a. (Részletesen lásd a fejezet mellékletében található táblázatot.) Ha megnézzük, hogy honnan is jöttek ezek a migránsok, akkor kiderül, hogy több mint felük (55%) európai.

Az EU tagországaiban, valamint Izlandon, Norvégiában, Svájcban és Törökországban a bevándorló stock (2013)

Bevándorló- arány Bevándor- lóból európai	bevándorló stock arány >20%	bevándorló stock arány 20%–15%	bevándorló stock arány 15–10%	bevándorló stock arány <10%
40%-nál kevesebb			Egyesült Királyság Franciaország Spanyolország	Portugália
40–60%		Svédország	Hollandia Norvégia	Dánia Málta Olaszország
60–80%	Ciprus Svájc	Belgium Írország	Izland Németország	Bulgária Finnország Törökország
80%-nál több	Luxemburg	Ausztria Észtország Horvátország Lettország Szlovénia		Csehország Görögország Lengyelország Litvánia Magyarország Románia Szlovákia

Ha alaposabban megvizsgáljuk az egyes országok bevándorlóarányait és a bevándorlók származását, akkor azt találjuk, hogy a legmagasabb bevándorló

¹¹⁵ [http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_Inflows_Apr12\(Public\).xlsx](http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_Inflows_Apr12(Public).xlsx)

¹¹⁶ [http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_Outflows_Apr12\(Public\).xlsx](http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1110315015165/RemittancesData_Outflows_Apr12(Public).xlsx)

stockkal rendelkező országok esetében (Ciprus, Svájc, Luxemburg) a legmagasabb a bevándorlók között az európaiak aránya. A legmagasabb nem európai bevándorlóarány az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában van, viszont ezekben az országokban a bevándorlóarány az össznépességhez viszonyítva 15% alatt volt 2013-ban.

A legnagyobb létszámú bevándorló stockot Németországban lehetett találni 2013-ban, valamivel több mint 11 millió főt, ami az össznépességnek kicsit kevesebb mint 14%-a volt, akikből majdnem 8 millió európai országból származott.

Az is szembetűnő, hogy a posztoszocialista uniós országok jelentős többségében – köztük nálunk is – a bevándorlók aránya 10% alatt maradt, s azok túlnyomó többsége európai országból származik.

Összességében egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy az Európai Unió országait fojtogatnák az idegen kultúrájú bevándorlók tömegei. Ahol viszonylag nagy arányban találunk bevándorlót, ott nagyobbik részük európai, ahol pedig nagyobb arányban Európán kívüliek a bevándorlók, ott arányuk viszonylag alacsony.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a fejlett világra, így Európára és benne Magyarországra nehezedő migrációs nyomás növekedni fog, mint ahogyan azt a push and pull migrációs elmélettel kapcsolatban már érintettük. Ugyanis miközben a gazdag országok népessége stagnál, a szegény országok népessége igen jelentősen növekszik. 2015 és 2100 között az ENSZ közepes előreszámítás szerint a gazdag, magas bevételű (high-income) és a felzárkózó, közepes feletti (upper-middle) bevételű országok népessége lényegében stagnál (az előző 8%-kal nő, az utóbbi 3%-kal csökken), addig közepes alatti és alacsony bevételű országok népessége radikálisan növekszik (az előző 1,7-szeresére, az utóbbi 3,9-szeresére). Tehát nő azoknak az embereknek a tömege, akikre a vonzás hat.

A szíriai háború nyomán megindult – etnikai, háborús, politikai és gazdasági okoktól vegyesen hajtott – migrációs áradat rávilágított arra, hogy az európai országok nincsenek felkészülve egy jelentősebb migrációs hullám kezelésére. Ugyanakkor a demográfiai és gazdasági előrejelzésekből, valamint a hosszabb távú politikai elemzésekből (pl. Friedman 2015) nyilvánvaló, hogy főleg Afrikából a következő évtizedekben számítani lehet hasonló nagy tömegeket érintő migrációs mozgásokra, amelyeknek célpontja alapvetően a gazdagabb európai országok lesznek.

A nagy migrációs nyomás kezelésére nincsenek a világon jó megoldások, nincsenek olyan megoldások, amelyek minden bevándorolni akaró és a befogadók számára is humánusak. Az európai helyzet leginkább az Egyesült Államokra nehezedő migrációs nyomásra hasonlít, ahol a tengeren érkező bevándorlókat nagyon határozottan kontrollálják, ugyanakkor a déli határ felől

érkező bevándorlással kapcsolatban (amit ráadásul az illegális drogkereskedelem is nehezít) igen ellentmondásos politikát folytatnak. Mint Friedman írja az Egyesült Államokban „a társadalom azon szegmense, amelyik a legnagyobb hasznot húzza a rengeteg alacsony bérű munkásból, nagyobb és befolyásosabb annál a rétegnél, amelyet megkárosít az illegális munkaerő jelenléte. Ebből adódóan... a legjobb amerikai stratégia az, ha az Egyesült Államok látszólag mindent elkövet az illegális bevándorlás megszüntetéséért, miközben gondoskodik arról, hogy a próbálkozások kudarcot valljanak. (...) Az amerikai stratégia továbbra is eredendően őszintétlen lesz. Az Egyesült Államok nem akarja megállítani a bevándorlást, a drogkereskedelem megfékezésében pedig nem reménykedik, ám azt kell tettetnie, hogy mindkét ügy mellett elkötelezett” (Friedman 2015, 229–230).

A 2015. évi európai bevándorlási hullám nyomán nagyon hasonló politika látszik kibontakozni az EU olyan országaiban, mint Németország vagy Franciaország. Magyarország teljes elutasító politikája és keresztes háborúja a migrációval szemben viszont egészen elképesztő, és hosszú távon nyilvánvalóan fenntarthatatlan.

A BEVÁNDORLÁS ÉS AZ ISZLÁM „ÁRADAT”

Egyes, Európa jövőjével foglalkozó tanulmányok a bevándorlás hatásaként Európa eliszlámosodását vetítik előre, sőt voltak politikusok, akik a bevándorlás ellen, mint a kereszténység védelmezői léptek fel.

Vajon csakugyan elárasztja-e Európát az iszlám?

Érdemes néhány adatot megnéznünk.

2010-ben Törökországban 71 millió muszlim élt, több mint 3-szor több, mint az Európai Unióban összesen, ahol 21,1 millió volt a számuk, és 4,3% az arányuk 2010-ben. (Országokénti arányukat lásd a fejezet mellékletében található táblázatban.)

Az EU-ban élő muszlimok több mint kétharmadát (69%-át) négy országban találjuk. A legtöbbet, az összes EU-ban élő iszlám hívő 23%-át Franciaországban, 22,5%-át pedig Németországban, valamivel több mint 10%-10%-ukat pedig az Egyesült Királyságban és Olaszországban. Ugyanakkor e négy ország egyikében sem érte el a muszlimok aránya a 10%-ot lakosságon belül, sőt Olaszországban és az Egyesült Királyságban az 5%-ot sem.

Az EU országokban a bevándorlók és a muszlimok aránya 2010 körül

Bevándorló stock arány				
		>20%	10–20%	<10%
Muszlim arány	>10	Ciprus		Bulgária
	5–10%	Svájc	Ausztria Belgium Németország Hollandia Franciaország	Görögország
	<5%	Luxemburg	Lettország Izland Észtország Írország Horvátország Spanyolország Norvégia Szlovénia Olaszország Dánia Egyesült Királyság Svédország	Finnország Portugália Románia Szlovákia Málta Litvánia Magyarország Csehország Lengyelország

A muszlim lakosság magasabb termékenysége miatt számuk és arányuk a többeségi lakosságnál nagyobb ütemben fog növekedni. Az előreszámítások szerint 2030-ban Franciaországban és Belgiumban 10% körül lesz a lakosságon belüli arányuk, Ausztriában, Svédországban 9-10% között, Svájcban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban 8% körül.¹¹⁷ Az előreszámítások azt mutatják, hogy a muszlim nők termékenysége is csökken. Németországban és Olaszországban már jelenleg is 2 alatt van. Ha meghosszabbítjuk a termékenység időbeli alakulásának trendjeit 2050-ig, akkor azt találjuk, hogy az EU-országok túlnyomó többségében a muszlim nők termékenység 2,1 alá csökken. Ez azt jelenti, hogy Franciaországban 2030-ig közel 7 millióra, 2050-ig mintegy 10 millióra növekszik az iszlám hívők száma, Németországban 5,5 millióra, majd 6,5 millióra, az Egyesült Királyságban 5,5 millióra, majd 7 millióra, Olaszországban 2030-ra 3,2 millióra, 2050-re 4,5 millióra. Ennek nyomán Franciaországban a muszlimok aránya 2050-ben mintegy 14% lesz, Németországban 9%, az Egyesült Királyságban 9%, Olaszországban pedig valamivel 7% alatt.¹¹⁸ 2030-ra az Európai Unióban várhatóan mintegy 30 millió, 2050-ben pedig kb. 40-45 millió muszlim fog élni (2050-ben az összlakosság mintegy 8%-a).

A bevándorlás nyomán nyilvánvalóan tovább fog emelkedni számuk és arányuk, azonban egy észszerű bevándorláspolitikai esetében, figyelembe véve a fenti számítást, egyáltalán nem igaz az, hogy Európát elárasztja az Iszlám.

¹¹⁷ Forrás: Pew Research Center <http://www.pewforum.org/2011/01/27/future-of-the-global-muslim-population-regional-europe/> (letöltés 2015. szeptember)

¹¹⁸ Adatok forrása 2030-ig Pew Research Center, 2050-ig saját becslés.

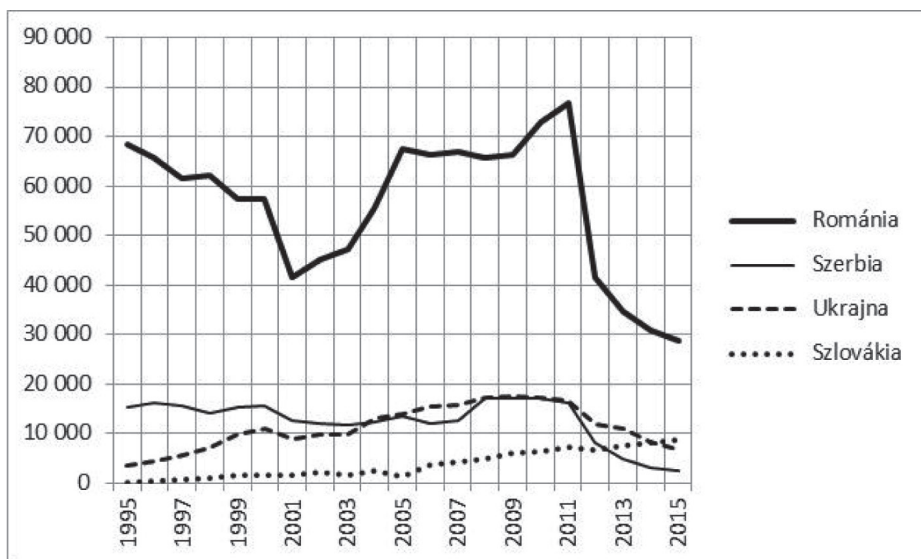
A HAZAI BEVÁNDORLÁS JÖVŐJE

A vándorlással Magyarország eddig – nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy újkori történelme során majd mindig – csak népességet veszített, s látva a jelenlegi kormányzati politikát, ez rövidebb távon aligha fog változni.

Az elvándorlókat csak részben pótolták/pótolják a bevándorlók (a már említett világbanki adatbázis szerint 100 ezer fővel többen mentek el, mint amennyien jöttek az országba). A Magyarországra bevándorlók 67%-a (315 ezer fő) lényegében határon túli magyar volt, Romániából kicsit több mint 230 ezer, Ukrajnából közel 32 ezer, Szerbiából mintegy 27 ezer, Szlovákiából 24 ezer.

A 2015. évi migrációs robbanás nyomán a magyar kormány állásfoglalásai-
ból az derült ki, hogy nem akarnak „kultúra- és vallásidegen” bevándorlókat. Talán egyes kormányzati tényezők még azt is kimondták, hogy Magyarország igazán csak a magyar bevándorlókra számít egyedül.

A 2011-es népszámláláson Románia 19 millió lakosából 1,2 millió vallotta magát magyarnak, Szlovákiában pedig az 5,4 millió lakosból kevesebb mint félmillióan (458 ezer). Szerbiában a népszámlálás 254 ezer magyart talált, Kárpátalján pedig 140 ezer lehet a magyar. Azaz a szomszédos országokban alig több mint 2 millió magyar él. Ráadásul néhány országban már lassan jobban, mint nálunk. Vajon abban reménykedik a kormány 2015-ben, hogy ők vagy egy részük majd magyar földre települ át?

Magyarországon tartózkodó román, szerb, ukrán és szlovák állampolgárok száma

Ha megnézzük az ezen országokból Magyarországon tartózkodók számát, akkor azt látjuk, hogy 2011 óta – a szlovákok kivételével – csökken a létszám. Aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a következő két és fél évtizedben nem fogja elérni a határon túlról áttelepülők száma a megelőző huszonöt év létszámát. Tehát nem reménykedhetünk újabb háromszázezer magyar áttelepülőre, pedig az ország népességcsökkenése – kivándorlás nélkül – addigra mintegy 6-700 ezer fő lesz, a jelenlegi kivándorlási ütemmel pedig el fogja érni az egymilliót.

Meg kell barátkoznia a politikának és az országnak a fejlődő világból áramló, de kontrollált bevándorlással.

A MIGRÁCIÓS POLITIKA

Mint már volt róla szó, az Európai Unió országai közül a legmagasabb bevándorlás Németországban és az Egyesült Királyságban tapasztalható. (Az ENSZ adatai szerint 2010 és 2015 között az előzőé 1,25 millió, az utóbbié 900 ezer fő volt.) Olaszország, Svájc és Franciaország bevándorlóinak száma az előzőeknek nagyjából fele, harmada (Olaszországé félmillió, Svájcé 380, Franciaországé 330 ezer körüli) volt. Az ezeket követő Svédországban, Belgiumban és Norvégiában 230-270 ezer, majd Ausztriában, Hollandiában, Finnországban és Dániában 100-150 ezer fő volt a bevándorlók száma ugyanezen időszak alatt.¹¹⁹ És aligha tévedünk nagyot, ha 2015-ben ezeknek a számoknak a megugrását feltételezzük. A migrációs nyomás növekszik.

2015-ben a szíriai háború nyomán kibontakozó migrációs hullám képet nyújtott arról, hogy a 21. században milyen óriási bevándorlási nyomás fog a gazdag országokra nehezedni. Mint volt róla szó, a fejlődő országok népességének növekedése és gazdasági felzárkózásuk elmaradása miatt útnak induló gazdasági menekültek miatt ez a nyomás még jelentősebb lesz, amit tovább fokoz a fel-fellángoló háborúk és zavargások elől menekülők száma. A bevándorolni szándékozók száma egyre inkább meg fogja haladni az unió országai által befogadni kívánt létszámot, és az sem kétséges, hogy a leggazdagabb országokra fog a legnagyobb nyomás nehezedni. Nem kétséges tehát, hogy az Európai Uniónak meg kell találnia egy közös migrációs politika alapelemeit, amelynek része a rászoruló humanitárius ellátása éppúgy, mint a szelektív letelepedési engedélyezés, vagy az illegális bevándorlók és letelepedésre nem engedélyezett visszatelepítése, továbbá egy olyan segélyezési politika, ami a gazdasági kivándorlók otthonmaradását segíti elő. És sajnos alighanem lesznek kerítések az unió határain, mint ahogy az Egyesült Államok és Mexikó között is vannak.

¹¹⁹ Adatok forrása: World Population Prospects, the 2010 Revision <http://esa.un.org/unpd/wpp/DVD/>

Ami semmiképpen nem lehet ennek a migrációs politikának a része, az uszítás. Az, ahogyan a migrációs hullámra a magyar kormány válaszolt 2015-ben. Nacionalista, rasszista választ adva, szándékosan összekeverve a politikai menekülteket a terroristákkal, és az erőszakos muszlim hittérítőkkal. A migrációs politikát a kormány önmaga csökkenő népszerűségének növelése érdekében használta, elsődleges napirenddé téve az idegengyűlöletet, s ezzel háttérbe szorítva számos más fontos napirendeket (pl. paksi atomerőmű bővítése, egészségügy és oktatásügy siralmas problémái, a cigányság megoldatlan helyzete stb.). Pedig 20 év múlva nagyon fog hiányozni Magyarországnak néhány százezer értelmes munkakész, akik lehettek volna azok az emberek, akiket most próbáltak elriasztani, vagy gyorsan továbbküldeni Ausztria és Németország felé. Ez még akkor is így van, ha a bevándorlók – különösen kezdeti – beilleszkedése számos problémával jár, amit a média felnagyítva közvetít. A bevándorló tömeghez képest a zavart keltők, bűnözők, terroristák stb. aránya aligha magasabb mint a bennszülöttek között.

Az öregedő Európa és Magyarország szempontjából is rendkívül fontos tisztában lenni a migráció előnyeivel és hátrányaival, s azokat mérlegelve tudatos, átgondolt migrációs politikát kialakítani. Tekintettel a demográfiai folyamatokra, a társadalom gyorsuló elöregedésére, valószínűleg egy irányított, erősen kézben tartott, szelektív bevándorláspolitikát kell követni a fejlett európai országoknak és Magyarországnak is. A szelektivitás azonban nem jelenti azt, hogy vészhelyzetben ne az emberiesség, a segíteni akarás legyen a meghatározó az ország migránsokkal kapcsolatos magatartásában.

Melléklet

Az EU tagországaiban, valamint Izlandon, Norvégiában, Svájcban és Törökországban a bevándorló stock (2013)

		Népesség (2013)	Ebből be- vándorló stock	%	Bevándor- ló stock európai országból	%
1	Ausztria	8451860	1397766	16,5%	1201271	85,9%
2	Belgium	11161642	1702542	15,3%	1108786	65,1%
3	Bulgária	7284552	86837	1,2%	68960	79,4%
4	Ciprus	865878	207313	23,9%	141044	68,0%
5	Csehország	10516125	745200	7,1%	623688	83,7%
6	Dánia	5602628	556825	9,9%	289711	52,0%
7	Egyesült Királyság	63905297	7838837	12,3%	2916959	37,2%
8	Észtország	1320174	197611	15,0%	189636	96,0%
9	Finnország	5426674	293167	5,4%	188459	64,3%
10	Franciaország	65560721	7456145	11,4%	2678409	35,9%
11	Görögország	10991400	988245	9,0%	857512	86,8%
12	Hollandia	16779575	1964922	11,7%	805433	41,0%
13	Horvátország	4262140	756980	17,8%	745711	98,5%
14	Írország	4591087	752500	16,4%	573226	76,2%
15	Izland	321857	35395	11,0%	25650	72,5%
16	Lengyelország	38062535	663755	1,7%	615439	92,7%
17	Lettország	2023825	323642	16,0%	309613	95,7%
18	Litvánia	2971905	221462	7,5%	207615	93,7%
19	Luxemburg	537039	229409	42,7%	221614	96,6%
20	Magyarország	9908798	472798	4,8%	408845	86,5%
21	Málta	421364	34455	8,2%	20082	58,3%
22	Németország	80523746	11110943	13,8%	7746158	69,7%
23	Norvégia	5051275	692040	13,7%	383971	55,5%
24	Olaszország	59685227	5766163	9,7%	3225482	55,9%
25	Portugália	10487289	893847	8,5%	301988	33,8%
26	Románia	20020074	198839	1,0%	169661	85,3%
27	Spanyolország	46727890	6618000	14,2%	2619669	39,6%
28	Svájc	8039060	2480941	30,9%	1852349	74,7%
29	Svédország	9555893	1453645	15,2%	724950	49,9%
30	Szlovákia	5410836	158100	2,9%	149351	94,5%
31	Szlovénia	2058821	365560	17,8%	349002	95,5%
32	Törökország	75627384	2504519	3,3%	1753875	70,0%

Forrás: World Bank Bilateral Estimates of Migrant Stocks in 2013 alapján saját számítás

A muszlimok aránya és száma az EU országokban 2010 körül (kiegészítve Izlanddal, Norvégiával és Svájjal)

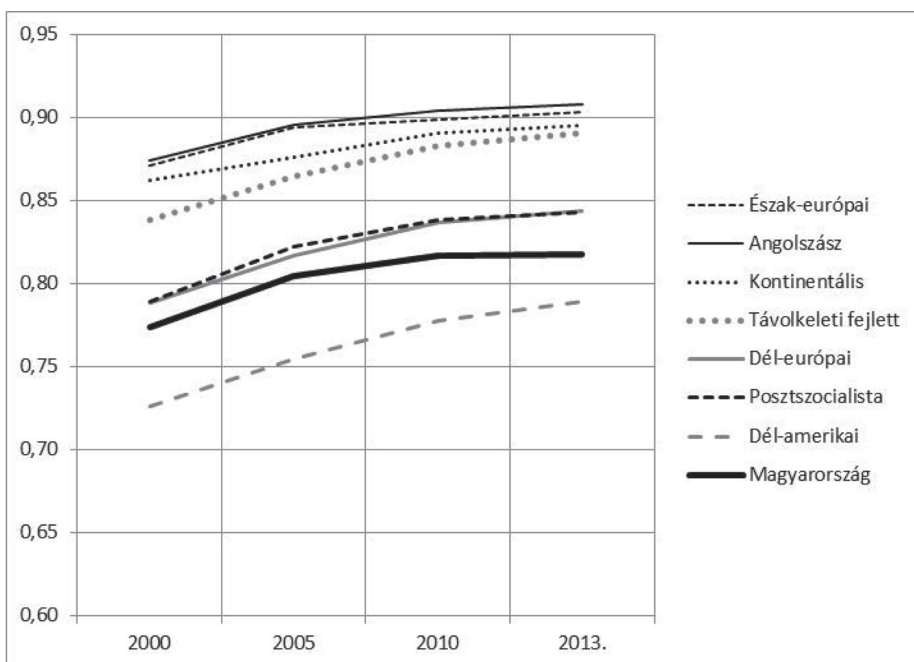
	Muszlimok	Kereszté- nyek	Egyéb vallás	Vallástalan	Muszlimok száma
	aránya a lakosságon belül (%)				(efő)
Franciaország	7,5%	63,0%	1,4%	28,0%	4849,4
Németország	5,8%	68,7%	0,8%	24,7%	4744,5
Egyesült Ki- rályság	4,4%	71,1%	2,5%	21,3%	2750,4
Olaszország	3,7%	83,3%	0,5%	12,4%	2190,0
Bulgária	13,7%	82,1%	0,4%	4,2%	1016,8
Hollandia	6,0%	50,6%	1,1%	42,1%	994,5
Spanyolország	2,1%	78,6%	0,4%	19,0%	976,2
Belgium	5,9%	64,2%	0,8%	29,0%	639,6
Görögország	5,3%	88,1%	0,4%	6,1%	592,7
Ausztria	5,4%	80,4%	0,6%	13,5%	451,0
Svédország	4,6%	67,2%	0,9%	27,0%	429,7
Svájc	5,5%	81,3%	1,2%	11,9%	428,2
Dánia	4,1%	83,5%	0,8%	11,8%	226,9
Ciprus	25,3%	73,2%	0,5%	1,2%	207,2
Norvégia	3,7%	84,7%	1,3%	10,1%	179,8
Szlovénia	3,6%	78,4%	0,4%	18,0%	73,7
Portugália	0,6%	93,8%	1,3%	4,4%	63,4
Románia	0,3%	99,0%	0,4%	0,1%	60,9
Horvátország	1,4%	93,4%	0,4%	5,1%	60,2
Írország	1,1%	92,0%	0,7%	6,2%	50,0
Finnország	0,8%	81,6%	0,4%	17,6%	42,8
Lengyelország	0,1%	94,3%	0,4%	5,6%	38,0
Luxemburg	2,3%	70,4%	0,4%	26,8%	11,5
Szlovákia	0,2%	85,3%	0,4%	14,3%	10,8
Csehország	0,1%	23,3%	0,4%	76,4%	10,5
Magyarország	0,1%	81,0%	0,4%	18,6%	10,0
Litvánia	0,1%	89,8%	0,4%	10,0%	3,1
Észtország	0,2%	39,9%	0,4%	59,6%	2,7
Lettország	0,1%	55,8%	0,4%	43,8%	2,1
Málta	0,2%	97,0%	0,5%	2,5%	0,8
Izland	0,2%	95,0%	1,3%	3,5%	0,6

Forrás: <http://www.humanreligions.info/europe.html>

És akkor milyen is a magyar emberi erőforrások helyzete a 21. században?

Ha Magyarország 21. századi humán erőforrás helyzetét szeretnénk összefoglalóan értékelni, akkor legegyszerűbb a Human Development Indexnek az ezredfordulót követő alakulását felvázolni.

Az adatok magukért beszélnek. 2005-ben az OECD-országok között Lengyelországot, Szlovákiát, Lengyelországot, Portugáliát a két dél-amerikai országot és Törökországot megelőzve az utolsó negyedben helyezkedtünk el. 2013-ban már csak két országot előztünk meg Törökországot és Mexikót. Leszakadásunkat az országcsoportonkénti átlag alakulása is jól mutatja.

A Human Development Index alakulása OECD országcsoportonként 2000–2013

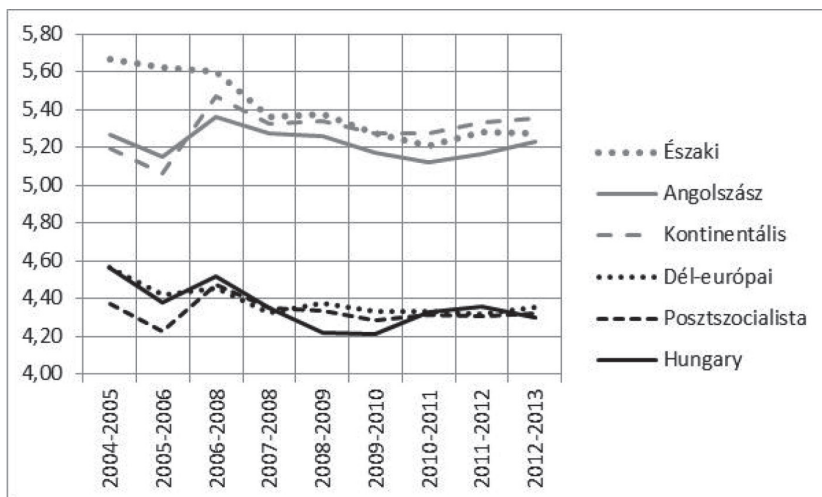
Forrás: saját számítás a <http://hdr.undp.org/en/content/table-2-human-development-index-trends-1980-2013> adatai alapján.

Még egy olyan mutató van, ami viszonylag hosszabb távon mutatja az ország fejlődési potenciálját: a globális versenyképességi index (Global Competitiveness Index), amit a Human Capital Indexhez hasonlóan a World Economic Forum ad közre. Az index egy olyan kompozit mutató, amelynek 12 pillére (főmutatója) van. Az 1. pillér az intézményeket, a 2. pillér az infrastruktúrát, a 3. pillér a makrogazdasági környezetet, a 4. pillér pedig az egészséget és az alapfokú oktatást jellemzi, s ezek a tényező vezérelt gazdaságok kulcselemei.

A következő hat pillér a hatékonyság vezérelt gazdaságok kulcseleme. Nevezetesen az 5. a felsőoktatási és a szakképzési, a 6. az árupiaci hatékonyság, a 7. a munkaerőpiac hatékonyság, a 8. pillér a pénzpiac fejlődése, a 9. a technológiai felkészültség és a 10. a piacméret. És végül az utolsó két pillér: a 11. az üzleti kifinomultság, és a 12. az innováció az innovációvezérelt gazdaságok kulcseleme.

Magyarország globális versenyképességi indexét vizsgálva azt látjuk, hogy a 2000-es évek első évtizedének közepén Észtországgal és Szlovéniával a poszt-szocialista országok élén járt, megelőzve ezen országok átlagát. A 2000-es évek második évtizedének elején viszont visszaesve belesimul a hasonlóan visszaeső poszt-szocialista és dél-európai átlagba.

Úgy tűnik, hogy versenyképességben mind a déli¹²⁰, mind a poszt-szocialista¹²¹ országok végleg leszakadtak az északi¹²² a kontinentális¹²³ és az angolszász¹²⁴ országcsoportok mögött.

A Global Competitiveness Index országcsoportonkénti alakulása 2004–2013

Forrás: https://www.ios-regensburg.de/fileadmin/doc/ios_db/Global_Competitiveness_Index_scores_EU_WB_CIS_2004-2013.xls alapján saját számítás.

¹²⁰ A dél-európai országcsoport: Görögország, Portugália, Málta, Ciprus, Törökország, Olaszország és Spanyolország.

¹²¹ A poszt-szocialista országcsoport az EU 11 korábban volt szocialista tagországa.

¹²² Az északi országcsoport: Dánia, Svédország, Finnország, Norvégia és Izland.

¹²³ A kontinentális országcsoport: Franciaország, Ausztria, Belgium, Németország, Hollandia, Svájc.

¹²⁴ Az angolszász országcsoport: Ausztrália, Új-Zéland, Kanada, USA, Egyesült Királyság, Írország.

Összességében tehát azzal a meglehetősen szomorú következtetéssel zárhatjuk a magyar emberi erőforrás értékelését, hogy annak szintje az OECD-be tömörült fejlett országok között az utolsók között van, s az Európai Unió tagországai között is az utolsó harmadban, negyedben. Ráadásul a 2000-es évtized második évtizedében a korábban tapasztalt – nem igazán erőteljes – felzárkózás is megtorpant, sőt szemmel látható visszaesés tapasztalható, amelynek oka alighanem a 2010-től érvényesülő humánerőforrásokat érintő (oktatási, egészségügyi, migrációs, etnikai és nőket érintő) szakpolitikák alkalmatlansága, 21. századi irrelevanciája.

Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy az országnak, a társadalomnak, és az országot vezető politikusoknak mélyrehatóan változtatniuk kell eddigi humán erőforrásokkal kapcsolatos politikájukon. Az oktatás eddiginél jelentősen kiemeltebb kezelése mellett nélkülözhetetlen a roma politika radikális megújítása, a migrációs politika újragondolása, és a nőpolitika kiemelt kezelése. És persze nélkülözhetetlen ezeknek a politikáknak a társadalommal való megértetése, amelynek a kormányzati kommunikációtól az értelmiség viselkedéséig, a média szerepvállalásáig sok-sok összetevője van.

3. AZ OKTATÁS MA ÉS HOLNAP

Ebben a fejezetben az iskoláról, az oktatásirányításról, az iskolázottságról és az akadémiai szféráról (a felsőoktatásról és az Akadémiáról) mutatunk be elemzéseket, amelyek nagyjából ugyan a jelenlegi helyzetet vizsgálják, de azzal a céllal, hogy kitekintsenek a jövőre.

A jövő iskolája

Már többször volt róla szó, hogy az emberi erőforrás fejlettségének kulcseleme az iskola és az iskolázottság. Mit lehet mondani a 21. század iskolájáról?

AZ IKT

A jövő iskolájáról igen nehéz bármit is mondani, hiszen igen nagynevű kutatók és jelentős szakemberek tévedtek már nagyot ebben a témában.

Különösen a számítógépek oktatási szerepét illetően szembeűnőek a várakozások és a valóság eltérése. Milton Friedman azóta elhunyt neves Nobel-díjas közgazdász azt írta, hogy óriási lehetőségek állnak rendelkezésre az oktatási rendszer továbbfejlesztéséhez. Szerinte alig van olyan tevékenység, amely nagyobb mértékben elmaradt a fejlődésben, mint az oktatás. Lényegében ugyanúgy tanítjuk a gyermekeket, ahogyan 200 évvel korábban: egy tanár egy csomó gyerek előtt egy zárt teremben. A számítógépek oktatásbeli szerepe sokat változtathatna az eddigi struktúrán és hatékonyságon, azonban azok oktatásbeli szerepe jelenleg nem igazán innovatív (Friedman 1997). De Friedman várakozásai ellenére nem igazán változott semmi.

Bill Gates, akit aligha kell bemutatni, hosszan ír a jövő iskolájáról, amit érdemes idézni. (Bill Gatest idézi Komenczi 1997): „Az osztályban 3 tanulóként egy-egy [számító]gép áll rendelkezésre, és az iskola minden tanárának van külön számítógépe. Valamennyi gép hálózatba van kötve. A tananyag és a feladatok jelentős részét az iskolai szerverek tartalmazzák, a diákok a tanulási programok segítségével önállóan tanulhatnak. A rendszer rögzíti a diákok elő-

menetelét, a tanárok – és a szülők, otthonról, a hálózaton keresztül kapcsolódva az iskolai adatbázishoz – erről bármikor tájékozódhatnak. A diákok gyakran dolgoznak kisebb csoportokban, középpontban a számítógéppel, és kicserélik tapasztalataikat. A tanulás gyakran téma- és nem tantárgyközpontú. A tanár ritkábban közvetít frontálisan tananyagot, így több ideje marad arra, hogy egyes tanulókkal foglalkozzon. Segít annak, akinek szüksége van rá, kiscsoportos vagy csoportok közötti beszélgetéseket vezet, tanácsokat ad és motiválja a gyerekeket.”¹²⁵

Látszik, hogy Gates a szoftverüzletben érdekelt, mert egy számítógépgyártó aligha elégedett volna meg azzal, hogy három tanulóra jut egy gép, alighanem minden tanulónak egy gépet javasolt volna – az iskolában és otthon egy másikat (és persze a szülőknek egy harmadikat is). E helyett Gates olyan programokat javasol, amelyek segítik az iskolai adminisztrációt, segítik a szemléltetést (és persze nemigen kétséges, hogy valamilyen Microsoft platformon futó, lehetőleg Microsoft fejlesztésű programokra gondol).

Vajon igaza lesz-e Gatesnek abban, hogy „a diákok a tanulási programok segítségével önállóan tanulhatnak”? Igaz lesz-e, hogy a számítógép átveszi a pe-

¹²⁵ Az idézet így folytatódik: „Lássunk egy példát a tanuló oldaláról!

Hannát reggel hangosan köszönti a számítógépe, és megjeleníti a képernyőn az arra a napra esedékes feladatokat, melyeket az iskolai szerverről töltött le. Hanna észreveszi, hogy matematikatanára néhány feladatmegoldásban hibákat talált, és beírta a javításhoz szükséges instrukciókat. Később, az iskolában irodalom órán kiselőadást tart, és az ismertetett könyv szerzőjének képét a tanterem táblaméretű képernyőjén jeleníti meg az Internetről letöltve. Ebédidőben az iskolai hálózaton keresztül részt vesz a következő heti menzai menüt meghatározó elektronikus szavazásban, majd módosítja saját tanulási programtervezetét és elküldi véleményezésre osztályfőnöke elektronikus postládájába. Saját elektronikus postáját ellenőrizve másolatot talál arról a levélről, amelyet az iskolaorvos küldött tornatanárának könnyített testnevelésével kapcsolatosan, és elolvashatja kémia tanára levélváltását édesanyjával – amelynek tárgya: órai viselkedésének megítélése. Az iskolai könyvtárban délután a mexikói forradalom témakörével kapcsolatban gyűjt anyagokat, a könyvek mellett CD-ROM-programokat és Internet-forrásokat is használ. Az Interneten keresztül még megnézi egy Dél-Amerikában kutató tudományos expedíció aznapi tevékenységének elektronikus dokumentációját – osztálya napról napra követi ennek a kutatócsoportnak a munkáját. Hazafelé menet csak néhány könyvet visz magával, házi feladatai az iskolai adatbázisból letöltve már otthon várják a saját számítógépén.

A fizikatanár a Naprendszeréről fog órát tartani. A hálózaton keresztül elérhető adatbázisokból rengeteg kép, videofilm és hangbemondásos animáció áll rendelkezésére. Néhány perc alatt képes lesz összeállítani olyan órai bemutató anyagot, amelynek elkészítéséhez most napokra lenne szükség. Az órán az osztályterem falán lévő nagyméretű képernyőn a képek, filmrészletek, diagramok villámgyorsan megjeleníthetők lesznek, és a diákok kérdéseire is képes lesz gyors és szemléletes választ adni ábrák, animációk, képek, bemutatásával. A témakör előkészítése során tematikus weblapot készít, amelyen számos kapcsolatot definiál a különböző érdekes adatokhoz, amelyek a különböző internetes adatbázisokban találhatók meg. A diákok az iskolai könyvtárból vagy otthonról tetszés szerint érhetik el az órán bemutatott vagy hivatkozott anyagokat” (Komenczi 1997).

dagógusok szerepét, s a tanulók a gépek előtt ülve, interaktív oktatóprogramok segítségével, a számítógép képernyőjére meredve önállóan tanulnak. Aligha.

A tanulás leginkább az élő szervezet működéséhez, táplálkozásához hasonlít – mint ahogy az élő szervezetnél az inputok a szervezet működéséhez szolgáltatnak energiát, s az égéstermékek eltávoznak, a tanulásnál is az input információk nagy része elfelejtődik, s a szerkezetük, összefüggéseik maradnak meg. Az oktatás során a pedagógus szerepe éppen ezeknek az összefüggéseknek a szemléltetése, megértetése – és persze a motiváció fenntartása. Nem az információk tömegére van tehát szükség, hanem olyan információkra, amelyek az információfeldolgozást támogatják, s amelyek az elsajátítani kívánt összefüggések megértését segítik elő.

Mint arra Neil Postman, a New York Egyetem Média és Kommunikáció Tanészékének professzora rámutat, a számítógépek sem az iskolák valódi feladatainak betöltésében, sem a közoktatás súlyos gondjainak megoldásában nem jelentenek igazi segítséget. Ugyanis mint írja: „az iskolának soha nem az volt a fő feladata, hogy információkkal lássa el a gyerekeket.”¹²⁶ Ugyancsak Postman mutat más helyen arra is rá, hogy a számítógépet használva gyakran esünk abba a hibába, hogy azt gondoljuk az oktatás nem más, mint információközlés. Mint írja: „a számítógép kiváló eszköz arra, hogy megkíméljen bennünket a valóban fontos problémákkal való szembenézéstől... a terjedő számítógép-használatnak van egy igen veszélyes rejtett üzenete: minden gondunk megoldható, ha mind kényelmesebben, mind gyorsabban mind több információhoz jutunk.”¹²⁷

Kétségtelen, hogy a számítógép a szemléltetésben, az adminisztrációban, az információkeresésben, -szolgáltatásban és -cserében, a kommunikációban fontos szerephez jutott, de nem jutott ahhoz a tényleges, szűken vett oktatásban és nevelésben. Az persze egyértelmű, ahogyan felfelé haladunk az oktatási rendszer szintjein annál nagyobb szerepet kaphat az önálló információgyűjtés, feldolgozás, elemzés – tehát az önálló tanulás. A tudomány művelőinél, a kutatóknál ez természetes. De a közoktatásra aligha igaz. És igaz-e a felsőoktatásra?

Peter Drucker¹²⁸ – az időközben elhunyt híres menedzsmenttanácsadó, egyetemi tanár és közíró – azt jósolta, hogy a nagy kö egyetemek harminc év múlva már csak emlékek lesznek. Mivel a felsőoktatási költségek növekedése olyan gyors, mint az egészségügyi költségeké, egyre több a campuson kívüli műholdas előadás, a kétirányú videooktatás a költségek töredékéért. Úgy vélte, hogy a felsőoktatás nem fog megmaradni mint bentlakásos intézmény. Szerinte a

¹²⁶ Komeczki 1997, idézi Neil Postman, Neil munkáját (*The end of Education*, New York, 1995. Alfred A. Knopf, Inc, 63. o.).

¹²⁷ Komeczki 1997 idézi Postmant (Informing Ourselves to Death. Speech, given at a meeting of the German Informatics Society [Gesellschaft fuer Informatik] on October 11, 1990, in Stuttgart).

¹²⁸ Peter Ferdinand Drucker (1909–2005), életrajzát lásd: <http://www.druckerinstitute.com/peter-druckers-life-and-legacy/>

mai épületek reménytelenül alkalmatlanok és teljesen sürgősszerűeknek. Azt is hozzátette, hogy a középiskolát végzetteknek öt évig dolgozni kellene, mielőtt a felsőoktatásba mennek – akkor lesz több a felsőoktatás, mint a serdülőkor meghosszabbítása.¹²⁹

Az általa jóslott harminc évből eltelt közel húsz, és nem úgy néz ki, mintha el akarnának tűnni a nagy egyetemek. Kétségtelenül terjedőben vannak a távkurzusok, számos neves és kevésbé neves egyetem hirdet internetes diploma-szerző vagy részkurzusokat. De mégis igaznak látszik az Amerikai Tanárok Szövetsége által 1996-ban kiadott, „How Unions Can Harness the Technology Revolution on Campus” című jelentés, amely szerint: „Minden pedagógusi tapasztalatunk azt mondja velünk, hogy a campus közös emberi terében zajló tanítás és tanulás a kezdeti egyetemi évek tapasztalatának lényegéhez tartozik, és nem áldozható fel nagyobb mértékben, hacsak az oktatást-nevelést nem akarjuk elfogadhatatlan színvonalra süllyeszteni” (idézi Nyíri 2000).

Aligha vitatható, ahogy nem mindegy, hogy a Metropolitan opera előadásait egy filmszínházban látjuk kivetítőn, vagy a helyszínen, ugyanúgy az sem nem mindegy, hogy egy felsőoktatási kurzust számítógépen látott előadásokkal és feladatlapokkal végeznek el, vagy a kö egyetemek campusain, előadások, teammunkák és személyes tutorálások segítségével.¹³⁰

Nem igazán valószínű, hogy a jövő iskoláját és oktatását az jellemzi majd, hogy a tanulók naphosszat a számítógép képernyője előtt ülnek, s magányosan kattintgatva az egérrel tanulnak. És ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a világhálón elérhető információkat próbálják meg önmaguk megkeresni és feldolgozni, vagy a tanárok, vagy más szakemberek által készített oktatóprogramok „multiszemléletes” és interaktív anyagait „böngészik”. Bár kétségtelenül igaza van Druckernek, hogy milyen gazdaságos is lenne ez, hiszen nem kellenek iskolák, tanárok, pontosabban csak virtuális iskolák és virtuális tanárok kellenek. A hálózatra felrakott oktató programokra van csupán szükség (ez persze pénzbe kerül, de sokkal olcsóbb, mint iskolákat építeni), meg néhány instrukcióra, s legyünk engedékenyek: kell néhány konzultációs és vizsgaközpont is, no és persze minőségbiztosítási szervezet (mert ha már minőség nincs, akkor legalább biztosítsuk) és akkreditáció (hogy az a néhány régi szakember, aki ezzel foglalkozik, időnként találkozhasson, s kizárhassa az újonnan jövőket).

¹²⁹ *Forbes Magazin*, 1997/10. <http://www.forbes.com/forbes/1997/0310/5905122a.html>

¹³⁰ Vannak persze jelentősen eltérő vélemények is. Például éppen „Nyíri Kristóf véleménye ezzel szemben az, hogy a diákevek nem sokat alakítottak rajta. Amit valaha is elsajátított, annak túlnyomó részét a maga választotta könyvekből vagy konferenciákon tanulta, a hasonló érdeklődéssel bíró kollégák informális hálózatahoz tartozva. Egyetemi oktatóként sikeressége ellenére az évtizedek során szakmai energiáiból csupán töredéknyit fordított hallgatóira, és gyakorlatilag semennyit tanárkollégáira” (Nyíri Kristóft idézi Draskovits 2003).

Alighanem egyetérthetünk Theodore Roszakkal, aki így írja: „Egyesek szem előtt egy olyan iskola képe lebeghet, amelyben a tanulók elkülönített fülkékben ülnek a számítógép előtt, teendőjük pedig a képernyő merev bámulására és gombok nyomkodására korlátozódik. Én azonban képtelen vagyok ezt a képet elfogadni, néhány esetet kivéve, amikor tényleg valami különlegesen számítógépet kívánó gyakorlatról van szó (...) Az én ízlésemnek egy másik kép felel meg: tanárok és diákok csoportja, szemtől szemben egymással, és egy könyv fölött elmélkednek, vagy egy műalkotásról, vagy akár egy táblára rajzolt vázlatról gondolkoznak. Ez a kép emlékeztet rá, hogy milyen csodálatraméltóan egyszerű, sőt primitív dolog az oktatás. Két elme tökéletesen közvetlen találkozása: az egyik tanulni akar, a másik tanítani...” (Roszak 1990, 112–113. o.).

A számítógép, a mobiltelefon és az internet olyan áru, amelynek egyik fontos, talán legfontosabb fogyasztói csoportja a fiatalság. És persze igen jó üzlet ezen termékeket a korszerűség, a hatékonyság szempontjából nélkülözhetlenné tenni, és folytonos cseréjüket is kikényszeríteni. Nyilvánvalóan a piaci haszon reménye miatt nyomult be a számítógép az iskolába (is) – mint Roszak írja: „Nehéz lenne még egy olyan korszakot találni, amikor egyetlen iparág ilyen agresszivitással avatkozott volna be az ország oktatási rendszerébe, és ilyen lelkes fogadtatásra (esetleg félnék behódolásra) talált volna az oktatók körében” (Roszak 1990, 109. o.)

Az IKT-eszközök elterjedése rohamos, és nyilvánvalóan szerepet követelnek életünkben, amelyről nem lehet nem tudomást venni. Ezen eszközök és lehetőségeik hatását nem lehet figyelmen kívül hagyni

Az IKT elterjedtségének néhány mutatója 2010–2011

	Afrika (%)	Fejlődő országok (%)	Fejlett országok (%)	Világ (%)	Év
Háztartás					
Fix vonalas telefon	1,5	11,9	44,6	17,8	(2010)
Computer	6,7	25,4	73,2	38,5	(2011)
Internet hozzáférés	3,7	16,4	66,3	29,9	(2010)
Magánszemélyek					
Mobiltelefon	38,0	58,2	112,1	68,0	(2009)
Internet	12,6	24,3	70,5	32,5	(2011)
Aktívmobil széles-sávú előfizetések	4,6	8,3	56,9	16,7	(2011)

Forrás: Harnessing the Potential of ICTs UNESCO 2014.

Az IKT-eszközök szerepe hatalmas a fiatalok és felnőttek mindennapi kapcsolattartásában, kommunikációjában, tájékozódásában, szórakozásban és művelődésben. Sőt mint arra számos UNESCO-tanulmány rámutat, a felnőttképzésben is.

Jóllehet a szemléltetésben, a kapcsolattartásban és az információgyűjtésben egyre nagyobb a szerepük, mindezek ellenére azonban az oktatás lényegét ezek a változások érintetlenül hagyták. Ugyanis aligha pótolják, sőt a használatuk nyomán kialakuló izoláció, individualizáció miatt még inkább szükségessé teszik az iskola és a pedagógusok szocializációs, nevelő szerepét a felnővekvő nemzedék esetében. Más oldalról a felnőttoktatásban, és a magasabb szintű önképzésben és a kutatásban igen jelentős változást hozhatnak, hoznak (hiszen ez az írás is úgy készül a számítógépen, hogy szerzője a megírásához szükséges szakirodalmat, kutatási eredményeket az internetről szerzi).

Ha végigtekintünk az elmúlt háromnegyed évszázadon azt látjuk, hogy a többször fel-felgyorsuló tudományos, technikai haladás hatására, az új ismeretek nagy tömege miatt fel-felerősödik az oktatás vélt elmaradásának, az oktatás válságának érzete, majd annak megoldására a technika új vívmányainak oktatási alkalmazásától remélt oktatási forradalom vélelmezése. Ezek a technikai fellendülések kialakítják a maguk mítoszát. A programozott oktatás a 60-as években kezdődő tudományos-technikai fellendüléshez s a nyomában kialakult mítoszhoz kapcsolódott, mint ahogy az e-learning az információs gazdaság, az információs társadalom mítoszához. Nyilván sokan emlékeznek a tudományos-technikai forradalom mítoszára, amely a teljes robotizációt, a fizikai munka megszűnését, a termonukleáris fúzió gyors megvalósíthatóságát stb. stb. ígérte – szocializmusbeli változata pedig a fejlett kapitalista országok gyors utolérését¹³¹ és leghagyását. Ma hasonló mítoszok övezik a számítógépek az informatika és az internet terjedésével jellemezhető informatikai forradalmat. Theodor Roszak írja¹³² a lépten-nyomon hallható „információs gazdaságról” és „információs társadalomról”: „Ezek a gyakran sajkózott közhelyek és klisék voltaképpen egy széles körben elterjedt kultusznak a hókuszpókuszai. Mint minden kultusz, ez is fenntartás nélküli hűséget és belenyugvást követel a résztvevőktől. Elhitheti azokkal, akiknek fogalmuk sincs róla, mi az információ, vagy miért van rá szükség, hogy az információ korában élünk, amelyben a számítógépek azt jelképezik számunkra, amit Krisztus keresztyének darabjai a »hit korában« élő embereknek: a megváltást.”

Ugyanakkor az IKT-eszközök elterjedésével nyilvánvalóan lépést kell tartani az iskolának és a pedagógusoknak. Ugyanis az IKT-eszközök a felnővekvő nemzedékek életének egyre inkább szerves részét képezik. A fiatalok és nem-sokára minden ember mindennapi életének, kommunikációjának, szórakozásának elválaszthatatlan elemei a mobiltelefon, laptopok, táblagépek stb. Ezek

¹³¹ „A termelőerők nagymértékű fejlődésével, a kommunista termeléssel...a termelőmunkások nagy része...mérnök-technikus, tudományos szintű dolgozó lesz”, írja értékezésében a probléma egyik korabeli szakértőjének tekintett műszaki egyetemi tanár. Harsányi István: A mérnökök-technikusok munkájáról, társadalmi-anyagi helyzetéről, KJK. 1961. 44. o. – (idézi Polónyi-Timár 2001).

¹³² Roszak 1990, 6–7. o.

oktatási felhasználása már csak azért is elkerülhetetlen, mert nélkülük lassan nem lehet kapcsolatot teremteni a tanulókkal, nem lehet motiválni őket, ezek nélkül nem lehet szemléltetni. Az információkeresésben, a szemléltetésben, a tananyag-közvetítésben, tananyagfeldolgozásban stb. stb. az IKT-eszközök egyre nélkülözhetetlenebb szerepet játszanak az iskolában.

Az IKT-eszközök használatában azonban nem tudnak a pedagógusok a tanulókkal azonos szinten lenni. A lépéstartás ma mindig csak követést jelent, mivel az egy-két generációnyi korkülönbség az informatikában jelenleg nagyon sok. Lehet, hogy merész a jóslat, de az informatika fejlődése a nem túl távoli jövőben lassulni fog. Friedman (2015) könyvében azt írja, hogy az informatikában az elmúlt években már nem voltak igazán forradalmi innovációk, ami történik, az a meglévő innovációk mind szélesebb körű elterjesztése, beépülése a különböző területek technikáiba, technológiáiba. Sokan vitatják ezt a megállapítást, de a történelmi tapasztalatok alapján is azt lehet mondani, hogy minden terület rohamos technikai fejlődése előbb-utóbb lelassul (s más területké gyorsul fel). Ennek nyomán várhatóan kialakul egy a pedagógusok által követhető, s az iskolai eszközrendszerbe beépülő, a mainál lassabban elavuló IKT-infrastruktúra.

Mindezekkel együtt igaz azonban, hogy az oktatási forradalmak helyett az történik, hogy az IKT is, mint annyi korábbi forradalmi eszköz, új technika – és külső követelmények – újra és újra ráakódik az oktatásra, mint a hagyománya héjak rétegei – úgy azonban, hogy annak legmélyebb lényegét változatlanul hagyják.

A pedagógusok munkája ugyanis nem (vagy csupán igen kis mértékben) rendelkezik technikai átválthatósággal, magyarul nincsenek olyan technikai eszközök, amelyek alkalmazásával csökkenthető lenne a pedagógus-munkaigény és -létszám. (Legalábbis az elmúlt évszázadok alatt – néhány jóslat ellenére – úgy tűnik.) Kissé leegyszerűsítve: a pedagógusfoglalkozás a mai napig „kézműves munka”.

A pedagógusra, a pedagógus és a tanulók személyes kontaktusára mindig szükség lesz az iskolában.

A TANULÓK SZÁMA ÉS AZ ÁLLAMI TÁMOGATÁS

Eddig arról volt szó, hogy milyen nem lesz az iskola. Mit lehet tudni arról, hogy milyen lesz? Először is egy olyan iskola lesz, ahová egyre kevesebb tanuló jár.

Az 5–19 éves korosztály létszámának alakulása a néhány kelet- és kelet-közép-európai országban (efő)

	5–19 éves					
	2015	2040	2060	2080	2100	2100/2015
<i>Európa</i>	113784	107864	107726	101416	98898	87%
<i>Kelet-Európa</i>	43280	40577	40522	35741	34365	79%
Bulgária	993	818	731	601	532	54%
Csehország	1501	1420	1464	1348	1335	89%
Horvátország	665	515	459	404	367	55%
Lengyelország	5762	4444	4029	3348	3079	53%
Magyarország	1470	1251	1139	1031	967	66%
Románia	3158	2300	2053	1800	1575	50%
Szerbia	1547	1230	1024	897	791	51%
Szlovákia	823	728	671	585	556	68%
Ausztria	1271	1272	1225	1216	1210	95%
Németország	11037	10239	9395	8978	8651	78%

Forrás: World Population Prospects: The 2015 Revision (Közepes scenárió) <http://esa.un.org/unpd/wpp/DVD/> (letöltés 2015. augusztus).

A kelet-európai országokban együttesen több mint 20%-kal csökken az 5–19 éves fiatalok száma 2100-ig. Több olyan ország van, ahol megfeleződik, vagy kis híján megfeleződik ez a korosztály (Románia, Szerbia, Lengyelország, Bulgária, Horvátország), Magyarországon és Szlovákiában kétharmadára csökken.

A 20–34 éves korosztály – amelyet a felsőoktatás mérítési bázisának tekinthetünk – még jelentősebben csökken 2100-ig, egész Európára 29%-kal, Kelet-Európában 45%-kal. Lengyelországban és Bulgáriában a csökkenés 60%-os lesz, Romániában, Szerbiában, Szlovákiában, Horvátországban 50%-os Magyarországon sem sokkal kisebb (47%), Németországban több mint harmadával, Ausztriában pedig majdnem negyedével csökken.

A tanuló- és hallgatólétszám-csökkenés az eddigi tapasztalatok szerint néhány országban, mint pl. Magyarország magával hozza a közösségi kiadások csökkenését.

2008–2011 között az összes oktatott létszám (minden képzési szinten) és a közösségi oktatási kiadások kapcsolata az OECD-országokban

2008–2011	Összes oktatott létszám csökkent	Összes oktatott létszám nőtt
Az oktatás összes közösségi kiadásai csökkentek	Észtország, Olaszország, Magyarország	USA, Izland
Az oktatás összes közösségi kiadásai nőttek	Csehország, Finnország, Japán, Korea, Lengyelország, Szlovákia, Szlovénia, Svédország, UK.	Ausztrália, Ausztria, Belgium, Chile, Dánia, Franciaország, Írország, Izrael, Mexikó, Hollandia, Új-Zéland, Norvégia, Portugália, Spanyolország, Svájc

Forrás: saját számítás Education at a Glance 2014 (kiadási adatai) valamint UNESCO (<http://data.uis.unesco.org/>) részvételi adatai alapján saját számítás.

Ha csak az alap- és középfokú oktatásban résztvevők és a ráfordítások arányát nézzük viszonylag hosszabb távon, akkor már az országok nem kis részében tapasztalhatjuk, hogy a létszámcsökkenés magával hozza az összes oktatási kiadás csökkenését.

2000–2011 között a tanulólétszám és az oktatási kiadások kapcsolata az OECD- országokban

2000–2011	Alap- és középfokú tanulólétszám csökkent	Alap- és középfokú tanulólétszám nőtt
Oktatási kiadások a GDP arányában csökkentek	Ausztria, Chile, Japán, Lengyelország, Németország, Magyarország , Portugália, Svédország.	Franciaország, Izrael, Olaszország, Norvégia
Oktatási kiadások a GDP arányában növekedtek	Ausztrália, Belgium, Csehország, Finnország, Kanada, Korea, Szlovákia, Svájc, Egyesült Királyság	Dánia, Izland, Írország, Hollandia, Mexikó, Spanyolország, Törökország, Egyesült Államok

Forrás: saját számítás Education at a Glance 2014 (kiadási adatai), valamint UNESCO (<http://data.uis.unesco.org/>) részvételi adatai alapján saját számítás.

Sajnos Magyarország mindkét elemzésben azok között az országok között szerepel, ahol a tanulólétszám-csökkenés forráscsökkenéssel járt.

Nem igazán valószínű, hogy másként lesz ez az évszázad második felében. Pedig a forráskivonás akkor is feszültségekkel és működési nehézségekkel, minőségi problémákkal jár, ha csökken a tanulólétszám.

Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha azt prognosztizáljuk, hogy Magyarországon (de alighanem a kontinentális Európa egy részében is) a csökkenő korosztályi létszámok ugyan az iskolázottsági arányok növekedésével járnak, azonban a tanuló/hallgatólétszám csökkenése miatt a közösségi források apadására lehet számítani, ami működési nehézségekkel, és a képzés

minőségének problémáival jár majd együtt. Talán akad majd néhány ország, amelyik az alap- és középfokú képzés korosztályi létszámainak mérséklődését az oktatás minőségének fejlesztésére fogja kihasználni, a közösségi források szinten tartásával. Azonban a múlt század és a 21. század elejének tapasztalatai alapján nem lehet az ilyen oktatáspolitikák széles elterjedésében reménykedni. A felsőoktatás esetében, jóllehet a részvételi arányok erőteljes növekedése előre látható, ugyanakkor a közösségi források növekedése itt sem valószínű, aligha-nem a magánforrások, a hallgatói teherviselés növekedésére lehet számítani.

ISKOLA SZCENÁRIÓK

Az oktatási kiadások alakulása felveti a kérdést az iskola jövőjéről. Hogyan fog alakulni az iskola feladatrendszere?

Az OECD 2001-ben kiadott kötete (What Schools for the Future? OECD 2001) megpróbál válaszolni erre a kérdésre, s felvázolni a jövő iskoláját, illetve annak scenárióit.

Az első két scenárióra még visszatérünk, mint az oktatásirányítás egyik alapproblémájára: a redisztributív versus piaci irányításra. A többi scenárió viszont más, korántsem kevésbé lényeges aspektusokat vet fel. Az újraiskolásítás forgatókönyvei két régóta szemben álló modellt írnak le, a koncentráltan csak a tanulásra összpontosító iskolát versus a szociális feladatokra fókuszáló iskolát. Az iskolátlantítás forgatókönyvei pedig ismét csak újabb aspektust vetítenek előre. Az egyik a már tárgyalt, a kőiskolák eltűnését vizionáló virtuális iskola, e-tanulás. A másik az összeomlás iskolája, a megszorítások nyomán kialakult pedagógushiánnyal, koncepciótlan oktatáspolitikával, amely ugyan magában rejtheti (talán csak reményként) az innovációt, de sokkal inkább egy szétmálló rendszert vetít előre.

A jövő iskolaszcenáriói

1. scenárió: Robusztus, bürokratikus iskolai rendszerek	2. scenárió: a piaci modell kiterjesztése
Jellemzői: • Erős bürokrácia és stabil intézmények • Az alapvető változásoknak ellenálló érdekek • Tartós problémák az iskolai imázssal és a forrásokkal	Jellemzői: • A széleskörű elégedetlenség elvezet a közfinanszírozás és az iskolai rendszerek újjáalakításához • A kereslet piaci értékei által vezérelt gyors növekedés, indikátorok és akkreditáció • A szolgáltatók és dolgozók nagyobb változatossága, nagyobb az egyenlőtlenség

Az újraiskolásítás forgatókönyvei	
3. Az iskolák mint alapvető szociális központok Jellemzői: • Magas szintű lakossági bizalom és finanszírozás • Az iskolák mint a közösség és a társadalmi tőke-képződés központjai • Nagyobb szervezeti/ szakmai sokszínűség, a nagyobb társadalmi egyenlőség	4. Az iskolák mint koncentrált tanulási szervezetek Jellemzői: • Magas szintű lakossági bizalom és finanszírozás • Az iskolák és a tanárok hálózatai erős tanuló szervezetek • Erős minőségi és méltányossági képesség
Az „iskolátlanítás” forgatókönyvei	
5. Tanuló hálózatok és hálózati társadalom Jellemzői: • Széleskörű elégedetlenség/elutasítás a szervezett iskolai rendszerekkel szemben • Nem formális tanulás az IKT használatával a „hálózati társadalom” potenciális visszatükrözése • Érdekközösségek, potenciálisan súlyos méltányossági problémák	6. Tanár-exodus – az összeomlás scenáriója Jellemzői: • Súlyos tanárhiány, nem reagálnak politikai cselekvéssel • Megszorítások, konfliktusok és csökkenő vezetési standardok, a területek „összeomlása”, vagy • A válság ösztönözheti a széleskörű innovációt, de a jövő még bizonytalan

Forrás: What Schools for the Future? OECD 2001 Chapter 3.

Figyelemreméltó, hogy mint az OECD-anyag írja, a 2000-ben megtartott szakértői konferenciákon a piaci modelltől idegenkedtek, a bürokratikus modellt viszont bár nem tartották kívánatosnak, mégis igen valószínűnek ítélték. Pedig közismert, amit Fukuyama írt: „A centralizált tekintélyelvű nagyvállalatok csillaga ugyanazért hanyatlott le, amiért a centralizált, tekintélyelvű államoké: nem képesek megbirkózni az egyre összetettebb világ információs követelményeivel” (Fukuyama 2000, 264. o.).

A bürokratikus modellek gyakran válnak kívánatos megoldássá az autark politikai rendszerekben – mint azt a 2010-es magyar oktatáspolitikai változás is jó példázza –, pedig mint arra később visszatérünk a központi, redisztributív irányítás megoldhatatlan problémákkal küszködik.

21. SZÁZADI KÉPESSÉGEK

Az OECD-anyag rámutat arra is, hogy a jövő iskolája, illetve az ott megalapozott tudás alapvetően kapcsolódnak az élethosszig tartó tanuláshoz, amelyhez a következő készségek kialakítására van szükség:

- „Az »írástudás« olyan szintje, amely minimálisan kielégíti a mindennapokban és a társadalomban végzendő munka igényeit.
- Az IKT-használatra való képesség, vagyis egyfajta »digitális írástudás« birtoklása is meghatározó jelentőségű.
- Képesség a tények megértésére, a folyamatos tanulásra és újra-tanulásra.

- Képesség a másokkal való együttműködésre és az önálló tanulásra. Képesség a hálózatfejlesztésre.
- Legyenek működőképesek a kognitív és nem-kognitív tulajdonságok – beleértve az érzelmeket is –, az információs túlterhelés, a bizonytalanság és a gyors változások közepette is.
- Humán- és szociális kompetenciák birtoklása, civil részvétel is szükséges a »szolgáltató« és az »önkiszolgáltató« gazdálkodás megvalósításához.
- A kutatás és a kritika képessége, a tolerancia, a különböző kultúrák elfogadása, értékelése is nélkülözhetetlen” (Mihály 2009).

A Melbourni Egyetem, a Cisco, az Intel, és a Microsoft közös projektje, az elég sokak által és sokszor idézett „Assessment and Teaching of 21st Century Skills” (AT21CS)¹³³ a 21. században szükséges készségeket és ismereteket a következőkben foglalja össze:

- 1) Gondolkodásmód: kreativitás és innováció, kritikus gondolkodás, a problémamegoldás, döntéshozatal, valamint a tanulás tanulása (vagy meta-kogníció, azaz tudás saját tudásunkról).
- 2) Munkamódszerek: kommunikáció és a csapatmunka.
- 3) Munkaeszközök: általános ismeretek és az információs és kommunikációs technológia (IKT) műveltség.
- 4) Életvitel: állampolgárság, élet és karrier, valamint személyes és társadalmi felelősség, beleértve a kulturális tudatosságot és kompetenciát.

A „Global Achievement Gap” című könyvben Tony Wagner¹³⁴ (2008), több száz üzleti, nonprofit és oktatási vezetővel készített interjú alapján azt javasolja, hogy a diákoknak hét túlélési készséggel kell rendelkezni a 21. századi élethez, munkához és állampolgársághoz:

1. a kritikai gondolkodás és problémamegoldás,
2. hálózati együttműködés és vezetés,
3. mozgékonytárgyat és alkalmazkodóképesség,
4. kezdeményezés és vállalkozói magatartás,
5. a hatékony szóbeli és írásbeli kommunikáció,
6. az információ elérése és elemzése,
7. kíváncsiság és a képzelet (idézi Rosefsky–Opfer 2012).

Hosszan lehetne még idézeteket hozni arról, hogy mit is kellene a 21. század iskolájában tanítani, milyen képességeket kellene kialakítani.

¹³³ Lásd: <http://www.atc21s.org/> (letöltés 2015. október)

¹³⁴ Aki a Change Leadership Group in Harvard University, Graduate School of Education társigazgatója.

Nekem személy szerint Sir Ken Robinson¹³⁵ gondolatai a legszimpatikusabbak, aki szerint az oktatás forradalmára lenne szükség. Forradalomra, amelyben a személyre szabott oktatás, az egyének képességeinek kibontakoztatását szolgáló iskola nyer teret. Mint mondja: „Az oktatás ipari modelljéről, mely a gyári modellt, mely a linearitáson alapul, és a konformitáson és az emberek katonás rendbe állításán... át kell térnünk egy olyan modellre, mely sokkal inkább a mezőgazdaság elvén működik. Rá kell ébrednünk, hogy az emberi kiteljesedés, nem egy mechanikus folyamat, hanem organikus. És az emberi személyiségfejlődés kimenetele nem megjósolható, csak annyit tehetsz, hogy egy farmer módjára, létrehozod azokat a körülményeket, melyek között elkezdenek kibontakozni.”¹³⁶

AZ OKTATÁSIRÁNYÍTÁS

Mint láttuk, az OECD-anyag egyik alapkérdése is az volt, hogy milyen legyen az oktatásirányítás? Centralizált vagy decentralizált?

Az egyik alapkérdés, hogy melyik biztosít jobb tanulói eredményeket. Meg lehet vizsgálni az oktatásirányítás centralizációja és az oktatás eredményessége közötti kapcsolatot az OECD-országok esetében, az előbbit azzal mérve, hogy a döntések melyik szinten (központi, állami, provincia, regionális, szub-regionális, helyi vagy iskolai szinten) milyen arányban születnek,¹³⁷ az utóbbit pedig a PISA-vizsgálatokon¹³⁸ elért eredménnyel mérve. (Ilyen jellegű vizsgálatokat Magyarország, ismereteim szerint először Sáska Géza végzett, lásd Sáska 2013.)

¹³⁵ Sir Ken Robinson (1950), nemzetközileg ismert oktatási szakértő a University of Warwick (UK) egyetemi tanára, majd professzor emeritusa, széleskörű angliai és nemzetközi szakértői tevékenysége nyomán számos díjat kapott, 2003-ban lovaggá ütötte a Királynő. Több könyve jelent meg, ezek közül a legnevezetesebb a „The Element: How Finding Your Passion Changes Everything” című, amelyet huszonegy nyelvre fordítottak le. Legújabb 2013-ban megjelent könyve: a „Finding Your Element: How to Discover Your Talents and Passions and Transform Your Life” (lásd részletesen: <http://sirkenrobinson.com/about-2/>)

A TED (Technology, Entertainment, Design – technológia, szórakoztatás, dizájn) című a YouTubeon is látható konferenciákon tartott előadásai széles körben ismertek.

¹³⁶ Lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=q4wfqoblfgq>

Magyarul olvasható: vizs.hu/index.php?option=com_content&view=article&catid=2901%3Atedcom&id=18781%3Asir-ken-robinson-kezddjek-a-tanulas-forradalma-az-eladas-szoevege&Itemid=901

¹³⁷ 2003-ra és 2007-re ezek az adatok az *Educatio at a Glance 2008* D6.6 táblájában található (Table D6.6 Percentage of decisions taken at each level of government in public lower secondary education (2007, 2003 and difference) *Education at a Glance 2008*) 2011-re pedig az *Education at a Glance 2012* D6.1 táblájában (Table D6.1. Percentage of decisions taken at each level of government in public lower secondary education (2011) *Education at a Glance 2012*).

¹³⁸ A PISA 2003, PISA 2009 és PISA 2012 adatait használva eredményesség mérésre.

Három évben (a „PISA-években”: 2003-ban, 2009-ben és 2012-ben) megvizsgálva az együjtjárásokat azt látjuk, hogy mindegyik évre az adódik, hogy a centralizált döntések arányának növekedése negatív korrelációban áll a PISA-eredményekkel (tehát minél centralizáltabban születnek egy OECD-ország oktatási döntései, annál kedvezőtlenebbek a PISA eredményei). És minél nagyobb arányban születnek a döntések helyi és/vagy iskolai szinten, annál jobbak a PISA-eredmények. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy miközben 2003-ban a centralizált¹³⁹ döntési arány és a PISA-eredmények között $-0,430$ és $-0,496$ közötti korrelációk adódnak, 2009-ben $-0,366$ és $-0,445$, 2011-ben már csak $-0,185$ és $-0,317$ közötti értékeket kapunk.

Az eredmények, ha nem is igazán robusztusak, de azért megengedik annak a következtetésnek a levonását, hogy decentralizált oktatási rendszerek eredményesebbnek tűnnek.

Ugyanakkor azt is látni kell, hogy miközben 2003-ban és 2007-ben az összes adatközlő ország harmadában volt centralizált oktatási döntési rendszer (az ahol 50% alatt volt a helyi és lokális döntések aránya), 2011-ben már az országok 45%-ában. (Annyit hozzá kell tenni, hogy 2003-ban húsz, 2007-ben 18, 2011-ben viszont 32 ország adatai voltak értékelhetőek)

Úgy tűnik tehát, hogy miközben a decentralizált modell látszik eredményesebbnek, mégis a centralizált nyer egyre nagyobb teret.

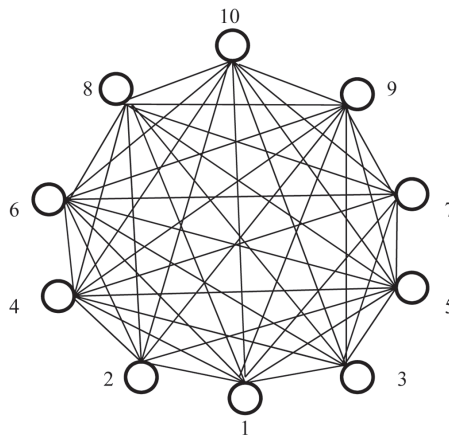
Vajon miért szimpatikusabb sok ország oktatáspolitikája számára a centralizáció, azaz a központi irányítás?

Ez a kérdés kissé messzebbre vezet, az oktatásirányításon túlra, a tervezés, a redisztribúció és a piac kérdésére.

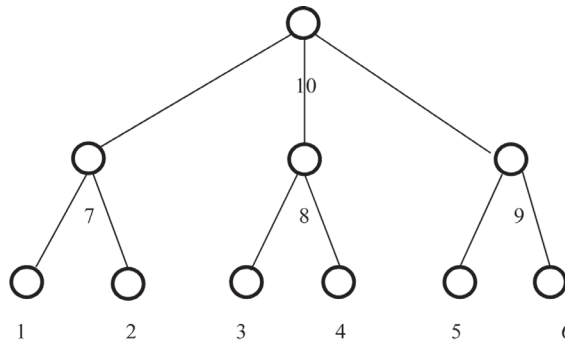
Polányi Mihály¹⁴⁰ (Polányi M. 1992) gondolatmenete alapján könnyű megérteni a központi irányítás látszólagos racionalitását, de valódi nehézségeit.

¹³⁹ Centralizáltnak tekintettük a központi, az állami, a provincia szintű, a regionális és a szubregionális szinten született döntések arányának összegét, decentralizáltnak pedig a helyi és az iskolai szinten született döntések arányának összegét.

¹⁴⁰ Polányi Mihály (1891–1976) magyar származású brit tudós, akinek munkássága igen széles körű, leginkább mint filozófus ismert. Polányi Mihály a már idézett Polányi Károly (1886–1964) gazdaságtörténész öccse.

Spontán (vagy önkigazgató, helyi szerveződésre épülő, illetve piaci) rend 10 elemmel

Autoritás (vagy korporatív, illetve központi irányítású rendszer) 10 elemmel

Az autoritás – azaz a központilag irányított rendszer – lényegesen egyszerűbbnek, áttekinthetőbbnek és racionálisabbnak tűnik. Ezek a látszólagos sajátosságok azok, amik általában az autoriter elképzeléseket ösztönzik. Azonban ha az egyes elemek összehangolásához szükséges információs üzenetek áttételeinek számát nézzük, egészen más képet kapunk. A spontán, helyi irányítású rend esetében minden elemnek minden elemhez közvetlen kapcsolata van, és ezek száma annyi, amennyi az ábrán látszik (minden elem 9 másikkal van kapcsolatban, így elvileg 90 kapcsolat van, de gyakorlatilag egy-egy kapcsolat kétirányú, így csak 45 kapcsolat van valójában). Tehát az összehangoláshoz – feltételezve, hogy minden elem mindegyikkel legalább egyszer kölcsönös kapcsolatba lép – 45 kapcsolatteremtés szükséges.

Autoriter kapcsolat esetében viszont több mint 100 kapcsolatteremtésre¹⁴¹ van szükség (hiszen csak nagyon kevés elem áll közvetlen kapcsolatban, a többi két-, három- vagy négyüzenetnyi távolságban van egymástól)

Polányi Mihály ez alapján is kijelenti, hogy „abszurd az az elgondolás, hogy a központi irányítás helyettesíti az önkiigazító rend funkcióit”. Mint kicsit ár- rébb írja: „Változatlanul fenntartom, hogy bármit is tegyenek ezek a kormányok, a kidolgozott gazdasági terveikben megtestesülő számsoroknak nem sok közük van teljesítményeikhez. Malinowski kimutatta, hogy a törzsfőnököknek tulajdonított mágikus erő olyan hatalmat kölcsönöz nekik, amely nélkülözhetetlen az uralmuk alatt álló társadalmak számára. A mai gazdasági terveknek valószínűleg ugyanannyi gyakorlati értéke van az ezekben hívó nép jó kormánya számára, mint a régiek mágikus formuláinak, de nem több” (Polányi M. 1992, 41–42. o.).

De Hayek¹⁴² is így gondolja, mert mint írja: „Ha egyet tudunk érteni abban, hogy a társadalom gazdasági problémája lényegében az idő és a hely adta sajátos körülményekhez való gyors alkalmazkodás gondja, ebből mintha az következne, hogy a végső döntést azokra kell hagyni, akik ismerik ezeket a körülményeket, s pontosan tudják, milyen változtatásokra van szükség és ehhez milyen erőforrások állnak rendelkezésre. Nem reménykedhetünk az olyan megoldásban, hogy mindezeket az ismereteket először egy központi hatóságnak továbbítják, amely összesíti őket, majd kiadja a megfelelő utasításokat. A megoldás csak valamifajta decentralizáció lehet” (Hayek 1995, 246. o.)

A központi irányítás esetében minden helyi akcióhoz, tevékenységhez a központ engedélye kell, az önigazgató rendszerben mindenki maga dönt tevékenységéről és akcióiról. Az önigazgató elv szerint működő tűzoltók azonnal reagálnak és mennek segíteni, ha kigyullad a szomszéd falu temploma, míg a központi irányítású tűzoltók esetében értesíteni kell a központot és engedélyeztetni kell, hogy mehessenek.

Az autoriter rendszerek központi irányítójának mindentudónak kell(ene) lenni, hogy minden helyi (pl. iskolai) probléma megoldásának szükségességét ellenőrizni tudja, (ez hatalmas adatbázisok létrehozását eredményezi, amelyek alul jelentős adminisztrációs többlettel járnak, miközben felül az adattömeg

¹⁴¹ Az autoriter rendben az 1. elemnek a 7.-kel 1, a 2.-kal és a 10.-kel való kapcsolata 2-2, a 8.-kal és 9.-kel 3-3, a 3.,4.,5., 6.-kal 4-4 kapcsolaton keresztül történik (ez összesen 27 kapcsolat). A 2. elemnek a 7.-kel 1, a 10.-kel 2, a 8.-kal és 9.-kel 3-3, a 3.,4.,5., 6.-kal 4-4 kapcsolaton keresztül történik (ez összesen 25 kapcsolat). A 3.-nak 8.-kal 1, a 4.-kel és 10.-kel 2-2, a 9.-kel és 7.-kel 3-3, az 5.,6.-kal 4-4 (összesen 19). A 4.-nek 8.-kal 1, a 10.-kel 2, a 7.-kel és 9.-kel 3-3, az 5.,6.-kal 4-4 (összesen 17). Az 5.-nek a 9.-kel 1, 6.-kal és 10.-kel 2-2, a 7.-kel és 8.-kal 3-3(összesen 11). A 7.-nek a 8. és 9.-kel 2-2, a 10.-kel 1 (összesen 5) és végül a 8.-nak a 9.-kel 2 és 10.-kel 1 (összesen 3). És végül a 10.-nek a 7., 8.,9. elemmel 1-1 (összesen 3). Mindösszesen tehát 110 kapcsolati lépés, bízva benne hogy nem hagyunk ki egyet sem

¹⁴² Friedrich August von Hayek (1899–1992) Nobel-díjas osztrák közgazdász.

miatt lényegében használhatatlanok). A decentralizált rendszerekben ezzel szemben a helyi problémák megoldásához szükséges tudás gyorsan kialakul a kooperációk által.

A központilag irányított vagy Polányi Károly¹⁴³ gondolata¹⁴⁴ alapján redistributív módon integrált rendszereknek más súlyos problémái is vannak.

Az egyik kulcsprobléma a minőség.

A redistributív, azaz állam által tulajdonolt, működtetett, irányított oktatás minőségével mindig probléma van. Az állam nem egyszerűen csak finanszírozza az oktatást végző szervezeteket, hanem ezen szervezetek nagy részét maga hozza létre.¹⁴⁵

A redistributív integrációban a szereplők motívuma meghatározó módon a központ elvárásrendszeréhez történő igazodásban ragadható meg. Az aktorok motivációs rendszerében – a központi elváráshoz igazodás mellett – a társadalmi presztízsük, elismertségük megtartására, növelésére való törekvésük játszik meghatározó szerepet. A szereplők teljesítményét – a piac mechanizmusai helyett – társadalmi, közösségi, szakmai normák (elkötelezettség, hagyományok stb.), a büntetéstől való félelem, a nyugalomra (a zavarok, fennakadások elkerülésére) való törekvés határozzák meg. Így a rendelkezésükre bocsátott feltételekkel messze nem a piaci integrációban értelmezhető gazdasági racionalitás alapján „gazdálkodnak”¹⁴⁶.

A redistributívan integrált szolgáltatók a redistributőr felé igazolják tevékenységüket, adminisztrálják szolgáltatásukat – a szolgáltatás tényleges igénybe vevői sokkal kevésbé befolyásolják magatartásukat, mint piaci integráció esetében, ahol a szolgáltatók ki vannak szolgáltatva a vevők döntéseinek.

¹⁴³ Polányi Károly (1886–1964) gazdaságtörténész, akinek bátyja Polányi Mihály (1891–1976) Angliában ismertté vált tudós, akinek munkássága igen széles körű, talán leginkább mint filozófus ismert.

¹⁴⁴ Polányi Károly a gazdasági integrációnak három fajtáját különbözteti meg: a reciprocitást, a redistribuciót és az árucserét. „A reciprocitás a szimmetrikus csoportosulások kölcsönösen megfelelő pontjai közötti mozgásokat jelöli, a redistribúció egy központ felé irányuló, majd e központból kiinduló elsajátítási mozgásokra utal, a csere oda-vissza mozgásokra vonatkozik, melyek egy piaci rendszer »személyei« között zajlanak” (Polányi K. 1976, 241).

¹⁴⁵ Itt most nem teszünk különbséget a központi és a „helyi állam”, azaz a városi, megyei önkormányzat között.

¹⁴⁶ Amit az aktor a központtól kap, azt feltétlenül fel kell használnia, hiszen ha megmarad, akkor a következő osztásnál nem kap többet, vagy legalább ugyanannyit, s így pozíciója csorbul.

Ebben az értelemben tehát a társadalmi aktorok, szervezetek részint a korábbi részesedésük növelésére, de legalább megőrzésére (ami a rendszer struktúráját konzerválja), részint a kapott feltételek teljes felhasználására törekszenek. A kibocsátások és a felhasznált feltételek összefüggése így gazdaságilag alig értékelhető. Kialakul a „lyukas zsák” hatás, a redistributív módon integrált szervezetek kibocsátásait egyre nagyobb ráfordítással érik el, és a fejlesztési többlet-ráfordításokat is észrevétlenül, hatás nélkül nyelik el.

Miközben tehát a versenyszférában a minőségbiztosítás alapvetően a vevők megnyerésének egyik eszköze, s ezért a sikeresség fontos tényezője, a redistributív szférákban a minőségbiztosítás a redistribútor (azaz a fenntartó, az irányító) felé történő adminisztrálás eszköze csupán. Nem a vevők megnyerésének, hanem a fenntartó, irányító megnyugtatójának eszköze. És az oktatásirányítók könnyen megnyugszanak, bár ez az oktatáspolitikai fejlődésével változik.

Ugyanakkor a tökéletes piacon nem kell minőségbiztosítás. Könnyen belátható, hogy egy tökéletes piacon és teljesen individualizált társadalomban¹⁴⁷ a minőségbiztosításra semmi szükség nincs, a vevők racionális és szuverén döntése ugyanis ki fogja szelektálni a rossz minőséget nyújtó termelőt, szolgáltatót – egészen pontosan azt a termelőt, szolgáltatót, aki nem a szerződésnek (vagy a hallgatólágos szerződésnek, elvárásnak) megfelelő minőséget nyújtja. Ezekről elfordulnak a vevők, így vagy tönkremennek, vagy rákényszerülnek a jobb minőségű termelésre. De a piac minőségbiztosító hatásának érvényesüléséhez nem kell ideális piac, az már egy „közönséges” piacon is teljesül nagyjából, ahol nem akadályozott, s nem túl drága információkat szerezni egy adott termék, szolgáltatás minőségéről, elegendően sok termelő, illetve eladó van a piacon, s a vevők nincsenek akadályozva döntéseikben. Itt sincs szükség minőségbiztosításra, de minél monopolizáltabbak a termelők, és minél bonyolultabb a termék (tehát minél nehezebb és drágább, hogy a vevő informált legyen, és minél akadályozottabb a választás szabadsága), annál inkább szükség van olyan ráségítő szervezetekre és mechanizmusokra, mint a fogyasztóvédelem vagy mint a minőségbiztosítás.

A „tökéletes minőségbiztosítás” tehát a jól működő piac. Ugyanakkor a szolgáltatások nagy része esetében sem igazán teljesül a piacnak ez a sajátossága. Közismert, hogy a „szolgáltatások nem tárgyasultak, nem választhatók szét, változékonyak és romlandók”.¹⁴⁸ Emiatt is a szolgáltatásoknál rendkívül jelentős kérdés a minőség, hiszen nincs lehetőség a javításra, a termékek előállítására és fogyasztására általában egyidőben történik.¹⁴⁹ Hozzá kell tenni, hogy a „szolgáltatások minőségét nem csak magának a terméknek – azaz annak a szolgáltatásnak, amiért a fogyasztó jelentkezik – a minősége befolyásolja, hanem a szolgáltatások nyújtásának teljes folyamata, a kapcsolat felvételétől annak

¹⁴⁷ A tökéletes piacon és a teljesen individualizált társadalom jellemzőit Pete Péter után az alábbiakban foglalhatjuk össze: a) tökéletes egyéni szuverenitás, b) a tulajdonviszonyok tökéletes tisztázottsága, c) tökéletes informáltság, a bizonytalanság hiánya, d) nincsenek tranzakciós költségek, e) a társadalom tagjai minden külső kényszer nélkül tiszteletben tartják a tulajdonosi jogokat és a megkötött szerződéseket. Lásd Pete (2005, 175–176. o.)

¹⁴⁸ Lásd pl. Kotler 2002.

¹⁴⁹ Chikán–Demeter 1999, 31. o. (Parasuraman–Zeithmal–Berry 1985 munkájára hivatkozva.)

végéig”.¹⁵⁰ Azt is meg kell jegyezni, hogy a szolgáltatást nem ismerő személy a megfigyelhető jellemzők alapján tud csupán tájékozódni a szolgáltatások igénybevétele előtt. Ezért ezen a piacon igen jelentős szerepe van a szájhagyománynak, a megszokásnak, a bizalomnak– és a minőségbiztosításnak.

Az államilag finanszírozott oktatás piacosításának egyik módszere a voucher, az utalvány. Az oktatási utalvánnyal történő oktatásfinanszírozás legismertebb teóriáját Milton Friedman¹⁵¹ írta le¹⁵², de más szerzők¹⁵³ is ismertek.

Az utalványos finanszírozásnak több előnye van. Az egyik az, hogy költségmegtakarítással jár, ugyanis „az azonos minőség költsége kétségtelenül nagyobb, ha a költségeket közvetve adókon keresztül fizetik, mint amikor közvetlenül fizetnek az iskoláért”.¹⁵⁴ Másik előnye, hogy „ösztönözni fogja a közvetlen szülői finanszírozás fokozatos bevezetését”.¹⁵⁵ Legfontosabb előnye azonban az, hogy az oktatási szolgáltatók között verseny alakul ki, ami mind a minőséget, mind a hatékonyságot növeli.

Ugyanakkor az oktatás utalványos finanszírozása nem terjedt el. Miközben az oktatási utalványnak igen jelentős irodalma van, a gyakorlati megvalósítására viszonylag kevés a példa. Hirschman gondolatai rávilágítanak az okokra. Szerinte az oktatásnál a jegyrendszer (utalványrendszer) nem nyújt megfelelő megoldást (Hirschman 2000, 98–99. o.). Véleménye szerint az egészségügyi és az oktatási szolgáltatások vásárlói gyakran téves információkkal rendelkeznek a minőségről, gyakran csak kevés szolgáltatóról van szó, és az összehasonlító vásárlás bonyolult, sőt lehetetlen. Magyarul a minőségről nagyon nehéz, körülményes és drága képet alkotni.

¹⁵⁰ Chikán–Demeter 1999, 32. o.

¹⁵¹ Friedman, M. – Friedman, R. 1998.

¹⁵² „Az utalványos terv egyszerű és hatékony lehetőség arra, hogy a szülőknek nagyobb választási szabadságot adjon, miközben megtartja a jelenlegi pénzügyi forrásokat. Tegyük fel, hogy gyermekünk állami általános iskolába jár. Általában országszerte ez az adófizetőknek évente 2000 dollárjába került 1978-ban minden beiratkozott gyermek után. Ha kivesszük a gyermekünket az állami iskolából, és magániskolába küldjük, az adófizetőknek mintegy 2000 dollárt takarítunk meg, de semennyi részt nem kapunk ebből a megtakarításból, csak amennyit minden adófizető kap, mely ez esetben legfeljebb néhány centnyi adójóváírást tesz ki. Magántandíjat kell fizetni az adón felül, és ez erős ösztönző, hogy gyermekünket állami iskolában tartsuk. Tegyük fel azonban, hogy a kormány azt mondja: »Ha mentesít minket gyermekének oktatási költsége alól, kap egy utalványt, egy papírt meghatározott pénzüsszegről, amit csak és csakis akkor válthat be, ha ezt gyermekének iskoláztatására fordítja egy jóváhagyott iskolában.«A pénz összege lehet 2000 dollár, vagy kisebb összeg is, mondjuk 1500 vagy 1000 dollár. Így megoszlaná a megtakarítás ön és a többi adófizető között. (...) A szülőknek meg lehet és meg kell engedni, hogy az utalványokat...ne csak a magániskolákban, hanem más állami iskolákban is felhasználhassák”(Friedman, M.– Friedman, R. (1998, 163–164. o.).

¹⁵³ Atkinson 1988.

¹⁵⁴ Friedman, M.– Friedman, R. 1998, 164. o.

¹⁵⁵ Friedman, M.– Friedman, R. 1998, 165. o. Fontos hozzátenni, a szerzők hangsúlyozzák, hogy ez abban az irányban hat, hogy növekszik az oktatási források volumene, ugyanis az emberek így többet fognak oktatásra költeni, mint e nélkül.

„Ilyenkor a termék minőségének biztosításához a megtartásához a beleszólás szolgáltat fontos alternatív stratégiát” (Hirschman 2000, 100. o.). Sőt Hirschman azt is hangsúlyozza, hogy az oktatás és az egészségügy területén a kivonulás – tehát a szolgáltató elhagyása és másik szolgáltató igénybevétele – veszélyes is lehet a közszolgáltatás egészére, mert a szolgáltatás polarizáltságához vezethet, ami jelentősen több költséget okozhat, mint amennyi hasznot hoz a piacositás.¹⁵⁶ Javaslatá tehát a „beleszólás” biztosítása. Azaz olyan fórumok, testületek létrehozása, amelyek lehetővé teszik a fogyasztók képviselőinek beleszólását, mint például a betegjogi biztos vagy az iskolaszék. Ezek sok európai országban sikeresen működnek, ugyanakkor más országokban, mint például nálunk is nagyrészt kudarcot vallottak. A kudarcok forrása az a jelenség, hogy a „beleszólás intézményeiből” gyakran kiszorulnak a vevők képviselői, s vagy közvetlenül a szakma szervezeteivé, vagy a szakma kiszolgálóivá válnak, s a beleszólás helyett az eltusolás szervezetei lesznek. A beleszólás akkor lehet hatásos, ha a redisztribútor a tényleges fogyasztók iránt elkötelezett, s nem a szolgáltatók felé. Magyarul, ha az állam, az oktatás-, illetve egészségpolitika a tanulókat szolgáló iskoláját, a betegeket szolgáló egészségügyet akarja megvalósítani, nem pedig az oktatáspolitikát végrehajtó iskolák vagy az egészségpolitikát végrehajtó kórházak rendszerét. Ha az állam nem a fogyasztók iránt elkötelezett rendszerben gondolkodik, hanem az egyszerűbben irányítható kiszolgáló intézmények képviselőinek rendszerében, vagy különösen, ha nem a demokratikus módszerek iránt elkötelezett, hanem a fogyasztók felett álló, azokat nevelni, egrecióztatni akaró autark rendszerben, akkor a beleszólás megvalósulása és minőségjavító hatása illuzórikus.

Különösen a felsőoktatás esetében nagyobb lehetőség van a piac legalább részbeni érvényrejuttatására (pl. a tandíj és a hallgatói létszámot követő finanszírozások is ezt célozzák). Ám itt is jelentős szerepe kell legyen az érintettek (hallgatók s a végzeteket foglalkoztató gazdasági szféra szereplőinek, az intézményt befogadó régió képviselőinek) a beleszólását biztosító szervezeteknek, mechanizmusoknak. A hazai felsőoktatási intézmények esetében ezek meglehetősen csökevényesek. Helyettük a felsőoktatás minőségbiztosításában az akkreditáció a meghatározó. Fontos azonban észrevenni a „beleszólási intézmények” rendszere és az akkreditáció közötti különbséget. Az akkreditációs testületek a szféra vagy a szféra és az államigazgatás által létrehozott testületek, a „beleszólási testületek” pedig az egyes intézmények – minden egyes intézmény – fogyasztói által külön-külön létrehozott testületek.

¹⁵⁶ „A szülők, akik gyermekeiket nyilvános iskolából magániskolába küldik, döntésükkel hozzájárulnak a közoktatás színvonalának további hanyatlásához.” „A közoktatás minősége ugyanis mind a szülők, mind a gyermekek életét befolyásolja az adott közösségben, s ha a közoktatás minősége romlik, akkor ez olyan költségekkel járhat, amelyek semmissé teszik a gyermek magániskolába küldéséből fakadó előnyeit” (Hirschman 1995, 108. o.)

A redisztributív módon integrált oktatásnak tehát mind a minőségével, mind a hatékonyságával problémák vannak. Más oldalról viszont a piaci oktatásnak mindig polarizáló, egyenlőtlenségeket okozó hatása van.

A redisztributív rendszerekben a minőséggel sokan elégedetlenek. Ugyanis az egyének igényei sokszínűek, differenciáltak, a közfeladat-ellátás pedig törvényszerűen nivellált, nincs ugyanis minden állampolgár számára elfogadható indoka annak, hogy az egyének egy része magasabb színvonalú közellátást kapjon, mint a másik. Tehát a mindenkinek nagyjából azonos színvonalon biztosított közellátás mellett, mindig lesznek olyanok, akiknek ez kevés, és hajlandóak a magasabb színvonalért (vagy egyszerűen az állami finanszírozásból adódó kiszolgáltatottságuk¹⁵⁷ okán) fizetni. Ezek az igények a magánoktatási piacot erősítik, vagy a redisztributív oktatást a társadalmi különbségek szerint polarizálják. Az oktatáspolitikák megoszlanak abban a tekintetben, hogy mit tartanak igazságosabbnak: a fizetős magánoktatási piacot, vagy a társadalmi különbségek szerint differenciált redisztributív állami oktatási rendszert.

De a hatékonyság is sok gonddal küszködik. Az adófizetők befizetéseiből származó közkiadások hatékony felhasználásáért minden polgári állam felelősséggel tartozik, ugyanis ezen szolgáltatásoknál – piac hiányában – nem tud érvényre jutni a szolgáltatást igénybe vevők értékelése. Márpedig az állam – a közgazdasági irányzatok igen széles köre által vallottan – híresen rossz gazda. Az általa fizetett közfeladatok hatékonyságának, eredményességének kikényszerítésében mindig elmarad attól, amilyen hatékonyságot a piac képes elérni, vagy amilyen hatékonyan és ésszerűen az egyén képes saját forrásait felhasználni. Mert a redisztribútor egészen másként és mást értékel, mint a vevő.

Az állami támogatás hatékonyságát több módszerrel meg lehet próbálni javítani. Az egyik módszer az ellenőrzés. Minél elégedetlenebb a politika, annál szélesebb körű az ellenőrzés. A módszer másik csoportjának az a lényege, hogy a redisztribútor valamilyen módon igyekszik a tényleges fogyasztó, a közszolgáltatást igénybe vevő választásait, ezen választásoknak a szolgáltatást nyújtó intézményekre gyakorolt hatását érvényesíteni. Azaz piaci, kvázi piaci hatásokat érvényre juttatni.

És az inga leng – hol piacibb, hol redisztributívabb az oktatáspolitiká.

Különösen jól látszik ez a hazai oktatásirányítás változásain, ami a rendszerváltást követően az államszocialista központi irányításról (amely 1985-től kétségtelenül mutatott lépéseket az autonómia felé, de lényegében kemény állami és pártalárendeltségben működött mindvégig) egy olyan decentralizált oktatásirányításra állt át, amelyet az önkormányzatiság, a pluralizmus és az autonómia jellemezett. Az ezredfordulóra azonban világossá vált, hogy részint

¹⁵⁷ Mert az állam által fizetett közjóságot nyújtó szolgáltató az államnak és az állam által létrehozott különböző etikai, tudományos, akkreditációs, szakfelügyeleti stb. szervezetnek felelős és nem a szolgáltatást ténylegesen igénybe vevő fogyasztónak. Így törvénytörő a közjavakat fogyasztó kiszolgáltatottsága.

az önkormányzati oktatásfenntartás (és persze az egész finanszírozási rendszer), részint az intézményi autonómia hatására a magyar közoktatás erősen polarizálódott, s nem képes megbirkózni a gyermekek családi, társadalmi háttéréből adódó különbségekkel. A 2000-es évek legelején történt elemzések nyomán bizonyos változtatások történtek a finanszírozásban, és javaslatok születtek a fenntartás esetenkénti önkéntes államnak történő átadására. A 2010-es kormányváltás után azonban az önkéntesség helyett egy radikális államosítással, rigid központi irányításra tértek át az oktatás minden szintjén, amelynek nyomán az intézményi autonómia is megszűnt. Az inga tehát visszalendült a másik oldalra.

A felsőoktatás területén is hasonló folyamatoknak lehettünk tanúi az elmúlt negyed században. A rendszerváltás előtti központi párt- és állami irányítást 1993-ban egy humboldti típusú egyetemi szervezet, intézményvezetés és intézményi autonómia, valamint ezt az autonómiát tiszteletben tartó állami finanszírozás és irányítás váltotta. Ezt 2005-ben egy olyan reform(kísérlet) követte, ami vállalatirányítás jellegű intézményvezetést, s ehhez igazodó állami irányítást akart bevezetni, amely reform ugyan nagyrészt megbukott, de néhány eleme megmaradt. A 2010-es kormányváltás itt is radikális változásokat hozott, a kancellári rendszer bevezetésével és a normatív finanszírozás megszüntetésével, eliminálva az intézményi autonómiát, s bevezetve, visszahozva egy kvázi direktív minisztériumi irányítást. Az inga tehát itt is visszalendült a másik oldalra.

A magyar felsőoktatás intézményi irányításának változása 2014-ben vett olyan fordulatot, amelynek nyomán egy szélsőségesen államilag kontrollált rendszer alakult ki.

A hazai felsőoktatás intézményirányítási rendszerének változásai

	Operatív vezető	Akadémiai testület	Döntéshozó testület	Tanácsadó /felügyeleti testület
HU 1993	Rektor	Egyetemi tanács		x
HU 2005 terv	Rektor	Egyetemi tanács	Irányító Testület (+)	
HU 2006	Rektor	Szenátus		Gazdasági Tanács (+)
HU 2011	Rektor (+)	Szenátus		Gazdasági Tanács
HU 2013	Rektor (+)	Szenátus		Gazdasági Tanács (*)
HU 2014	Rektor	Szenátus	Kancellár (+)	x
HU 2015	Rektor	Szenátus	Kancellár (+)	Konzisztórium (+)

Jelölések:

	kizárólag belső érdekelt tag
	belső és külső tagok
	kizárólag külső érdekeltek tagok
(*)	Nem kötelező
(+)	(+) kormány által kiválasztott és kinevezett

Ugyanakkor olyan felsőoktatási intézményvezetési szisztéma tűnik leginkább általánosnak a fejlett világban, amely úgy érvényesíti az állami (kormányzati, tulajdonosi, finanszírozói) érdekeket és a piac, illetve a gazdasági racionalitás érdekeit, hogy az autonómia, s az akadémiai értékek ne vagy csak a lehető legkisebb mértékben sérüljenek. Mint Teichler írja: „egyensúlyt kell találni a menedzseri kompetenciák és a vezető autonóm egyetemi tanári testület között” (Teichler 2003).

Ehhez arra lenne szükség, hogy az állami és a piaci érdekek érvényesítése olyan testületek létrehozásával történjen, amelyben az intézményi, akadémiai szereplők képviselőihez jutnak. Ezzel együtt ugyanakkor helye van a gazdasági éra és az állam képviselőinek is az egyetemi testületekben, s helye van a korszerű menedzsmentelemek megjelenésének is.

A JELEN ÉS JÖVŐ ISKOLÁZOTTSÁGI SZERKEZETE

Az iskolázottságról már többször volt szó. Elsősorban annak mennyiségi mutatóival foglalkoztunk, azonban igen fontos tényező az iskolázottság szerkezete is. Az itt következő részben azt vizsgáljuk meg, hogy a fejlett országokban a népesség iskolázottségének milyen a szerkezete. Egy ilyen elemzés egyben arra a kérdésre is választ adhat, hogy a (gazdasági) fejlődéssel miként is alakul az emberek vertikális iskolázottsága.

Elemzésünkben az iskolázottság szerkezetét országcsoportonként vizsgáljuk, ugyanis a gazdasági fejlődéssel jól kitapintható különböző modellek alakultak ki a gazdaság és az intézmények szerveződésében.

A közgazdasági teóriák a piacgazdaságot, a kapitalizmust nagyjából egységes modellnek feltételezik ugyan, de az állam beavatkozásának mértéke és több intézményi jellemző miatt gyakran megkülönböztetnek liberális piacgazdaságot, illetve koordinált piacgazdaságot (Farkas 2011a). Később, különösen a globalizáció kiszélesedése nyomán megjelentek olyan megközelítések, amelyek több kapitalizmus modellt azonosítottak, (talán legismertebbek Amable 2003 és Sapir 2006, illetve magyarul Andor 2008 és Artner 2011 munkái).

Artner (2011) Andor (2008) tipológiája nyomán a következőképpen jellemzi az egyes modelleket:

- **Az angolszász modell**, amelyet a közgazdasági liberalizmus, a laissez-faire elv jellemez, ami a múlt század 30-as évek válsága, és Keynes munkássága óta számos állami beavatkozással közte szociális beavatkozással is kiegészül. „A jólét újraelosztásának szempontja másodlagos a nyereségmaximalizálással szemben. Ennek megfelelően a munkavállalókat kevés szabály védi” (Artner 2011).
- **Az északi modell**, amelyet igen jelentős állami beavatkozás (jövedelemközpontosítás) jellemez. Mint Artner (2011) írja: „Szociáldemokrata indítatás, jövedelemközpontosító, teljes foglalkoztatásra törekvő rendszer,

erős szakszervezetekkel, országos érdekegyeztetéssel, magas szintű adóztatással, szolidáris bérpolitikával (minimális bérkülönbségek), ingyenes oktatással és egészségüggyel, fejlett munkaügyi ellátó- és továbbképző rendszerrel.”

- **A kontinentális modell** „kereszténydemokrata indíttatású, a középosztály jólétét (az elért jóléti szintek megtartását) célzó (nem egalitárius) modell. Fejlett, de nem univerzális jóléti állam, korporatizmus (pl. a dolgozók képviselői részt vesznek a vállalati felügyelőbizottságban), erős ágazati szakszervezetek, kollektív szerződések” (Artner 2011).
- **A mediterrán modell** „az országok félperifériás jellege miatt, a jóléti rendszerek (formája, teljesítménye) igen vegyes képet mutat. Többnyire alacsony foglalkoztatási szint, kiterjedt szürkegazdaság jellemzi őket. A munkavállalók jogi védelme erős, a szegénység kockázata azonban a munkanélkülieket célzó ellátórendszerek viszonylagos gyengesége miatt magas. Az adózás szintje közepes” (Artner 2011).

Sapir (2006) a fenti négy modellt a hatékonyság és a méltányosság koordináta-rendszerében értelmezi, illetve mutatja be.

		HATÉKONYSÁG	
		Alacsony	Magas
MÉLTÁNYOSSÁG	Magas	Kontinentális	Északi
	Alacsony	Mediterrán	Angolszász

A négy európai modell

Forrás: Sapir 2006.

A fentiekén túl még meg szokták különböztetni a japán modellt¹⁵⁸ is – azonban jelen munkánkban ez kívül esik a vizsgálatunk látókörén.

¹⁵⁸ Artner (2011) szerint a japán modell jellemzői: „liberális demokrata indíttatás, tartós, biztos foglalkoztatás, szenioritás, hosszú távú tervezés, a családra, hierarchiára, lojalitásra, függőségre épülő történelmi-kulturális alapzat (konfucianizmus, sintoizmus,

A posztoszocialista országokat gyakran megpróbálják ezekbe a kategóriákba besorolni,¹⁵⁹ de nemritkán külön modellként azonosítják. Például Farkas (2011a) közép- és kelet-európai klaszterként, illetve közép- és kelet-európai modellként (Farkas 2011b).

Ebben az írásban a (fejlett) posztoszocialista országokat külön modellként kezeljük, s éppen azt igyekszünk megvizsgálni, hogy milyen különbségek mutathatók ki ezen országok, s a többi modellbe tartozó OECD-ország iskolázottsága között. Vizsgálódásunk időhorizontja a 90-es évek vége és a 2000-es évek második évtizedének legeleje: azaz a 2011-es és az 1998-as évek adatait használtuk¹⁶⁰ a vizsgálat során.¹⁶¹

A beiskolázási arányok alakulása

Érdemes először megvizsgálni a beiskolázási arányok alakulását az egyes országcsoportokban.

Az adatok alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az alapfokú iskolázottság nem változik – hiszen mindegyik vizsgált országcsoportban ezen az oktatási szinten maximális, teljes a beiskolázás.

Ugyanakkor a középfokú beiskolázási arányok valamennyivel még növekedtek – nyilván itt még nem teljes a telítődés –, s ez a növekedés a kontinentális országcsoport mellett a posztoszocialista országcsoportban a legnagyobb.

buddhizmus, önfegyelem), a szakszervezetek és munkaadói szervezetek is vállalatokként szerveződnek (korporatív rendszer – állam és nagytőke partnersége)."

¹⁵⁹ Mint Antner (2011) írja, André Sapir a kelet-európai országokat a következőképpen sorolja be:

- Magyarország kontinentális (az alacsony foglalkoztatás miatt nem hatékony, de szolidáris);
- Lengyelország, Szlovákia mediterrán („sem nem elég hatékony, sem nem elég igazságos”);
- Észtország, Lettország, Litvánia angolszász;
- Csehország, Szlovénia északi.

Andor viszont a balti országok az angolszász („neoliberális”) modellt honosították meg, de Szlovéniát „neokorporatista”-ként implicite a kontinentális modellhez sorolja, a négy visegrádi országot (Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát és Magyarországot) pedig a két csoport közé helyezi. Ezek Szlovéniánál „neoliberálisabbak” (a külföldi tőke nagyobb szerepe miatt), munkaerő-piaci viszonyaik és jóléti rendszereik azonban a baltiakénál fejlettebbek (Antner 2011).

¹⁶⁰ Az adatok forrása az Education at a Glance 1998 és az Education at a Glance 2012 és 2013. Ezek mellett – a hiányzó adatokat az Eurostat adatbázisából, valamint az UNESCO adatbázisából egészítettük ki.

¹⁶¹ Az adatok nagyobbik része csakugyan 2011-es, illetve 1998-as, de egyes esetekben 2010-es, illetve 1999-es adatokat is kénytelenek voltunk – adathiány miatt – használni, így a 90-es évek végi és a 2000-es évek második évtizedének legeleji azonosítás valamivel helytállóbb.

Igazán jelentős beiskolázási aránynövekedés a felsőoktatásban volt – itt is elsősorban a posztszocialista országcsoport esetében, ahol a növekedés 70% feletti a vizsgált valamivel több mint tíz év alatt. De a kontinentális országcsoportban is 50% körüli, s a mediterrán országokban is meghaladja a 40%-ot.

Szembetűnő az együttmozgás az országcsoportok között, azonban ezen aligha lehet csodálkozni, hiszen EU stratégiai elképzeléseiben az oktatásnak – azon belül is elsősorban a felsőoktatásnak – kiemelt szerepet tulajdonít.

A felsőoktatás horizontális képzési struktúrája

Az iskolázottság indikátorai között sokszor emlegetett a felsőoktatás horizontális képzési szerkezetének két legfontosabb jellemzője: a természettudományi és műszaki fakultásokon tanulók hányada, valamint a humán és jogi fakultásokon tanulók hányada. Az 1998-as és 2011-es adatokat vizsgálva egyértelműen látszik a természettudományos és a műszaki fakultásokon tanulók hányadának növekedése mindegyik országcsoportban. Mindvégig a kontinentális országcsoport esetében a legnagyobb ez az arány, s az országcsoportok sorrendjében is csak annyi változás történt, hogy az északi országcsoportban lett legalacsonyabb ez a mutató 2011-re, és így a posztszocialista országcsoportban található arány megelőzte azokat.

A felsőoktatás horizontális képzési struktúrájának változása 1998–2011

2010/1998	A természettudományos és a műszaki fakultásokon tanulók hányada a felsőoktatásban	A humán és jogi fakultásokon tanulók hányada a felsőoktatásban
Angolszász	140%	91%
Mediterrán	148%	96%
Északi	127%	100%
Kontinentális	124%	102%
Posztszocialista	141%	94%

Az is jól látszik, hogy a legjelentősebb változás – a természettudományos és a műszaki fakultásokon tanulók hányadának növekedését illetően – a mediterrán és a posztszocialista országokban következett be. Az előzőekben 48%-kal, az utóbbiakban 41%-kal növekedett ezen hallgatói részarány.

A természettudományos és műszaki fakultások hallgatóinak hányada nem véletlenül növekedett, hiszen az EU kiemelt prioritásként kezeli ezen szakirányok növelését. Ugyanakkor a gazdaságilag legdinamikusabban fejlődő északi országokban igen alacsony a növekedési arányuk, míg a mediterrán országokbeli igen erőteljes növekedésnek nem igazán látszik a gazdasági hatása. Magyarul a felsőoktatási képzés termelési rendeltetésének erőltetése nem igazán látszik visszaigazolódní a gazdaságok teljesítményén.

A PISA-eredmények országcsoportonként

A PISA-eredmények országcsoportonkénti időbeli alakulását vizsgálva szembevetünk, hogy a 90-es évek végén élen járó angolszász országcsoportot a 2010-es évekre utolérte az északi országcsoport mind a PISA-eredményeket tekintve, mind a gazdasági fejlettségüket illetően is.

A PISA-eredmények és a gazdasági fejlettség 2000 és 2009

	Reading		Mathematical		Scientific		GDP/fő (\$/fő)	
	2000	2009	2000	2009	2000	2009	2000	2009
Angolszász	524	508	521	505	522	519	26017	38902
Északi	516	508	515	512	508	514	26648	40478
Kontinentális	489	488	498	502	489	501	25268	37568
Posztszocialista	484	489	485	498	497	507	11938	22660
<i>Mediterrán</i>	<i>481</i>	<i>485</i>	<i>459</i>	<i>480</i>	<i>472</i>	<i>485</i>	<i>19448</i>	<i>29186</i>

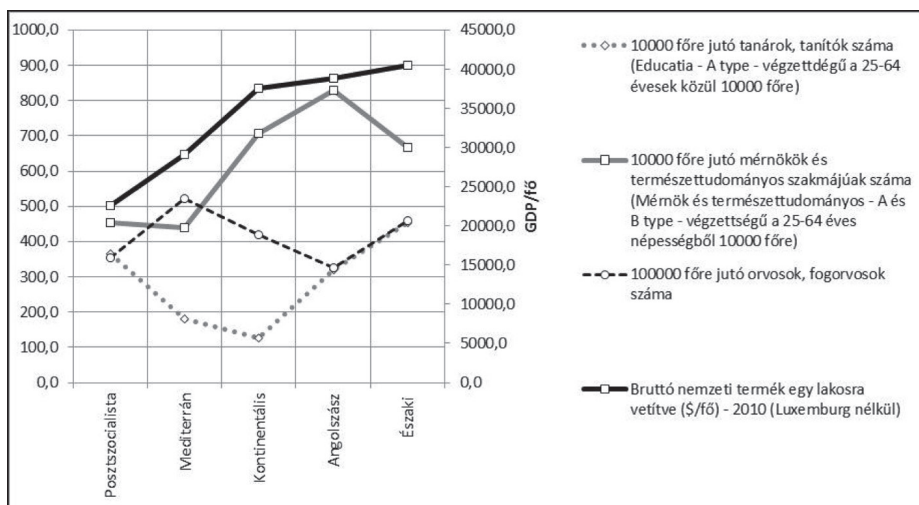
Nyilván a két év PISA adatai csak korlátozottan vethetők össze, de az országcsoportok egymáshoz viszonyított helyzete, eredményei értékelhetők.

Látszik, hogy a posztszocialista országok a PISA értékeit tekintve utolérték a kontinentális országcsoportot, azonban gazdasági fejlettségüket tekintve ez nem mondható el.

Más oldalról az is szembeűnő, hogy az országcsoportok közötti különbségek csökkentek, azaz az egyes országcsoportok oktatásának teljesítménye, minősége közeledett egymáshoz, ami alighanem éppen a PISA-vizsgálatok – amelyek megteremtették a rendszeres nemzetközi összehasonlító elemzések lehetőségét – egyik fontos eredménye.

A diplomás ellátottság

A diplomás ellátottsági mutatók, mint a tanárok, tanítók, valamint a mérnökök és természettudományos szakmájúak továbbá az orvosok, fogorvosok fajlagos száma, gyakori indikátora az egyes országok iskolázottsági összehasonlításának. Ezeknek a mutatóknak jelen elemzésünkben csak a 2011-es értékeit vizsgáltuk.

Diplomás ellátottsági mutatók 2011

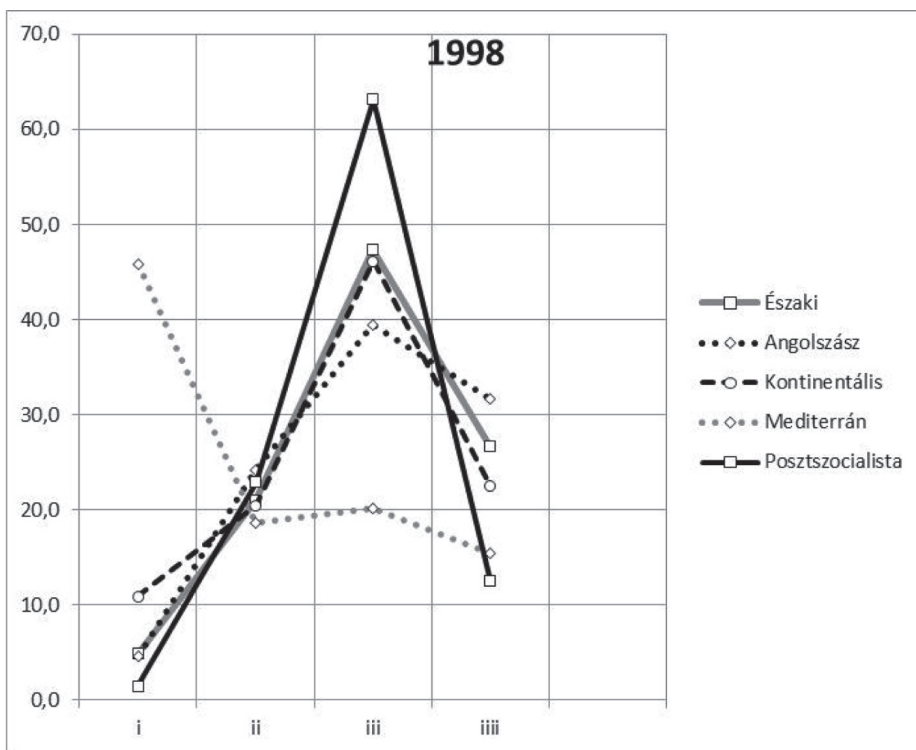
Az adatok azt mutatják, hogy igen jelentős eltérés van az egyes országcsoportok között. A legnagyobb szórás a 10000 főre jutó tanárok, tanítók számában található. Ennek oka mélyebb elemzést igényelne, de valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha azt gondoljuk, hogy egyes országcsoportokban (pl. az északi és a posztoszocialista országok esetében) ezek olyan szakok, amelyek általánosan „fogyaszthatók”, míg a kontinentális és a mediterrán országcsoportban inkább célzott, pályára felkészítő képzésről van szó.

A legkisebb szórás az orvosok fajlagos számában van, ami aligha meglepő, hiszen ez egy drága és kevésbé „fogyasztott” képzés.

Sem a fajlagos orvoslétszám, sem a fajlagos tanárlétszám nem látszik összefüggeni a gazdasági fejlődéssel, ugyanakkor a mérnökök és természettudományi végzettségűek fajlagos száma viszonylag jól együtt mozog azzal. Bár hozzá kell tenni, hogy itt is látszik, az északi országoknak magasabb fajlagos GDP-jük eléréséhez elegendő volt kevesebb mérnök és természettudományos végzettségű is.

A népesség vertikális iskolázottsági szerkezete

Két módszerrel hasonlítottuk össze az egyes országcsoportok (25–64 éves) népességének iskolázottságát. Részint megvizsgáljuk az iskolázottság szerinti szórását, részint a kumulált iskolázottságát a lakosságnak.

Az iskolázottsági szerkezet az OECD-országokban kapitalizmusmodellenként, 1998

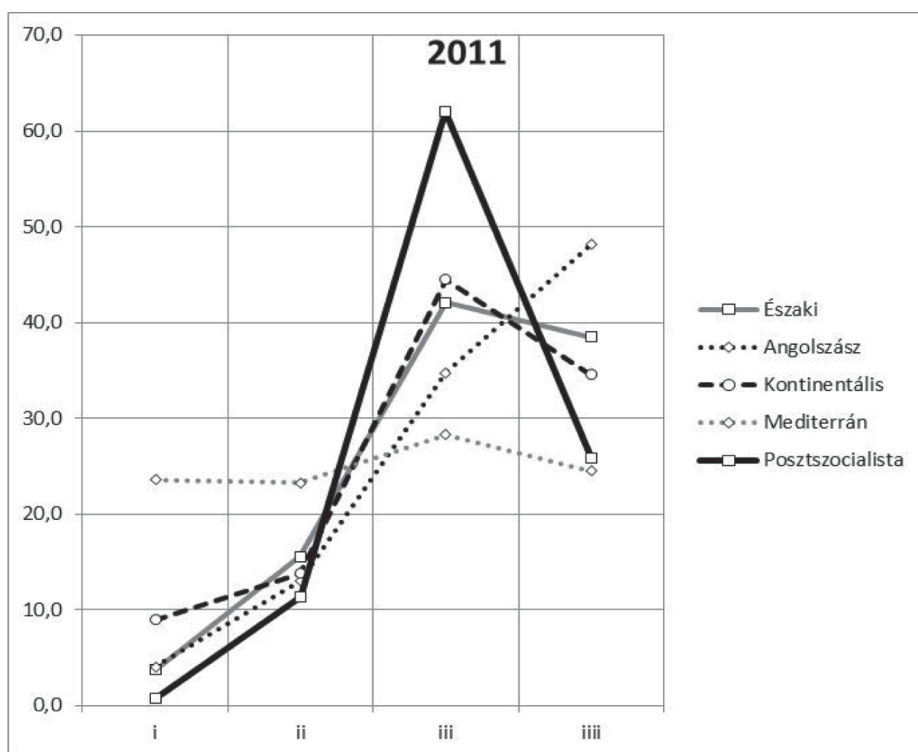
Megjegyzés:

i = Pre-primary and primary education

ii = Lower secondary education

iii = ISCED 3C + ISCED 3B + ISCED 3A

iiia = Post-secondary non-tertiary education + Tertiary education Type B + Tertiary education Type A + Advanced research programmes

Az iskolázottsági szerkezet az OECD-országokban kapitalizmus modelleként, 2011

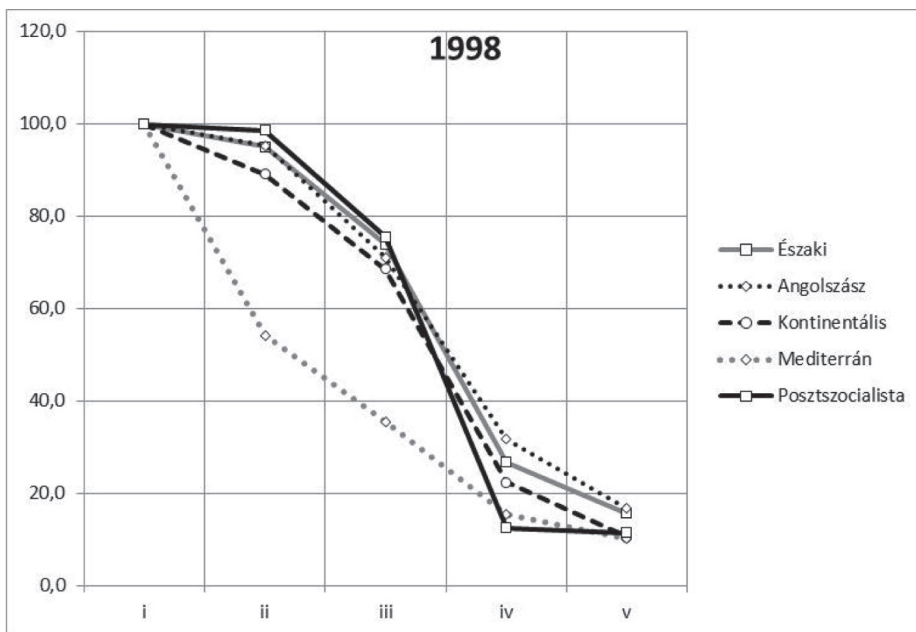
Igen szembevető különbségeket találunk az egyes országcsoportok (kapitalizmus modellek) népességének iskolázottsági szerkezetében, s annak fejlődésében is.

- A mediterrán országokat a 90-es évek végén nagyarányú alacsony iskolázottság és alacsony arányú középfokú, s még alacsonyabb felsőfokú arány jellemezte, ami a 2000-es évek első évtizedének végére szinte azonos arányúvá vált mindegyik képzettségi szintet illetően.
- A többi országcsoport a 90-es évek végén egymáshoz nagyjából hasonló eloszlást mutat: mindegyiknél viszonylag kis arányú a nagyon alacsony végzettségűek aránya, magasabb az alapfokúak és még magasabb a középfokúak aránya, s ismét alacsonyabb a felsőfokúak aránya. A 2000-es évek első évtizedének végére – az angolszász országcsoport kivételével – a szórás alakja megmarad, de jól érzékelhetően megnövekedett iskolázottsággal, ami főleg a felsőfokú végzettségűek arányának növekedésével járt. (Az angolszász országcsoport esetében különösen szembevető ez az eltolódás, amelynek nyomán a szórás alak is megváltozik, normális jellegűből, exponenciális jellegűvé válik.)

- Egyértelműen kiugrik a posztszocialista országok népességének iskolázottsági sajátossága. Mind a 90-es évek végén, mind a 2000-es évek első évtizedének végén ezekben az országokban kiugróan magas a középfokú végzettségűek aránya, ugyanakkor mindkét időpontban itt a legalacsonyabb a felsőfokúak aránya.

Valamivel finomabb elemzést tesz lehetővé a kumulált iskolázottságnak az országcsoportonkénti vizsgálata, azért is, mert itt öt képzettségi szintet különítünk el. Itt is két országcsoport iskolázottsági szerkezete tűnik ki.

- A mediterrán országok esetében szembevető a többi országcsoporttól elmaradó iskolázottság. (Pl. a legalább lower secondary végzettségűek aránya 1998-ban 70% körül, 2011-ben 80% felett van minden országcsoportban, kivéve a mediterránt, ahol mindkét évben ettől mintegy 30-35%-ponttal elmaradt.)

A kumulált iskolázottsági szerkezet kapitalizmusmodellenként, 1998

Megjegyzés:

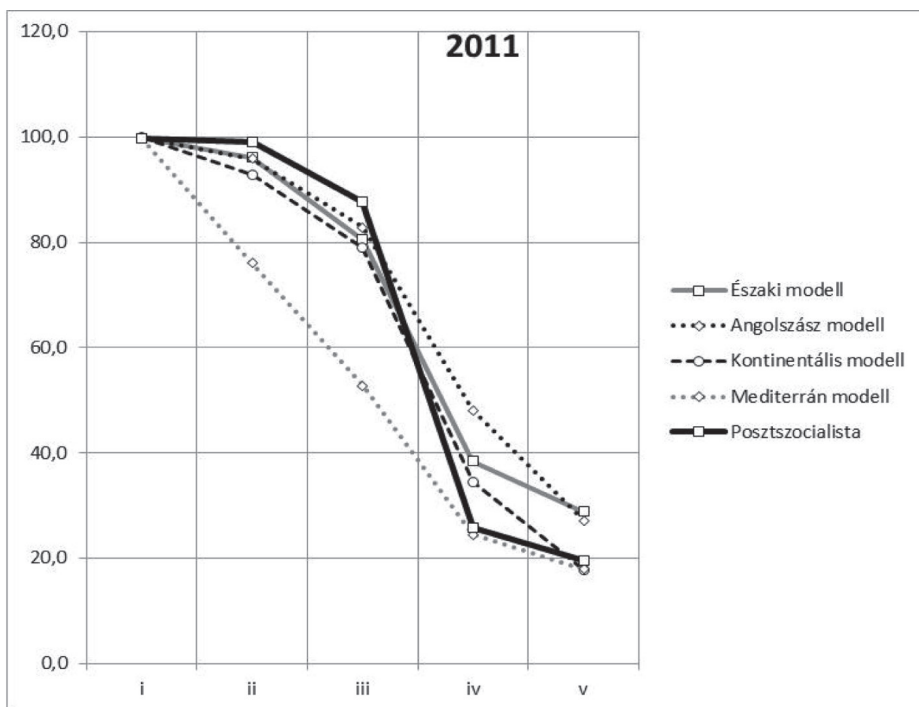
i = Pre-primary and primary education

ii = Lower secondary education

iii = ISCED 3C + ISCED 3B + ISCED 3A

iv = Post-secondary non-tertiary education + Tertiary education Type B

v = Tertiary education Type A + Advanced research programmes

A kumulált iskolázottsági szerkezet az OECD-országokban kapitalizmusmodellenként, 2011

- A posztoszocialista országcsoporthoz pedig az látszik, hogy miközben a legalább középfokú végzettséggel rendelkezők aránya magasabb, a posztsekunder és a felsőfokú végzettségűek aránya alacsonyabb, mint a többi országcsoporthoz képest, lényegében megegyezik a mediterrán országokéval.

Végeredményben azt állapíthatjuk meg a posztoszocialista országok iskolázottsági szerkezetéről, hogy a mai napig megőrizte a rendszerváltás előtti erős szakmunkás orientációját, és visszaszorított felsőfokú végzettségű arányát.

Az oktatási ráfordítások

A ráfordítási adatok alapján megállapítható, hogy mindegyik országcsoporthoz csökkent az iskoláskorú népesség aránya, ugyanakkor mindenhol növekedtek az oktatási kiadások, és – a posztoszocialista országokat kivéve – mindenhol növekedtek az oktatásra fordított közkiadások a GDP-hez viszonyítva.

Az oktatási ráfordítások változása országcsoportonként 1998 és 2011

2011/1998	GDP/fő változás	Az 5–14 éves népesség válto- zása	Összes oktatási kiadás változása	A közösségi oktatási kiadások változása
Posztszocialista	190%	69%	104%	94%
Kontinentális*	149%	90%	105%	111%
Északi	152%	94%	110%	106%
Mediterrán	150%	89%	102%	104%
Angolszász	150%	86%	112%	104%

* Luxemburg nélkül számolva.

A legmagasabb az oktatási ráfordítások GDP-hez mért aránya az északi országokban, s egyben itt a legmagasabb a közösségi kiadások mértéke is. Az északi modell gazdasági előretörésében ennek alighanem fontos szerepe van (a korábban már hangoztatott egyéb feltételek mellett).

A posztszocialista országokban csökkent egyedül az oktatásra fordított közkiadások GDP-hez mért aránya, jóllehet itt csökkent legjobban az iskoláskorú népesség aránya is. Végeredményben mára a posztszocialista és a mediterrán országcsoportban fordítják legkevesebbet az oktatásra.

A közoktatásfinanszírozás friss hazai adatai igen komoly forráskivonásról tanúskodnak. Az alapfokú oktatás költségvetési kiadásai a GDP-hez viszonyítva 2010-ről 2013-ra 1,7%-ról 1,4%-ra (azaz közel 20%-kal) estek, a középfokú oktatásé pedig 1%-ról 0,6%-ra (40%-kal).¹⁶²

A felsőoktatás kiadásai esetében is forráskivonásnak vagyunk tanúi, 2010 és 2016 között, 2009-es áron számítva 11%-kal csökkentek, a felsőoktatás állami támogatása harmadával csökkent, bevételei pedig közel 10%-kal növekedtek.¹⁶³

Magyarországon tehát az oktatás kiadásai mind az államháztartási kiadások, mind a GDP arányában a rendszerváltás óta legalacsonyabb szintre süllyedtek 2012-re illetve 2013-ra. Utoljára az elmélyülő gazdasági válságban vergődő államszocializmus idején, a 80-as évek elején volt ilyen alacsony az oktatási ráfordítások aránya hazánkban.

Oktatáspolitikai következtetések

Végeredményben az országcsoportonként vizsgált oktatási és iskolázottsági jellemzők alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az elemzett öt európai kapitalizmusmodell országcsoportjainak ebbéli sajátosságai alapján több különbséget mutat. A beiskolázási arányok az angolszász és az északi országcsoportokban

¹⁶² Forrás: Statisztikai Tájékoztató, Oktatási Évkönyv 2013/2014.

¹⁶³ Saját számítás a központi költségvetési törvények adatai alapján.

a legmagasabbak, és a mediterránban a legalacsonyabbak. A posztszocialista és a kontinentális a kettő között helyezkedik el.

A diplomás ellátottság – akárcsak az iskolázottság – tekintetében az angolszász, az északi és a kontinentális modellek igen közel állnak egymáshoz, lényegében igen kis különbségek tapasztalhatók a vizsgált sajátosságaik között. Ugyanakkor a mediterrán igen jellemzően eltér a többi országcsoporttól, azoktól jelentősen alacsonyabb diplomás ellátottságával és alacsonyabb, de egyenletes eloszlású iskolázottságával. Különösen szembetűnő a posztszocialista és a mediterrán iskolázottságfejlődés eltérő volta. Miközben a mediterránt egy egyenletes fejlődés jellemzi, addig a posztszocialista országcsoportot a középfokú iskolázottság kiugró fejlődése.

Az elemzések alapján legsikeresebbnek az északi modell látszik, hiszen a vizsgált közel másfél évtized alatt gazdasági fejlettségben lényegében utolérte az angolszász modellt, amiben nyilvánvalóan jelentős szerepet játszott az iskolázottság növekedése, valamint az iskolai teljesítmények növekedése.

A posztszocialista országcsoport lényegében egyik kapitalizmusmodellhez sem hasonlít – vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy valamiben mindig hasonlít valamelyikre.

A posztszocialista országcsoportot jellemzi a legdinamikusabb beiskolázási növekedés, azonban ennek ellenére igaz az, hogy ezen országcsoport iskolázottsági jellemzői a mai napig őrzik a rendszerváltás előtti, alapvetően a szakképzést priorizáló és a felsőoktatást háttérbeszorító oktatáspolitikájuk örökségét, azaz a középfokúak – ezen országcsoportokban – kiugróan magas, és a felsőfokú végzettségűek szembetűnően alacsony arányát.

Az elemzés talán rá tudott világítani arra, hogy az oktatásnak jelentős szerepe lehet a posztszocialista országok felzárkózásában (hozzátéve – a már korábban is hangsúlyozott – tökebefektetésekkel, infrastruktúrafejlesztéssel történő szükségszerű összehangoltságát).

Ugyanakkor arra is rávilágított a vizsgálat, hogy a posztszocialista országok, köztük hazánk képzettségi struktúrája meglehetősen torz. A magas középfokú végzettségű arány mögött magas szakmunkásképző intézeti és szakiskolai végzettség arány húzódik, amely iskolai végzettségek rendkívül szűk alapképzésre épülnek. Ez pedig a gazdaság változásához való alkalmazkodás, az át- és továbbképzések akadályává válik. Ráadásul a 2010-es kormány és vele oktatáspolitikai váltás nyomán a szakképzés átalakítása, az alapképzési óraszámok radikális lecsökkentése, a duális képzés erőltetése a helyzeten nemhogy javítana, hanem ront. Ugyanis az alapképzés óraszámának csökkentése nyilvánvalóan akadály lesz a későbbi át- és továbbképzésnek. A duális képzés pedig – a mintául szolgáló német rendszerrel szemben – egy nagyjából elmaradott gazdasági struktúrában törvényszerűen elmaradott technológiai, technikai tudást, képzettséget, skillt fog átadni. Mindehhez társul még az oktatáspolitikai azon törekvése, hogy a kisgimnáziumok bezárásával főleg a vidéki fiatalokat ebbe az abnormális szakképzési rendszerbe kényszeríti.

A bemutatott összehasonlításból – a hazai oktatáspolitikára nézve – sokkal inkább a felsőoktatás kiemelt prioritása kellene következzen, szemben a 2010 utáni hazai oktatáspolitikai középfokú szakképzés-centrikusságával. Mint ahogy az összehasonlítás arra is rámutat, hogy az oktatás közösségi ráfordításainak csökkenése is ellentétes az európai országok tendenciáival, pedig ebben az összehasonlításban nem is szerepel még a hazai oktatás állami kondícióinak 2010 utáni radikális szűkítése.

Negyedszázaddal a rendszerváltás után Magyarországon jól érzékelhetően megrendült az oktatás hosszú távú gazdaságfejlesztő hatásába vetett kormányzati bizalom. A 2010-től érvényesülő új oktatáspolitikai középfokú szakképzést priorizáló, s a felsőoktatást visszafogó törekvései sokkal inkább a fejlett országoktól elütő iskolázottsági eloszlást mozdítják elő, mintsem a gazdaságilag sikeres északi vagy angolszász modell struktúráját.

Melléklet

Beiskolázási arányok, 2011

2011	Beiskolázás alapfokon (5–14 éves résztvételi arány)	Beiskolázás alap- és közép- fokon (15–19 évesek rész- vételi aránya)	Beiskolá- zás közép- fokon (Upper secondary graduation rates 2011)	Beiskolázás felsőfokon (First-time graduation rates from tertiary- type A)	GDP/fő
Angolszász	99,1	82,7	91,4	45,5	38902
Északi	98,4	87,0	91,2	44,6	40478
Kontinentális	98,4	84,4	91,0	33,0	47003
Mediterrán	99,8	84,4	92,3	31,2	29186
Posztszocialista	96,8	89,7	91,5	41,7	22660

Beiskolázási arányok, 1998

1998	Beiskolázás alapfokon (5–14 éves résztvételi arány)	Beiskolázás alap- és középfo- kon (15–19 évesek résztvételi aránya)	Beiskolázás középfo- kon (Upper secon- dary gradua- tion rates 1999)	Beiskolázás felsőfokon (First-time graduation rates from tertiary-type A)	GDP/fő
Angolszász	98,8	76,0	90,7	42,1	26017
Északi	96,3	84,4	94,3	35,6	26648
Kontinentális	98,2	84,6	88,3	21,9	30029
Mediterrán	101,9	75,0	84,0	21,9	19448
Posztszocialista	97,4	77,2	86,8	24,2	11938

Beiskolázási arányok változása országcsoportonként 1998–2011 között

2011/1998	Beiskolázás változása alapfokon (5–14 éves részvételi arány)	Beiskolázás változása alap- és középfokon (15–19 évesek részvételi aránya)	Beiskolázás változása középfokon (Upper secondary graduation)	Beiskolázás változása felsőfokon (First-time graduation rates from tertiary-type A)	GDP/fő változása
Angolszász	100,3%	108,9%	100,8%	108,0%	149,5%
Mediterrán	97,9%	112,5%	96,8%	142,4%	150,1%
Északi	102,1%	103,0%	103,0%	125,2%	151,9%
Kontinentális	100,3%	99,8%	109,8%	150,7%	156,5%
Posztszocialista	99,4%	116,1%	105,5%	172,0%	189,8%

A felsőoktatás horizontális képzési struktúrája, 1998 és 2011

	A természet-tudományos és a műszaki fakultásokon tanulók hányada a felsőoktatásban	A humán és jogi fakultásokon tanulók hányada a felsőoktatásban	GDP/fő	A természet-tudományos és a műszaki fakultásokon tanulók hányada a felsőoktatásban	A humán és jogi fakultásokon tanulók hányada a felsőoktatásban	GDP/fő
	1998			2011		
Angolszász	21,6	62,6	26017	30,1	56,9	38902
Északi	22,2	53,4	26648	28,2	53,6	40478
Kontinentális	28,8	56,6	30029	35,6	57,7	47003
Mediterrán	23,5	56,5	19448	34,7	54,5	29186
Posztszocialista	21,2	62,6	11938	29,8	58,7	22660

Diplomás ellátottsági mutatók, 2011

	Bruttó nemzeti termék egy lakosra vetítve (\$/ fő) – 2010	10000 főre jutó tanárok, tanítók száma (Educatia –A type – vég- zettségű a 25–64 évesek közül 10000 főre)	10000 főre jutó mér- nökök és természet- tudományos szakmá- júak száma (Mérnök és természet-tudományos –A és B type – végzettsé- gű a 25–64 éves népes- ségből 10000 főre)	100000 főre jutó orvo- sok, fog- orvosok száma
Kontinentális	47003,4	127,6	706,8	420,4
Északi	40477,6	453,4	667,6	460,6
Angolszász	38902,2	319,3	828,8	325,5
Mediterrán	29185,5	181,3	439,7	521,5
Posztszocialista	22659,8	365,0	455,0	352,8

*A középfokú végzettségű nők és a férfiak iskolázottsági különbsége a képzés
orientációja szerint, 2011*

	Középfokú szakképzett- séggel	Középfokú szakképzett- séggel	Általános középfokú végzettséggel	Általános középfokú végzettséggel
	férfi	nő	férfi	nő
Északi	38,5	31,8	7,8	7,7
Angolszász	21,3	13,1	20,1	21,3
Kontinentális	44,0	40,4	6,2	7,6
Mediterrán	20,4	16,3	14,6	18,7
Posztszocialista	51,5	42,5	15,8	14,4
Magyarország	21,5	23,1	44,5	32,5

A ma és a holnap felsőoktatása

Ebben a részben azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a 21. században miként alakul a felsőoktatási expanzió, illetve az expanzió nyomán a felsőoktatás. Beszélhetünk-e még felsőoktatási expanzióról, s ha igen, mennyiben változott az meg a 21. század elejére a 20. század közepétől, második harmadától induló kiterjedéshez képest. Egyáltalán megváltozott-e? Van-e régi és van-e új expanzió, vagy régi az új expanzió?

A FELSŐOKTATÁSI EXPANZIÓ OKAI A 20. SZÁZADBAN

Philip H. Coombs híres könyvében így ír az oktatás expanziójáról. „A második világháború végétől az oktatásra irányuló társadalmi igények gyorsan fokozódnak. Ennek három indoka van. Az első a szülők és gyermekeik növekvő iskolázási törekvése. A második az, hogy sok helyen hangsúlyt kapott a társadalompolitikában az oktatás fejlesztése, mint az egész nemzeti fejlődés előfeltétele, és demokratikus követelménynek tekintették az »iskoláztatási arányok« növelését, ami azt jelenti, hogy minden korcsoport nagyobb része hosszabb ideig járjon iskolába. A harmadik ok a demográfiai robbanás, amely mennyiségileg sokszorozta meg ezeket a társadalmi igényeket” (Coombs 1971, 16. o.).

A felsőoktatás tömegesedésében is meghatározóak ezek az okok.

Az alábbiakban áttekintjük – ettől némileg eltérő logikában – a felsőoktatási expanzió okait

Közgazdasági megfontolások

A 20. század hatvanas éveiben kezdődő felsőoktatási expanziónak számos közgazdasági okát és magyarázatát ismerjük, mint korábban részletesen elemeztük.

Az egyik egy igen régi meggondolás. Az az elképzelés ugyanis, hogy az oktatás, a gazdasági fejlődés egyik meghatározó tényezője már a közgazdaságtan első teoretikusaiban felmerült. Adam Smith az állótőke részének tekintette „a lakosság, illetve a társadalom valamennyi tagjának minden gazdaságilag hasznos tudását és képességét” (Smith 1992, 282. o.).

Az ember, a képzett munkaerő, mint alapvető termelési tényező, s így mint a gazdasági fejlődés egyik meghatározó tényezője – a fizikai tőke mellett – a neoklasszikus közgazdaságtan egyik alapvetése. P.H. Douglas amerikai közgazdász és Ch. W. Cobb matematikus a gazdasági növekedést a tőke és a munkaerő mennyiségének változásával igyekezett megmagyarázni. De már ekkor kiderült, hogy a mennyiség mellett a minőség is alapvető szerepet játszik, amelyet többek között Robert Solow és Odd Aukrust próbált először számszerűsíteni. (Lásd pl. Denison 1964, Polónyi 2002.)

Az oktatás és gazdasági fejlődés közötti pozitív kapcsolat elemzésének mára hatalmas irodalma van. Neves kutatók mellett világszervezetek végeznek nemzetközi összehasonlító elemzéseket az oktatás gazdaságfejlesztő hatásáról (World Bank, OECD, UNESCO).

Ezen előzmények után, illetve ezekkel párhuzamosan – lényegében a klaszszikus megközelítésből – fejlődött ki a 20. század második felére az emberi tőke elmélete, amelynek talán legismertebb teoretikusa Theodore W. Schultz. Eszerint a munkaerő gazdasági szerepében meghatározó jelentőségű emberi tudás egy hosszú, költséges folyamat eredményeképpen alakul ki, amely leginkább a beruházási folyamathoz hasonlít, s a fogyasztásnak nevezett folyamat jó része az emberi tőkébe való beruházást jelent (Schultz 1983, 48. o.). A gazdaság növekedésében meghatározó szerepe van – a dolgozók száma mellett – a dolgozók iskolázottságának és az oktatásra fordított költségeknek. Leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk, hogy az emberi tőkeképződés olyan beruházás, amelynek során növekszik az egyén termelékenységé, s ennek következtében növekszik részint az egyén jövedelme, részint az egész gazdaság teljesítőképessége.

Az emberi tőke képviselői, mint azt már érintettük, azt hangsúlyozzák, hogy az emberi tőke közgazdasági fontosságának növekedése a modernizálódó gazdaságban nem kétséges.

Ezek a közgazdasági megfontolások vitathatatlan szerepet játszottak részint a felsőoktatás iránti egyéni kereslet alakulásában, hiszen a magasabb iskolai végzettség magasabb jövedelmet ígér, részint az oktatás- és a felsőoktatás-politika formálódásában, mivel az oktatás és a felsőoktatás fejlesztésétől gazdasági fejlődést, és számos externális hozamot (alacsonyabb munkanélküliség, jobb egészségi állapot, magasabb társadalmi kohézió stb.) lehet várni (lásd pl. Polónyi 2002).

A posztoszocialista országokban a politika sokáig elkötelezett volt a felsőoktatás kiterjedése mellett, mert attól a gazdasági felzárkózást remélték, de mint-ha a 2000-es évek első évtizedének végére, a gazdasági válság nyomán kiábrándultak volna abból.

Demográfia

Az expanzió kezdetében nagy szerepet játszott a *demográfiai boom*, ami a 60-as, 70-es évekre ért a felsőoktatásba.

Az Egyesült Államokban a 40-es évek közepétől mintegy 100 ezer fővel megnőtt az élveszületések száma a 40-es évek közepéhez viszonyítva, s az 50-es évek végén mintegy 200 ezerrel több gyermek született, mint a 30-as évek végén. Ez a baby-boom a 60-as évekre ér a felsőoktatás küszöbére.

A felsőoktatás tömegesedésének két legfontosabb mozgatórugója a 60-as években az Egyesült Államokban a baby boom generáció és a posztindusztriális gazdaságba való átmenet. Falis (2012)

A baby-boom generáció a felsőoktatás bemenetén jelentett keresleti nyomást. A kibontakozó posztindusztriális társadalom pedig a felsőoktatás kimenetén, a diplomások iránt jelentett keresletet.

A demográfiai és a közgazdasági jellegű együttes magyarázatokhoz tartozik az az elképzelés is, hogy – a baby boom miatt – nagy létszámú fiatalságot inkább az iskolában kell tartani, minthogy munkanélküli legyen (Kozma 1998).

Posztindusztrializálódás

Mint arról már korábban volt szó, a posztindusztrializálódás eredményeként a szolgáltatások radikális térnyerése alapvetően alakítja át a szakképzettséget és a képzettség iránti igényeket. Az ipar visszaszorulásával kiszélesedő szolgáltatások – ha itt elsősorban a szoros kapcsolatra épülő szolgáltatásokra gondolunk – sokkal inkább a kereslethez igazodóan decentralizáltak, a kereslet mennyiségét és minőségét a fogyasztók erősen differenciált és szubjektív igényei határozzák meg. A közgazdasági definíciók hangsúlyozni szokták a szolgáltatások olyan jellemzőit, mint a nem tárolhatóság, a fogyasztótól való elválaszthatatlanság, a kereslet nagyfokú heterogenitása és ingadozása. A szolgáltatás szétszórta, sokszínű, a fogyasztók gyorsan változó igényei (a divatváltozások) miatt nehezen tervezhető mind kapacitását, mind tartalmát tekintve. Így a szolgáltatások szakképzése is decentralizált, nehezen tervezhető, és a szolgáltatáshoz szükséges szakmai ismeretekben inkább a fogyasztói kapcsolattartás elemei dominálnak, mint a technológiai ismeretek.

A szolgáltatások kiterjedésének hatása az oktatásra kettős. Résztint a képzési szint megemelkedik, résztint a mély szakképzés helyébe „előszakképzés” kerül, a felsőoktatás elmozdul a kétszintű képzés felé (Polónyi 2007).

Széles körben elfogadott, hogy a posztindusztriális társadalomban nagy számban magasan képzett diplomások szükségesek a gazdasági növekedéshez, továbbá az egészségügy és a közrend, valamint a kultúra területén (Falis 2012).

Demokratizálódás

Fontos eleme a tömegesedésnek a második világháborút követően a fejlett világ társadalmi demokratizálódása. A baby boom generáció és a posztindusztrializálódás mellett a 60-as években a felsőoktatási expanziót segítette az esélyegyenlőségre és a demokratikus társadalom kialakítására való törekvés (Falis 2012).

A szputnyiksokk

Az amerikai oktatási benne a felsőoktatási rendszer fejlődésére rendkívül erőteljes hatást gyakorolt a szputnyiksokk. Egyes vélemények szerint az USA oktatásának fejlesztésében a szputnyiksokk, és a társadalmi rend megőrzése sokkal jelentősebb szerepet játszott mint a fiatalok érdeke (Herold 1974).

Tulajdonképpen már a szputnyiksokk előtt sokak számára nyilvánvaló volt az amerikai oktatási rendszer lemaradása. Nem sokkal a szputnyik fellövése előtt két szenátor figyelmeztette az amerikaiakat, hogy az oroszok nagy lépéseket tettek a tömeges oktatás megvalósításában, különösen a tudósok és technikusok képzésében, és az egyre kifinomultabb képességekkel bír a szovjet tudomány és a technológia (Herold 1974).

Szociológiai okok

Mint Coombs írja „az oktatás iránti igény önmagából táplálkozik, saját dinamikáját teremti meg. Ha a népesség tanulni kezd, mihamarabb még több képzést akar” (Coombs 1971, 18. o.). A szülő ragaszkodik hozzá, hogy gyermeke többre vigye. Így az oktatás iránti társadalmi igény elkerülhetetlenül sokszorozódik (uo.).

A felsőoktatás tömegesedésének szociológiai okait Fuller és Robinson (Fuller–Robinson 1999a) két elmélettel magyarázza. Az egyik a társadalmi hovatartozás újratermelésének elmélete, mely szerint az oktatás elsődleges feladata a társadalmi osztályok újratermelése. A kiszélesedő középrétegek természetes törekvése gyermekeik diplomához juttatása. A másik ok a státuszkonfliktus elmélet, mely szerint az oktatás fő feladata, hogy muníciót adjon az álláskereséshez. Az egyes társadalmi csoportok versengenek abban a tekintetben, hogy magasabb iskolázottságot érjenek el, mint versenytársaik, s ez oktatási expanziós spirált eredményez.

A fenti elméletekből levezethető, hogy az oktatás kiterjedésében alapvető szerepet játszik a középosztályosodás. A háború után a nekilendülő gazdasági fejlődés nyomán kiszélesedő középosztály gyermekei státuszának újratermelését, státuszának megvédését a felsőoktatási tanulmányokban látta, látja.

A kiszélesedő középrétegek természetes törekvése gyermekeik diplomához juttatása, s a rendszerváltást követően ez a posztoszocialista országokban robbanásszerűen jelent meg. A robbanásszerű megjelenés oka – a középosztályosodás mellett – az államszocialista időszak alatti létszám-visszafogás utáni felszabaduló társadalmi igény (Polónyi 2010).

A szociológiai magyarázatok közé tartozik az is, amelyik az expanziót egyes kisebbségi csoportok, mindenekelőtt a nők oktatásba lépésének növekedésével magyarázzák (Kozma 1998b).

Politikai magyarázatok

Az oktatás tömegesedésének okát egyes megközelítések a hatvanas és hetvenes évek fordulóján Európa-szerte kormányra került szociáldemokráciában látták, amely politikai célkitűzései közt hirdette és valósította meg az általános és egyenlő iskolázást. Egyes magyarázatok kiegészítik ezt azzal, hogy az iskolázás iránti igények tömeges mérete és korlátlanul látszó növekedése a jóléti állam eredménye, valamiféle túltermelési válság az igények területén. Párhuzamba állítható az energia, az egészségügy, a közlekedés, a környezet „túlfogyasztásával” (Kozma 1998).

ÉS MÁRA MI VÁLTOZOTT?

Mára persze sok minden megváltozott a fenti befolyásoló tényezők között. Altbach szerint a felsőoktatás 21. századi tömegesedésében a következő tényezők játszanak szerepet:

- a finanszírozási kihívás (a közfinanszírozás csökkenése, ami persze visszafogó hatású);
- új felsőoktatási ágazatok megjelenése, beleértve a magán-felsőoktatást, nonprofit felsőoktatást, és az új szakképzési intézményeket;
- a távoktatás mint a kereslettel való megbirkózás új eszköze;
- a felsőoktatási intézmények differenciálódása és összetettsége;
- a felsőoktatási intézmények menedzserializmusa;
- a tudományos szakmák (akadémiai professzió) természetének megváltozása¹⁶⁴ és
- a hallgatók és a hallgatói kultúra sokfélesége (Altbach 2007, 6. o.).

Az alábbiakban mi a saját logikánk szerint követjük végig a felsőoktatás tömegesedésének 21. századi tényezőit.

Közgazdasági elméletek

Az emberi tőke teória a mai napig mainstream elmélet, jól lehet sokat finomodott. Egyértelművé vált, hogy az oktatás minősége alapvető jelentőségű a mennyiségi jellemzők mellett (sőt helyett). Ugyancsak alapvető a gazdasági igények szerinti szerkezetű képzés (mismatch) hangsúlyozása – amelyet egyes nézetek szerint nem mindig tud a piac késlekedés nélkül kikényszeríteni.

¹⁶⁴ Itt elsősorban az akadémiai állomány felhígulásáról van szó, s ennek a keresletre gyakorolt hatásáról.

Mindennek következményeként az Egyesült Államokban a gazdasági versenyképesség egyik alapvető feltételeként hangsúlyozza a National Research Council a tudósok és mérnökök megfelelő arányát (USA National Research Council 2000). De az OECD és az EU is fokozatosan hangsúlyozza a műszaki, természettudományos képzettségük képzésének kiemelt jelentőségét. Ezzel együtt igaz az, hogy az európai térség felsőoktatási expanziója folytatódásának irányába hat az Európa 2020 stratégia. Az Európai Unió 10 évre szóló növekedési stratégiájának egyik célkitűzése ugyanis az, hogy 2020-ra „el kell érni, hogy a 30 és 34 év közötti uniós lakosok legalább 40%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezzen”¹⁶⁵. (Az országokénti vállalást lásd a mellékletben.)

Fallis (2012) szerint Észak-Amerikában „a legtöbb gazdasági előrejelzés szerint a munkahelyek akár 70 százaléka igényli majd a felsőfokú végzettséget”.¹⁶⁶ Ez egyértelműen a felsőoktatási expanzió folytatódását vetíti előre.

Ugyanakkor a posztoszocialista országokban – mint már említettük – más tendenciák látszanak. A 100 ezer lakosra vetített felsőoktatási hallgatólétszám az európai posztoszocialista országok nagyobbik részében¹⁶⁷ 2008–2009 után a mai napig (illetve a rendelkezésre álló 2012-es adatokig) csökkent. Ugyanakkor az OECD nem posztoszocialista országaiban 2006 és 2009 között tapasztalhatunk némi megtorpanást az adatokban, ami az évtized végére ismét növekedésbe megy át. (Lásd a mellékletben.)

Az eltérő tendenciákra a felsőoktatás-politikák mélyebb elemzése adhat magyarázatot. A fejlett országok nagyobb részében a gazdasági válságra adott válasz a felsőoktatás fejlődésének ösztönzése (lásd Európa 2020 stratégia). Ugyanakkor a posztoszocialista országok egy részében (pl. Magyarországon) a gazdasági válságra adott válasz a felsőoktatás termelési rendeltetésének, munkaerő-piaci alárendelésének erősítése, ami törvényszerűen az expanzió visszafogását eredményezi.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Lásd Az Európa 2020 stratégia célkitűzései http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_hu.htm (letöltés 2014. március).

¹⁶⁶ Hangsúlyosan hozzáteszi azt is, hogy viszont a munkahelyek 30 százalékában nem lesz szükség az ilyen végzettségre.

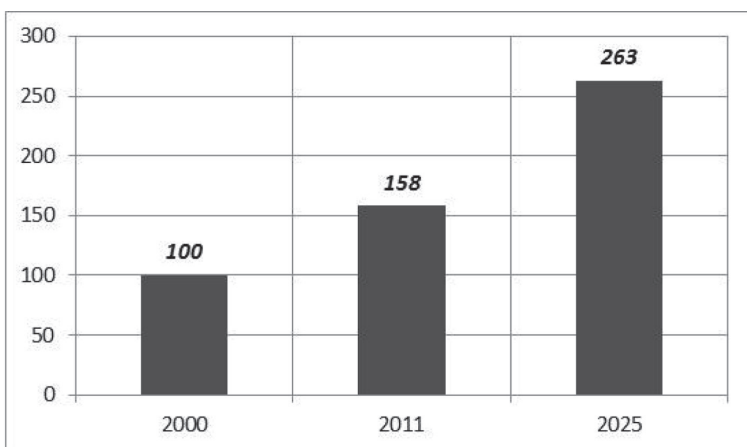
¹⁶⁷ Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Moldova, Románia, Oroszország, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna esetében 2009 és 2012 között több-kevesebb csökkenést állapíthatunk meg. Viszont Fehéroroszország, Bulgária, Horvátország és Csehország esetében nem tapasztalunk megtorpanást (lásd <http://data.uis.unesco.org/>).

¹⁶⁸ Az Európa 2020 stratégia keretében Magyarország a 30–34 éves népességén belül, Románia után a legalacsonyabb diplomás arány elérését vállalta.

Demográfiai folyamatok

A demográfiai folyamatokban jelentős változások következtek be a fejlett országok nagyobbik részében. Mind az európai régióban, mind Észak-Amerikában a felsőoktatás szempontjából releváns fiatal korosztályok létszáma stagnál, esetenként csökken. Ugyanakkor a világ egészében e korosztály növekszik. És közöttük növekszik a felsőoktatásba törekvők aránya is. Különösen emelkedik az ún. közepes bevételű, magyarul a felzárkózó országokban. De a legfejlettebb országokban is volt a legutóbbi időkig némi növekedés.

Végeredményben a felsőoktatásban résztvevők létszámában a világ egészére továbbra is növekedést prognosztizálnak.

Felsőoktatási részvétel a világon (millió fő hallgató)

Forrás: Karaim 2011.

Mobilitás

A fejlett országok felsőoktatásának (egyik) válasza a demográfiai folyamatokra a felsőoktatási áru kommercializálódása, azaz a hallgatók „külkereskedelme”, a mobilitás expanziója.

2000 és 2011 között a mobil felsőoktatási hallgatók száma világszerte 2 millióról 3,7 millióra növekedett a Világbank adatai szerint.¹⁶⁹

A legtöbb hallgatót „exportáló” ország pedig Kína, India, Korea és Németország. (Lásd a mellékletben.) Ennek a négy országnak a hallgatói teszik ki az összes külföldön tanuló hallgató harminc százalékát.

¹⁶⁹ Az OECD Education at a Glance szerint 4,3 millióra.

Kommerzializáció és oktatáspolitikai

A legtöbb beiratkozott külföldi hallgató Európában van, Észak-Amerika csak a második, de az ország, ahol a legtöbb beiratkozott külföldi hallgató van, az az Egyesült Államok, a második pedig Nagy-Britannia. Ebben a két országban tanul az összes külföldi hallgató 40 százaléka. Valószínűleg nem véletlenül. Ha megnézzük a felsőoktatási rankingokat, mindegyikben elsöprően dominánsak az Egyesült Államok felsőoktatási intézményei, és ha jóval szerényebb arányban is, de másik jelentős szereplők az Egyesült Királyság intézményei.¹⁷⁰

Nyilván ezekben az országokban a legkommerzializáltabb a felsőoktatás, s legjobb az intézményi marketing és stratégia. De nemcsak erről van szó. Komoly szerepet játszik a központi felsőoktatás-politika is és persze az angol nyelv hegemoniája is.

„Befektetés Amerika jövőjébe”¹⁷¹ című anyagban, amely Barack Obama (még első elnökségét megelőzően) oktatás- és tudománypolitikai elképzeléseit vázolja fel, számos más program mellett az is szerepel, hogy az elnök támogat egy új átfogó bevándorlási reformot, amely a legtehetségesebbeknek az Amerikába való vonzását, és állandó ott-tartózkodását előmozdítja. Ennek egyik eleme egy olyan „gyorsított” vízumrendszer létrehozása, amelynek célja az amerikai egyetemekre érkező külföldi felsőoktatási hallgatók fogadásának megkönnyítése. Hangsúlyozza, hogy ki kell ellensúlyozni a vízumpolitika elriasztó hatását,¹⁷² az nem akadályozhatja a nemzetközi tudományos cserét, nem üzenheti azt a külföldi hallgatóknak, oktatóknak, tudósoknak, mérnököknek, hogy nem látják őket szívesen az Egyesült Államokban.

Tony Blair volt brit miniszterelnök egyik nyilatkozata egy másik szempont-ra világít rá, amely a felsőoktatás-politikában szerepet játszik. „A nálunk tanulmányaikat folytató diákok kapcsolatokat építenek saját országuk és az Egyesült Királyság között, népszerűsítik a brit egyetemeket és kultúrát, elősegítve ezzel a nemzetközi kereskedelem hatékonyságát” (idézi Langerné 2009, 104. o.).

Magyarul a szputnyiksokk és a hidegháború ma már nem mozgatórugó (bár Oroszország vagy Kína törekvéseit elnézve, mintha újraéledne egy többpólusú hidegháború), viszont a versenyképesség megőrzése és a felsőoktatás-politika ehhez kapcsolódó alakítása nagyon is tudatos a fejlett országokban.

¹⁷⁰ Például a 2012-es Shanghai Jiao Tond research university rankings első 20 helyezettje között 17 egyesültállamokbeli, 2 egyesült királyságbeli és 1 japán egyetem szerepelt, a The Times Higher University rankings első húsz helyezettje között az USA-ból 12, az Egyesült Királyságból 4, Kanadából, Japánból, Hongkongból, Ausztráliából pedig 1-1 intézményt találunk. A News & World Report 2011-es World's Best University Top 400 rangsorának első 25 helyezettje között 15 az USA-ból, 5 az Egyesült Királyságból, 2-2 Kanadából és Kínából 1-1 pedig Svájcban és Japánból került ki.

¹⁷¹ Lásd: <http://www.faseb.org/portals/2/pdfs/opa/2008/ObamaFactSheetScience.pdf> (letöltés 2014. április).

¹⁷² Ne felejtsük, hogy 2001 szeptembere után nagyon megszigorították az USA vízumpolitikáját.

A felsőoktatási áru diverzifikálása

A felsőoktatás 21. századi (folytatódó) expanziójának fontos eleme a diverzifikálás. Ennek több összetevője van. Részint a képzésbe vont hallgatók kiterjesztése új korosztályokra és új képzési formákra. Részint a felsőoktatás kutatási, szolgáltatási tevékenységeinek kiszélesítése.

Az adatok tanúsága szerint amellet, hogy a 20–29 éves népességben belül töretlenül növekedett a felsőoktatási hallgatók aránya, láthatóan emelkedett a hallgatók aránya az idősebb népességcsoportokban is.

A részidős hallgatók arányát vizsgálva is azt állapíthatjuk meg, hogy a fejlett országok nagyobbik részében viszonylag magas szinten stagnál, az alacsonyabb részaránnyal bíró országokban pedig növekszik.

A diverzifikáció egy másik eleme a mind szélesebb szakkínálat. Részint a rövid idejű felsőoktatási képzés (hazai elnevezése felsőfokú, illetve legújabban felsőoktatási szakképzés) egyre jelentősebb kiterjedése, nem függetlenül attól, hogy számos szakma a posztindusztrializáció és a technikai haladás nyomán vertikálisan mind feljebb tolódik, s a felsőoktatásba kerül.¹⁷³ De a diverzifikáció fontos összetevője a mesterképzések egyre szélesebb szakkínálata is, ami törvényszerűen együtt jár a gazdasági és technikai fejlődéssel.

A diverzifikálódás része az új képzési formák és módszerek megjelenése, az információtechnológia nyomán a távoktatás, az e-learning mind szélesebb térnyerése is.

Fontos azt is hozzátenni, hogy a diverzifikálódás nyomában rendkívül sokszínűvé válik a hallgatói kultúra. Már régen nem az elit adja a hallgatók zömét. Az ún. nem-tradicionális hallgatók aránya egyre nagyobb (az USA-ban a hallgatók fele, mások szerint háromnegyede nem hagyományos, nem tradicionális hallgató).¹⁷⁴

¹⁷³ Egyik legekleatásabb hazai példája az egészségügyi asszisztens képzés, amely a 60-as években még érettségi nélküli szakiskolai képzés keretében zajlott, ma pedig már felsőoktatási alapképzési, sőt mesterképzési szinten.

¹⁷⁴ Altbach szerint az Egyesült Államokban a beiratkozott hallgatók fele nem tradicionális (Altbach 2007, 3). A nem tradicionális hallgató fogalmának értelmezése persze igen sokféle a munka mellett tanulótól, a kisebbségekhez tartozókon és a gyermekét egyedül nevelőn keresztül az idős(ebb) korúig és az érettségivel nem rendelkezőkig. A National Center for Education Statistic definíciója igen széles körét öleli fel a hallgatóknak (lásd: <http://nces.ed.gov/pubs/web/97578e.asp>), eszerint 1992-ben közel 70% volt a nem tradicionális hallgató, 2012-ben pedig a hallgatók közel háromnegyede volt ebbe a kategóriába sorolható (lásd <http://www.ere.net/2012/06/13/recruiting-the-73-nontraditional-students-must-be-part-of-your-plan/>)

A ráfordítások

A gazdasági válság(ok) nyomán a közösségi ráfordítások hatékonysági követelményei szigorodtak, a felsőoktatás közösségi ráfordításai beszűkültek (abban az értelemben, hogy a növekvő hallgatólétszámmal messze nem tartanak lépést). A hallgatólétszám növekedésétől messze elmaradó összes ráfordítás-növekedésen belül a közösségi ráfordítások stagnálnak, viszont a magánráfordítások növekednek.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a magánráfordítások növekedése viszonylag szerény ütemű. Ezen nem is igazán lehet csodálkozni, hiszen az egyéni hozzájárulás – bármilyen kompenzációs forma mellett is – csökkenti a keresletet, mint arra Semjén András rámutatott (Semjén 2013). Magyarul mégoly szociálisan érzékeny hallgatói támogatás mellett bevezetett tandíjtól a gazdaságilag hátrányosabb helyzetű rétegek visszariadnak, s így csökken a felsőoktatás iránti kereslet. Márpedig sem az intézményeknek, sem a fejlett országok oktatáspolitikájának nem célja a kereslet csökkenése.

A tömegesedés folytatódása és a forrásokhoz való hozzájutás szigorodása, a magánforrások bővülése nyomán az intézményvezetés is átalakul. Az egyre nagyobb költségvetésű, és az átláthatóság, valamint hatékonyság követelményének mindinkább kitett intézmények vezetése törvényszerűen elmozdul a hagyományos akadémiai vezetéstől a menedzser vezetés irányába. (Lásd erről pl. Polónyi 2006.)

RÉGI-ÚJ MOZGATÓRUGÓK

A felsőoktatás tömegesedésének a korábbi társadalmi mozgatórugói jórészt máig megmaradtak, s máig alapvető mozgatórugóját képezik annak. Így a középosztályosodás továbbra is meghatározó ereje a felsőoktatási expanzióknak a fejlődő országokban, ahol a fejlődéssel együtt jár a középosztály kiszélesedése, és vele együtt a középosztály tagjainak az a törekvése, hogy gyermekeik számára magasabb iskolai végzettséget biztosítsanak. De nyilvánvaló, hogy a fejlett országokban is a középosztályba tartozás újratermelésének alapvető eszköze a középrétegek gyermekeinek diplomaszerzése.

Emellett intézményi tényezők is érvényesülnek, a felsőoktatási intézményrendszer önmozgása alapvető tényezője a folytatódó expanzióknak. Az olyan régen is meglévő felsőoktatási tevékenységek, mint a kutatás és az abból kinövő innováció, és fejlesztési szolgáltatások, a konferenciaturizmus, továbbá a kiterjedt hallgatólétszám miatt időnként kihasználatlan kapacitások értékesítése (pl. kollégiumok nyári hasznosítása vagy a nyári egyetemek stb.) fontos elemei a kiterjedő, nagyüzemmé váló felsőoktatásnak.

A felsőoktatási intézményrendszer kommercializálódik. A felsőoktatási „áru” mind hatékonyabb piaci értékesítése nyomán nemzetköziesedik, a fejlett

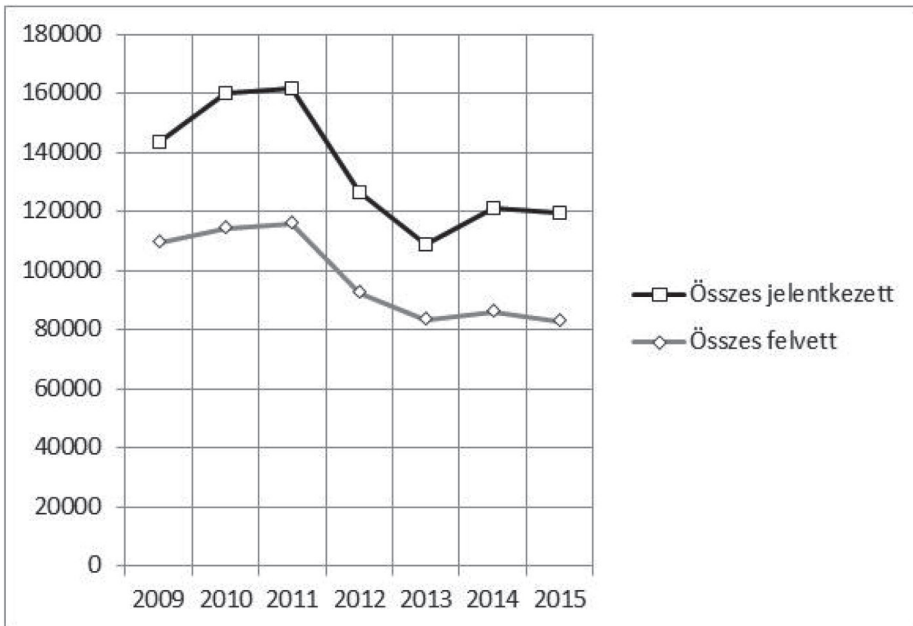
országok felsőoktatásába egyre több külföldi hallgató jár. Másoldalról a felsőoktatási képzési tevékenység diverzifikálódik, új képzési formákkal új korcsoportok bevonására kerül sor.

Fontos tényező az új oktatáspolitikai célkitűzések megjelenése a felsőoktatás-irányításban. Ilyen részint a felsőoktatás új társadalmi feladatainak ösztönzése (pl. idősök társadalmi integrálása), részint a felsőoktatási intézmények és szűkebb régiójuk kapcsolatának (a harmadik misszió) motiválása. De idesorolható a felsőoktatás kiterjesztésének a demokratizálási, megkülönböztetés-ellenes törekvések miatti ösztönzése (pl. Afrikában).

Végeredményben elég nyilvánvaló, hogy a fejlett világban a felsőoktatási expanzió a 21. században is folytatódik, mert az azt kiváltó okok egy része változatlanul fennáll, illetve a megszűnt okok helyébe újabb motiváló tényezők léptek.

ÉS ITTHON?

Magyarországon a jelentkezők számának csökkenése 2011 és 2013 között (több mint 40 ezer fő) lényegesen nagyobb, mint amit a demográfia vagy a merítési bázis csökkenése indokol.

*A felsőoktatásba jelentkezők és felvettek számának változása, 2010–2015
(Az adott év mindhárom felvételijének összesítése)*

Forrás: felvi.hu alapján saját számítás

Az adatok részletesebb elemzésből kiderül, hogy a 2010 utáni oktatáspolitikai egyértelműen alulpreferálja az alapképzést, ugyanis az alapképzésre felvettek száma 2011 óta kétharmadára esett vissza. A mesterképzés esetén egy meg lehetőségen hektikus ingadozást lehet látni, amelynek nyomán a 2014-es mesterképzésre felvett létszám visszatér a 2012-eshez, de elmarad a 2010-eshez képest. A 2015-ös felvett létszám itt is alacsonyabb, mint a 2011-es; a csökkenés több mint 10%. Az osztatlan képzés a 2012-es jelentős csökkenés után növekedésnek indult a soros pedagógusképzés bevezetésének hatására. Egyedül itt igaz, hogy a 2015-ben felvett létszám valamivel nagyobb, mint a 2011-es. A felsőfokú (illetve a törvénymódosítás óta felsőoktatási) szakképzés felvett létszáma 2011-hez képest 2015-re 40%-kal csökkent.

Az államilag finanszírozott („öszöndíjas”) helyre felvett létszám a 2011 óta folyamatosan csökken, 2015-ben a 2011-esnek 75%-a volt. Ennek ellenére az összes felvett hallgatón belül az államilag finanszírozott arány némileg emelkedett (mivel a felvett létszám jelentősen csökkent), 2011-ben 48% volt, 2014-ben és 2015-ben pedig 51%.

A különböző képzési szintekre felvettek számának alakulása, 2010–2015

	Alapképzésre felvettek	Felvettek évi változása	Bejutási esély	Mesterképzésre felvettek	Felvettek évi változása	Bejutási esély	Osztatlan képzésre felvettek	Felvettek évi változása	Bejutási esély	Felsőoktatási szakképzésre felvettek
2010	73334	–3,5%	63%	20954	38,7%	68%	6524	3,6%	45%	13294
2011	74858	2,1%	65%	21482	2,5%	65%	6665	2,2%	49%	12836
2012	60411	–19,3%	69%	19567	–8,9%	68%	5557	–16,6%	52%	6940
2013	53927	–10,7%	70%	17750	–9,3%	71%	6188	11,4%	55%	5489
2014	52632	–2,4%	63%	19139	7,8%	69%	6658	7,6%	50%	7603
2015	49430	–6,1%	60%	18778	–1,9%	68%	6928	4,1%	50%	7703

Forrás: felvi.hu alapján saját számítás

Végeredményben 2010 óta a felsőoktatásba történő bejutás szűkítését látjuk Magyarországon.

Nemzetközi összehasonlításban vizsgálva az OECD és az Európai Unió együttesen 41 tagországából 11-ben, illetve 10-ben – köztük Magyarországon – csökkent a 10 ezer lakosra vetített hallgatólétszám 2010 és 2012 között (ugyanis Litvániában azóta újra növekedett, mégpedig meghaladva a 2010-es szintet). Ebből a 11-ből 7 posztoszocialista ország.

A hazai oktatáspolitikai reagálása a kiábrándultságra a központosítás, s annak hamis hite, hogy a centralizáció, az állami ellenőrzés fokozása, az intézmé-

nyekbe politikai biztosok állami delegálása kancellárként javítani fogja a minőséget. Mindez ráadásul nem jelentéktelen forráskivonással párosult mind a közoktatásban, mind a felsőoktatásban.

A humánerőforrás fejlettségre való hatás máris kitapintható, hiszen az ország fokozatosan marad el a fejlett országok felsőoktatási mutatóitól.

A kutatás, fejlesztés és a humánerőforrás fejlettsége

Ha egy országnak nincs nyersanyaga, és a munkaerő-kínálat is korlátozott, valamint a tőkebeáramlás is behatárolódik, akkor lényegében a gazdasági fejlődést mozgató tényezők közül csupán az innováció marad. Az innovációs és az emberi tőke, amely tényezők szorosan összefüggnek.

A KUTATÁS ÉS INNOVÁCIÓ KÖZGAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

A kutatások, fejlesztések, innovációk gazdasági szerepét a közgazdasági gondolkodás aspektusából három különböző megközelítés létezik: a neoklasszikus közgazdaságtani, az evolúciós közgazdaságtani és a gazdaságföldrajzi.

Már Adam Smith – a közgazdaság-tudomány klasszikusa – hangsúlyozta, hogy munkatöbbletet eredményez „a munkát könnyítő s rövidítő nagyszámú gépek föltalálása, melyek egy embert többnek munkájára tesznek képesesé” (Smith1992). A későbbi neoklasszikus közgazdaságtan az innovációt külső adottságként fogta fel, s hatásait externáliáknak tekinti. „A kormányzat kutatással és fejlesztéssel (K+F) kapcsolatos gazdaságpolitikai intézkedései fontosak a gazdaság hosszú távú kilátásainak meghatározásaiban. A kormányzat szerepvállalását az indokolja, hogy a K+F tevékenységek a közjavakra jellemző számos tulajdonsággal rendelkeznek. A szabadalmak rendszere ideiglenes monopolhelyzetet kínál annak a tudásnak az alkalmazásában, amelyet a szabadalmaztató feltaláló elért; mindez allokációs hatékonysági elégtelenségekhez vezet (ahogyan monopóliumok esetén ez történni szokott)” (Stiglitz 2000, 715. o.). „Mint felfigyelhetünk rá, azokon a területeken, ahol a kutatás terméke szabadalmaztatható, a K+F a közjavak két tulajdonsága¹⁷⁵ közül csak az egyik

¹⁷⁵ „A tiszta közjavaknak két döntő tulajdonságuk van. Először is, használatuk adagolása nem valósítható meg. Másodszor, használatuk adagolása nem is volna tanácsos, célszerű” (Stiglitz 2000, 143. o.). Tehát „egyrészt nem célszerű a kizárás (a jószág nyújtása egy további fogyasztó számára zérus határköltséget igényel), másrészt nem valósítható meg a kizárás. A K+F (vagy pontosabban szólva a kutatás eredményeként elért tudás) rendelkezik az első tulajdonsággal, s gyakran a második tulajdonsággal is. Ha további személyek számára hozzáférhetővé teszünk egy tudáscsomagot, akkor azt nem vonjuk el azoktól, akik már korábban is rendelkeztek vele.” Itt lábjegyzetben hozzáfűzi Stiglitz, hogy „Ezt a tényt nem szabad összekevernünk azzal a ténnyel, hogy az a hozam, ame-

tulajdonsággal rendelkezik (hiszen a szabadalom épp azt biztosítja, hogy ki lehet másokat zárni a tudás felhasználásából). Azokon a területeken viszont, ahol a kutatás terméke sem az információk visszatartásával, sem szabadalmaztatással nem védhető le, s ahol mások könnyen utánozhatják a fejlesztést, ott a K+F teljesíti a tiszta közjóságok valamennyi lényeges tulajdonságát” (Stiglitz 2000, 706. o.). Ha a K+F által elért információk „továbbadása ingyenesen történne, akkor senkinek sem érné meg új tudást létrehozni. Ezért a kormánynak vagy támogatni kell a tudás létrehozását a K+F közvetlen támogatása révén, vagy gondoskodnia kell arról, hogy a tudást létrehozó egyének vagy vállalatok valamilyen módon pénzügyi kompenzációt kapjanak ilyen teljesítményükért” (Stiglitz 2000, 705. o.).

Schumpeter¹⁷⁶ megközelítéséből fejlődött ki az innováció evolucionalista közgazdasági felfogása a technológiai változások evolúciós természetét hangsúlyozza.¹⁷⁷ Az evolúciós felfogás szerint az innováció egy számos próba-hiba alapú kísérlet során jut el, ha eljut az eredményhez, amely folyamatot a piac nem segíti. Az innovációval kapcsolatos piaci kudarc indokolja az állami szakpolitikai (tudománypolitikai, innovációpolitikai) beavatkozást (Hronszy 2005).

A gazdaságföldrajzi megközelítés lényege, hogy „az innovációt (új termékek, termelési eljárások kifejlesztését) kollektív folyamatként értelmezi, amelyben a régióban kialakult technológiai hagyományokra épülve, a helyi iparvállalatok, üzleti szolgáltató cégek, valamint magán- és közösségi tulajdonú kutatóintézetek folyamatos együttműködései formálják a régió innovációs teljesítményeit” (Varga 2004). Ebben a megközelítésben a tudománypolitika, innovációpolitika feladata ennek az együttműködésnek az előmozdítása.

„Az egyetem alapvetően két úton képes befolyásolni a régió gazdaságát (...) az ott dolgozók, illetve a diákok vásárlásainak megsokszorozó hatása (az úgynevezett kiadási hatás), illetve az egyetemről az üzleti szférába áramló (tudományos, műszaki, technológiai és gazdasági) tudás (tudáshatás) révén. (...) Az egyetemi tudástranszfert (...) olyan folyamatként határozhatjuk meg, amelynek során alapvető összefüggések, információk, illetve innovációk áramlanak az egyetemről a magánszektor vállalatai felé. [A] ... tudástranszfer-mechanismusok négy szélesebb kategóriáját különböztethetjük meg:

1. tudásáramlás publikált kutatási eredmények, szabadalmi dokumentumok közvetítésével;

lyet egy illető elérhet egy tudáscsomag révén, nagyban függ attól, hány további ember rendelkezik a szóban forgó információval. Az információ monopolhelyzetű birtokosa olyan hozamot érhet el, amely elképzelhetetlen volna abban az esetben, ha szabadon hozzá lehetne férni az információhoz” (Stiglitz 2000, 705. o.).

¹⁷⁶ Joseph Alois Schumpeter osztrák közgazdász (1883–1950).

¹⁷⁷ „A technológiai változás az innovációs folyamat eredményeként létrejövő új megoldások, a köztük történő választás (szelekció) és a hozzájuk kapcsolódó tanulási folyamat révén jászódik le” (Bajmócy 2008).

2. tudástranszfer az egyetemi és vállalati szakértők (formális vagy informális) kapcsolati hálózatai révén (mely kapcsolatok működése például közös kutatások, a végzett hallgatók munkaerőpiaca vagy egyetemi hallgatóknak az iparban való időleges munkavállalása által történik, de ide tartoznak azok a kapcsolatok is, amelyek személyes, informális alapokon működnek);
3. tudásdiffúzió formalizált üzleti kapcsolatok által (egyetemről kipörgetett vállalatok (»spin-off firms«), technológiaértékesítés);
4. tudástranszfer az egyetem fizikai létesítményeinek (például könyvtárak, tudományos kutató laboratóriumok) iparvállalatok általi igénybevétele eredményeként” (Varga 2004).

Végül is az állam tudománypolitikai, innovációpolitikai beavatkozását a közgazdasági irányzatok jelentős része indokoltnak tartja.

A TUDOMÁNY RENDSZERÉNEK FEJLŐDÉSE ÉS TUDOMÁNYPOLITIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A tudománypolitika részint a tudománnyal, egy ország tudományos rendszerével kapcsolatos érdekek érvényesítését jelenti, részint pedig, mint szakpolitikát a tudománnyal kapcsolatos fejlesztési elképzelések összességéként is definiálhatjuk. A két meghatározás nem független egymástól, hiszen az érdekek érvényesítése nem jelent mást, mint meghatározott célok elérését, amelyhez jól körülhatárolt fejlesztési programokat kell kidolgozni és követni.

Miután a tudománynak igen jelentős szerepe volt a második világháborúban, a háború utáni tudománypolitika első időszakát, amely a 70-es évek elejéig tartott, a tudománynak biztosított nagyfokú autonómia jellemezte. „A politikusok a tudományos közösségre bízta a játékszabályok kialakítását és működtetését” (Mosonyiné 2008). A kedvező gazdasági helyzet viszonylag bőséges finanszírozást tett lehetővé. A helyzet azonban a 60-as évek végétől kezdett megváltozni, s a politikusok egyre inkább szerepet követelnek a tudomány irányításában. A 70-es évek már említett gazdasági válsága nyomán azután alapvetően módosították a tudományirányításban a világháborút követően kialakult rendszert, s a politikusok kontrollálni akarták a közpénzekből finanszírozott tudományos kutatást, mérni a teljesítményeket, megkövetelni a hatékony működést.

De nem csak a gazdasági helyzet miatt változott meg a 70-es évekre a tudománnyal szembeni társadalmi attitűd. A műszaki, energetikai fejlesztések környezeti hatásai, a hadikutatások, a genetikai kutatások számos társadalmi ellenérzést és tiltakozást váltottak ki. Az a várakozás, hogy a tudomány majd megoldja a társadalom problémáit bizalmatlansággá alakult, s a tudománnyal szembeni bizalmatlanság vált társadalmi problémává (Elzinga 1995). Az

1971-ben megjelent „Science, Growth and Society: A New Perspective” című OECD-jelentés már azt hangsúlyozza, hogy társadalmi ellenőrzést kell gyakorolni az alkalmazott kutatások felett, és nagyobb teret kell biztosítani a tudománypolitikának a teljes kormányzati politikában (Mosonyiné 2008).

A szűkösebb gazdasági lehetőségek nyomán kialakul a „projektvilág” (Laki–Palló 2001) „A projektvilágban a kutatók pontosan definiált célokkal pályáznak. Projektjeik irányulhatnak alap- vagy alkalmazott kutatásra, hangsúlyozhatnak diszciplináris érdekeket, szinte akármit, de pontosan meg kell mondaniuk, mi a céljuk. A finalizáció a projektvilágban általánosnak tekinthető. (...) Úgy tűnik, a projektvilág a monetarista rendszer adekvát intézménye. A kutatók valóban kisvállalkozók, maximum középvállalkozók, sőt az egyetemek maguk is vállalkozóként viselkednek a tudáspiacon” (Laki–Palló 2001).

De másról is szó van, mint a kutatás projektszervezésének mind jelentősebb elterjedéséről. Maga a tudomány rendszere is megváltozik.

A hatvanas évek elején Derek de Solla Price, illetve Alvin Weinberg veti fel először a tudomány megváltozását, a nagybani tudomány, a „Nagy Tudomány (Big Science) megjelenését. Lényege, hogy „a tudomány új korszaka köszöntött be, melynek során nem csak a ráfordítások összege és a tudományban foglalkoztatottak száma növekedett meg példátlanul, hanem a hardver monumentalitása is” (Laki–Palló 2001). A Nagy Tudományra olyan példák említhetők, mint a Manhattan-terv, az űrrakéták, a radar és a számítógép kifejlesztése. „A második világháború után (főleg a részecskefizikában, csillagászatban és biológiában) egyre több olyan kutatás indult, melyet mérete alapján Nagy Tudománynak lehetett tekinteni, de ez nem járt a Kis Tudomány eltűnésével.¹⁷⁸ A Nagy Tudomány jellemzői a nagyméretű vagy igen drága műszerek mellett:

- a nagymértékű forráskoncentráció egyre kevesebb intézetben,
- ezekben az intézetekben egyre specializáltabb tudással dolgozó személyzet,
- a teamvezető, a laboratóriumi menedzser és a biznisszkoordinátor funkciók megjelenése,
- (a Kis Tudomány egyéni elkötelezettségre, intellektuális relevanciára épülő érdekrendszere helyett, illetve mellett) megjelenik a társadalmi, politikai célokra történő utalás, az egészségügy, a gazdasági és katonai érdek, azaz az intellektuális relevancia mellett a tudományon kívüli érdekek figyelembevétele is (Laki–Palló 2001).

John Ziman az 1990-es évek elején további megállapításokat tesz a Nagy Tudományról. Megállapítja, hogy megjelenik a menedzser a tudomány rendszerében.

¹⁷⁸ „Mivel azonban a Nagy Tudomány számos olyan jellegzetességet mutatott a tudományszervezés, tudománypolitika és a legszorosabban vett kutatás terén, mely eltért a Kis Tudomány körében tapasztaltaktól, indokoltnak látszik éppen a Nagy Tudományt tekinteni a legújabb tudományos rendszer egyik mintájának” (Laki–Palló 2001).

rében, a kutatási források elosztása forrásmenedzseléssé alakul, a tudományos menedzser tevékenysége nem nagyon tér el az üzleti életben forgó menedzserétől, a menedzseri funkciók és a tudományos vezetői szerepek összekapcsolódnak. Ezzel összefüggésben is a tudományt új fogalmak szerint értékelik: input és output indikátorokkal, elszámolhatósággal (accountability), kritikus tömeggel, prioritási jogokkal stb. Az egész kutatásra jellemzővé válik a finalizáció: a kutatási programokat specifikus elméleti vagy gyakorlati célnak rendelik alá. Ziman végül is azt állapítja meg, hogy a tudomány posztakadémiai fázisba lépett, amelynek az a jellemzője, hogy a hagyományos tudományos értékek elavulnak (pl. az, hogy a tudós fő motivációja az igazság keresése, állításai univerzálisak, a tudomány érdeksemlegessége)(Laki–Palló 2001). „A posztakadémiai tudományban a kutatás egyéni tevékenységből kollektív tevékenységgé alakul, a kutatók olyan problémákon dolgoznak együtt, amelyeket nem maguk választottak. Ez a fajta tudomány közkinccs helyett „szellemi terméket” hoz létre, és nem törekszik egységes, egyetemes tudományos világkép kialakítására” (Laki–Palló 2001).

A 90-es évek közepén egy másik elmélet is született a tudomány rendszerének átalakulásáról. A Gibbons, Limoges, Nowotny, Schwartzman, Scott és Trow, által kidolgozott Mód 2 elmélet, amely szerint a tudomány voltaképpen tudástermelés. Ennek hagyományos módja a Mód 1, megváltoztatott módja a Mód 2. „A Mód 1 a tudománynak a központi irányítású egyetemeken meghonosodott diszciplináris struktúráját követi. Másrészt maga a kutatómunka egyéni kezdeményezésen és kreativitáson alapul, minőség-ellenőrzését maguk a tudósok végzik” (Laki–Palló 2001). A Mód 2 legfontosabb jellemzője, hogy a tudástermelés „az alkalmazás kontextusában” folyik, ami azt jelenti, hogy eleve felszámolódik a tudomány felosztása alap- és alkalmazott tudományra. Itt „a kutatás eleve gyakorlatias célt tűz ki, és a természetre vonatkozó hiányzó ismeretet saját szükségleteinek megfelelően pótolja, anélkül, hogy a Mód 1-ben működő kétlépcsős logikát használná. Az alkalmazott és a tiszta tudományos eredmény megkülönböztethetetlené válik” (Laki–Palló 2001). A Mód 2 másik jellemzője, hogy a tudástermelés transzdiszciplináris, azaz sokféle specialista vesz benne részt, attól függően, mit követel meg a feladat. További jellemzője, hogy az egyetemeken kívül részt vesznek benne a nem-egyetemi kutatóintézetek, kutatócentrumok, állami ügynökségek, ipari laboratóriumok, konzultánsok, amelyeket kommunikációs hálózat köt össze. A Mód 2 alapvető jellemzője a számonkérhetőség és a reflexivitás. A Mód 2-ben a minőség-ellenőrzést – a Mód 1-től eltérően – nem a peer review biztosítja, hanem a piaci siker, a társadalmi elfogadottság, a költséghatékonyság és hasonló kritériumok(Laki–Palló 2001).

A 90-es évek második felében született Henry Etzkowitz és Loet Leydesdorff tripla helix elmélete, amely széles nemzetközi tényanyagra épül, és matematizált modellt is nyújt, s amely a tudomány jelenlegi működését három tényező: az egyetem, az ipar és az állam közötti kommunikációs kapcsolatként írja le.

A „három elem kölcsönhatása biztosítja, hogy a tudomány egésze spirál vonalon haladjon előre. Alapelv a »szakadatlan átmenet« (endless transition), melynek során a három tényező között a modern piaci viszonyokhoz hasonló, a piaci erők, a politikai hatalom, az intézményi ellenőrzés, a társadalmi mozgalmak és az aktuális technológiai követelmények által alakított komplex dinamika érvényesül” (Laki–Palló 2001). Etzkowitz és Leydesdorff szerint az egyetem óriási előnye, hogy a diákok a kutatási erők igen jelentékeny részét adják. A diákok jelenléte és fluktuációja (végzésük után újak jönnek) rendkívül rugalmassá teszi az egyetemeket. Szerintük posztakadémiai periódus helyett valójában második akadémiai forradalom zajlik a második világháború, még inkább a hidegháború befejeződése óta. Az egyetem oktatóintézményből olyan intézménnyé alakul át, mely a tanítást és kutatást kombinálja. A tripla helix elmélete szerint tehát a kutatás legfontosabb színtere, maga az egyetem alakul át. Vállalkozói jelleget kezd ölteni, amennyiben részint nem élhet a másik két ágens nélkül, részint megindít saját vállalkozásokat, részint pedig fontossá válik számára a szabadalmak létrehozása, azaz a tudás birtoklása, a nem publikus, eladható tudás létrehozása (Laki–Palló 2001).

Nem nehéz észrevenni, hogy a Kis Tudomány, vagy a tudomány Mód 1 formája a hagyományos, a humboldti egyetemen folyó kutatásra jellemző. Más oldalról az elméletek arra is rámutatnak, hogy a tudomány rendszerének átalakulása abban az irányban halad, hogy az alapvetően az individualitásra és autonómiára épülő tudomány radikális átalakult. Helyére részint a megrendelésre történő kutatás lép, részint az alkalmazás orientált nagy gazdaságpolitikai illetve társadalompolitikai célokkal legitimált projektek. Ez módosítja mind a tudományszervezést, lényegében átalakítva azt menedzseléssé, mind pedig a tudománypolitikát, a tudományirányítást. Ezek a folyamatok nyilvánvalóan összefüggenek azzal, hogy a felsőoktatásban jól kitapintható az elmozdulás a vállalkozói egyetem felé.

Mindezek nyomán a 80-as évektől fejlett országok tudománypolitikájának homlokterébe az egyetemek és az iparvállalatok szorosabb együttműködésének ösztönzése került, valamint az előretekintés (foresight), lényegében a stratégiai tervezés. Nagy szerepet kaptak a tudománypolitikában a nagy programok (a mikroelektronikában, biotechnológiában, anyagtudományokban) (Mosonyiné 2008).

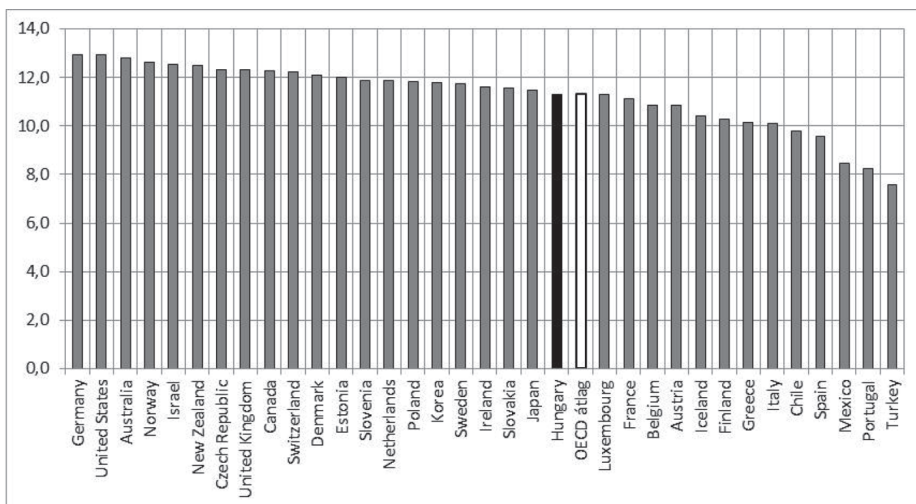
Ugyanakkor a 90-es évek és az ezredforduló egyre erősödő jelensége, hogy – a lényegében mindig is globális tudomány – globalizációjának felgyorsulásával a tudománypolitika helyzete is átalakul.¹⁷⁹ A tudomány egyre inkább világméretű kutatócsoportok és kutatóhálózatok kialakulását hozza magával,

¹⁷⁹ A tudomány globalizálódása kapcsán írja Némedi, hogy „a finanszírozás intézményei szükségképpen hatalmi centrumokként is működnek. Eddig ezek a centrumok a nemzetállami keretekben gyakorolták a hatalmat, de ma az igazi tudományos hatalom is globalizálódik. Arról is szó van, hogy láthatatlan hatalomként működik a tudomá-

amely csoportok és hálózatok a nagy kutatási forráselosztó centrumok pénzén, a pályázatokon meghatározott témákon dolgoznak. A kutatási forráselosztó és témameghatározó centrumok között domináns szerepet játszanak az EU, az Egyesült Államok kormányzata és néhány jelentős kutatási alapja, továbbá a multinacionális vállalatok is. Ezek mellett a nemzeti tudománypolitika mozgásterét szűkíti.

INNOVÁCIÓS TELJESÍTMÉNY ÉS AZ ISKOLÁZOTTSÁG

Az „Innovate or die” (kb. innoválj vagy meghalsz) mondás az amerikai gazdaság egy agyoncsépett jelszava. Vajon milyen Magyarország innovációs teljesítménye, és hogyan függ össze ez az iskolázottsággal, a humán erőforrások hazai helyzetével?

A (15 éves és idősebb) népesség formális oktatásban megszerzett iskolaéveinek száma az OECD-országokban, 2012

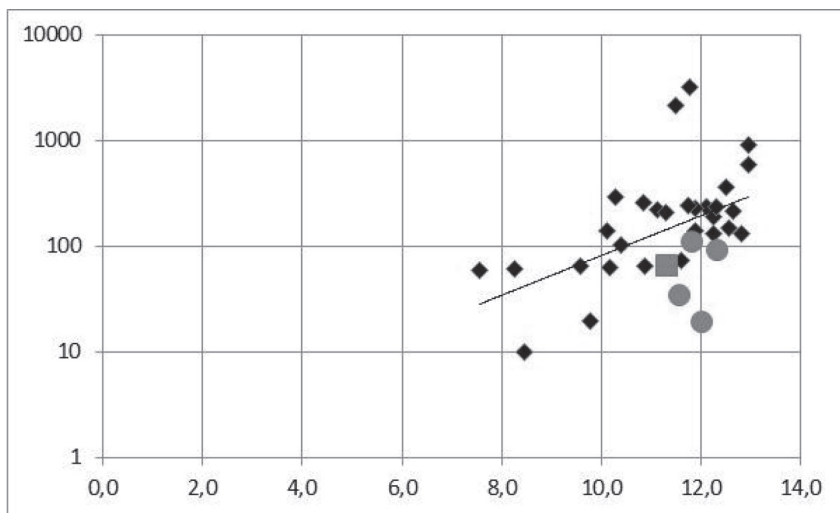
Forrás: UNESCO Human Development Report 2014.

Magyarország népességének iskolázottsága azonos az OECD-átlaggal (mindkettő 11,3 év), miközben gazdasági fejlettsége lényegesen elmarad a vele nagyjából azonos szinten lévő OECD-országtól. Hozzá kell tenni, hogy valamennyi poszt szocialista országra igaz, hogy iskolázottsági szintjük lényegesen magasabb, mint a velük azonos gazdasági fejlettségű országoké.

nyos centrumok témameghatározó képessége és a tudományos elismerés szétosztásában megmutatkozó ereje (Némedi 2002).

Ezt a tényt – amennyiben nem úgy értékeljük, hogy az emberi tőke elmélet kudarcát jelenti, hiszen ezen országok magas iskolázottsága, magas emberi tőkéje nem eredményezett nagyobb gazdasági fejlettséget – akkor úgy értelmezhetjük, hogy ezen posztszocialista országok oktatásának hatékonysága (és/vagy minősége) rosszabb, mint a piaci országoké, mivel azonos emberi tőke-mutatók alacsonyabb gazdasági fejlettséget eredményeztek.

Ezt az értelmezést erősíti meg a szabadalmi bejelentések számának az egy főre jutó iskolázottsággal való együttes vizsgálata is. Azt lehet megállapítani, hogy a posztszocialista országok esetében a magas iskolázottság ellenére alacsony a szabadalmi bejelentések száma.

Az egy főre jutó iskolaévek száma (2012) és az egymillió lakosra vetített hazai szabadalmak (2013. évi) számának logaritmusa közötti kapcsolat az OECD-országok esetében (korreláció 0,4886)

Megjegyzés: A szürke négyzet Magyarország, a szürke körök az OECD posztszocialista országok
 Forrás: Worldbank Data: Patent applications, residents <http://data.worldbank.org/indicator/IP.PAT.RESD/countries?display=default> valamint iskolázottság UNESCO Human Development Report 2014 alapján saját számítás.

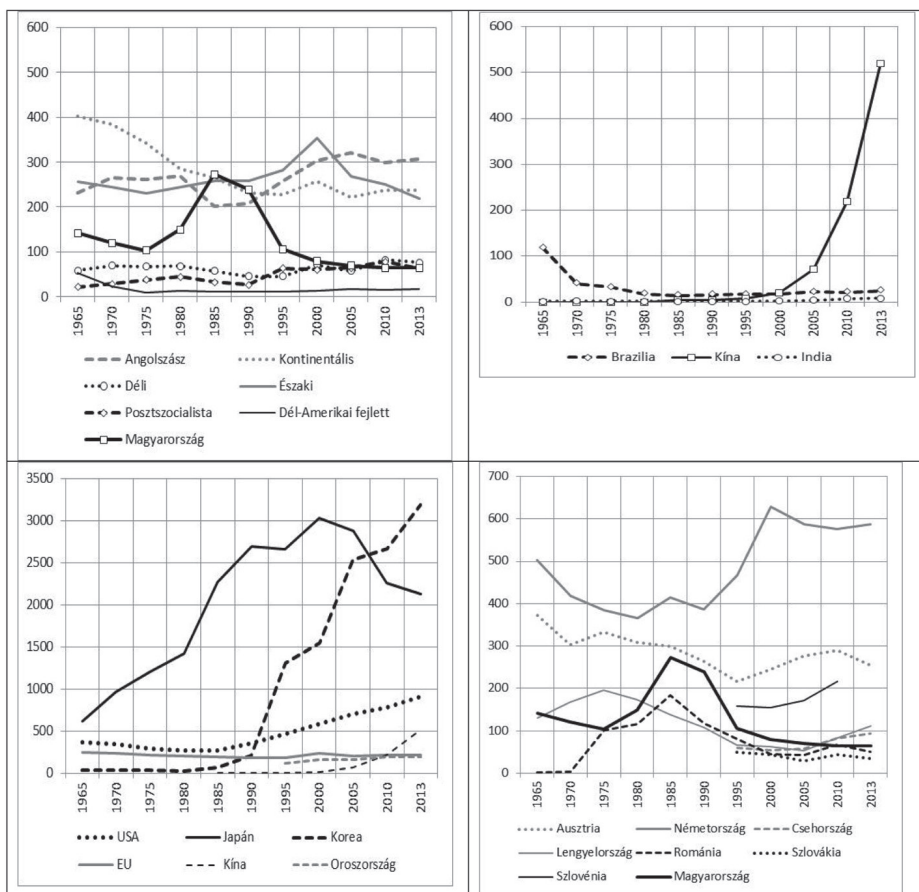
Ha a fajlagos szabadalmak számát a PISA-eredményekkel állítjuk korrelációba, akkor lényegesen magasabb együttjárást tapasztalhatunk. A 2012. évi PISA-reading eredmény és az egymillió lakosra vetített hazai szabadalmak (2013. évi) számának logaritmusa közötti kapcsolat az OECD-országok esetében +0,6066 korrelációt mutat,¹⁸⁰ ami szintén arra világít rá, hogy nem a formális iskolázás

¹⁸⁰ Forrás: Worldbank Data: Patent applications, residents <http://data.worldbank.org/indicator/IP.PAT.RESD/countries?display=default> valamint PISA 2012 OECD-adatok alapján saját számítás.

a meghatározó. Mindezek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Magyarországon, mint a posztszocialista országokban általában a lakosság látszólag magas iskolázottsággal rendelkezik ugyan, de valószínűleg az oktatás hatékonysági és minőségi problémái miatt ez az iskolázottság nem növelte meg ugyanolyan mértékben az emberi tőkét, mint amennyire ez a hasonló iskolázottságú fejlett piaci országokban történik.

De másról is szó van.

Az egymillió lakosra vetített hazai bejelentésű szabadalmak számának történelmi időtávban vizsgálta alakulása másra is rámutat.

Az OECD-országok és néhány ország egymillió lakosra vetített hazai szabadalmi bejelentésének alakulása, 1965–2013

Forrás: Worldbank Data: Patent applications, residents <http://data.worldbank.org/indicator/IP.PAT.RESD/countries?display=default> adatok alapján saját számítás.

2013-ban az egymillió lakosra vetített hazai szabadalom Koreában volt a legmagasabb, közel 3200, Japán volt a második legtöbb, mintegy 2100, majd az Egyesült Államok következett kicsit több mint 900-zal és Németország majdnem 600-zal, majd Kína majdnem 520-szal. Magyarország a maga 65-jével a 34 OECD-ország között a 26. helyen áll.

Néhány jelenség nagyon szembetűnő. Az egyik Korea rendkívül magas és a 90-es években elkezdődött igen dinamikus növekvő, valamint Japán szintén rendkívül magas, de az utóbbi évtizedben már csökkenő hazai fajlagos szabadalom száma. Jól látszik az Egyesült Államoknak az előzőektől elmaradó, de szintén növekvő, továbbá Kína elmúlt évtizedben meglóduló fajlagos innovációs teljesítménye. Viszont az is látszik, hogy az Európai Unióban és Oroszországban stagnál a fajlagos szabadalomszám.

Ha Magyarország fajlagos innovációs teljesítményét nézzük, azt látjuk, hogy a rendszerváltás körül megemelkedett a fajlagos szabadalmak száma, majd 90-es évek közepétől visszaesett lényegében az államszocialista időszak alacsony szintjére, sőt az alá. Valamivel kisebb emelkedéssel Romániában, és valamivel korábbi indulással Lengyelországban is hasonló trendet látunk, tehát a rendszerváltás előtt meginduló innovációs teljesítménynövekedést, majd a 90-es évek végére az államszocialista idősziakra jellemző alacsony szintre, sőt az alá történő visszacsúszást. Ma lényegében mindegyik szomszéd posztszocialista ország hasonlóan alacsony innovációs teljesítményt mutat, egyedül Szlovénia a pozitív kivétel. Az is szembetűnő, hogy miközben a posztszocialista országok visszaestek egy meglehetősen alacsony szintre, aközben Németországban másfélszeresére növekedett a fajlagos innovációs teljesítmény, s bár Ausztriában némileg csökkent, de még így is négyszerese a magyarnak. Úgy tűnik, hogy a posztszocialista országok nagyobb részében – s Magyarországon sem – nem sikerült a szocialista időszak innovációt megfojtó légkörétől megszabadulni. Nem sikerült innovációs teljesítményt ösztönző motivációs erőteret létrehozni.

Ezt láttuk az első fejezetben bemutatott Global Innovation Index kapcsán is, amelynek értékét tekintve Magyarország az OECD-országok között (34 országból) a 28–29. helyen áll Szlovákiával azonos pontszámmal, Chilét, Görögországot, Lengyelországot, Mexikót és Törökországot megelőzve valamivel. Az Európai Unió 28 tagországa között 21–22. helyen állunk Szlovákiával együtt, mögöttünk Görögország kivételével posztszocialista országok állnak. Ez a helyzet sajnos igen jól szemlélteti, hogy a posztszocialista országokban a rendszerváltás nem változtatta meg (illetve csak a rendszerváltás közvetlen időközében egy rövid ideig változtatta meg) a nagyon alacsony innovativitást.

Mindezek alapján lehet válaszolni arra a feltett kérdésre, hogy vajon milyen Magyarország innovációs teljesítménye, és hogyan függ össze ez az iskolázottsággal, a humán erőforrások hazai helyzetével? Azt láttuk, hogy miközben a magyar emberi tőkemutatók viszonylag magasak – magas az iskolázottság, magas az érettségizettek aránya, viszonylag kicsi az alacsony iskolázottságúak aránya –, azközben az innovációs teljesítmény alacsony.

Ennek nagy valószínűséggel két oka van. Az egyik alighanem az oktatás minőségében keresendő. A másik pedig az, hogy a kutatási és az innovációs teljesítményt akadályozó, a rendszerváltás időszakában felpuhult institutionális akadályokat nem sikerült felszámolni, sőt azok a rendszerváltás után ismét megerősödtek.

Erről lesz szó a következő részben.

HOGYAN LEHET „MINŐSÉGIBB” A HAZAI TUDOMÁNY ÉS FELSŐOKTATÁS?

Alapvető kérdés, miként lehetne elmozdulni a hazai tudomány és felsőoktatás jobb minőségének irányába, hogyan lehetne felszámolni az innovációs teljesítményeket akadályozó institúciókat.

A felsőoktatás és a tudomány átalakulása és a minősége

A felsőoktatás és a tudomány a 20. század második felében olyan radikális változásokon ment keresztül, amely változások az azokkal kapcsolatos minőségfogalmakat is jelentősen átalakították.

A felsőoktatási képzés tömegessé vált. Míg korábban egy-egy korosztály 5-10%-a járt felsőfokú programokra, mára ez a nemzedék felére, gyakran több mint felére kiterjed számos fejlett országban, s nálunk sem marad el attól (még) jelentősen. (Magyarországon 2009-ben a 20–24 éves korosztály 30%-a járt felsőoktatásba, azon belül az összes 20 és 21 évesnek a 35-35%-a, ami sajnos 2013-ra 30% alá esett). A tömegesedés sok változást hoz magával, amelyek jelentősen átförmálják a felsőoktatási minőség korábbi, humboldti és poszt-humboldti fogalmait.

A 19. században a humboldti egyetem jellemzői az elitképzés és az akadémiai autonómia. A minőséget alapvetően az oktatók minősítése (tudományos minősítés és habilitáció) és kinevezésének állami kontrollálása biztosította.

A 20. század felsőoktatását a tömegesedés és a szűkülő akadémiai autonómia jellemzi, a minőségbiztosítást pedig az akkreditáció jelenti, amely nem más, mint részint a szféra önellenőrzése, részint aktív kormányzati oktatáspolitikai.¹⁸¹ Tehát a minőséget az akkreditáció (a tanárok kinevezés előtti teljesítményértékelése és a programok indítás előtti ellenőrzése) és a kinevezés állami kontrollálása jelentette.

A 20. század végének és a 21. század elejének felsőoktatását a némileg lassuló expanzió jellemzi, és elmozdulás a gazdálkodó, vállalkozó egyetemek felé

¹⁸¹ Mint Kozma Tamás írja, a felsőoktatási akkreditáció – mint kormányzati politika – Európában kormányzati válasz a felsőoktatási expanzióra (Kozma Tamás 2004).

(s ezzel az akadémiai autonómia helyére lépő vállalatyszerű gazdasági autonómia). A minőséget részint belső minőségbiztosítási eljárások, részint professzionális minőség-ellenőrzés szolgálja. (Ahol az állam fizet, ott a közalkalmazotti egyetemi tanári kinevezéseknél az állami kontroll nagyrészt egyetemi együttműködéssel továbbra is megmarad, ahol nem az állam fizet, ott legfeljebb névleges, ceremonális kontroll marad.)

A kutatás is átalakul, mint arról az előző fejezetben volt szó. A kutatók egyéni kíváncsisága által vezetett témaválasztás és a feltétel nélküli (lényegében csak a vezető oktatói kinevezésekhez kötött) intézményi (tanszéki) finanszírozás helyébe a pályázati rendszer, a piaci megrendelés és a projektfinanszírozás lép. A tudománytól és művelőitől egyre inkább a hasznosságot, eredményeik rövid távú gazdasági, társadalmi hasznosulást várják el.¹⁸²

A fejlett országokban a 70-es évek gazdasági válsága nyomán az állam egyre inkább kontrollálni akarta a közpénzekből finanszírozott tudományos kutatást, mérni a teljesítményeket, megkövetelni a hatékony működést. A szűkös gazdasági lehetőségek nyomán kialakul a „projektvilág”, amelynek lényege, hogy pontosan meg kell mondani, mi a cél, mekkora a ráfordítás, mi az ütemezés (Laki–Palló2001). A kutatók vállalkozószzerűen működnek, s az egyetemek maguk is vállalkozói irányba kényszerülnek. A kutatási projektekkel az egyetemek működése és az egyetemi kutatások kapcsán megjelenik a tervezés, az ütemezés, az átláthatóság és az elszámoltathatóság.

Mind a pályázatok odaítélése, s a piaci megrendelések mind a projektek értékelése során mérik a teljesítményeket, a publikációkat, a szabadalmakat és a citációt. A korábbi egyszeri minősítési aktusok (doktorálás, habilitáció) helyett, mellett a rendszeres tudományos teljesítményértékelés lép.

A változások nyomán a felsőoktatási intézmény működése, gazdálkodása elmozdul a vállalatyszerű működés felé, s kialakul a professzionális menedzsment, a professzionális minőségbiztosítás, a vállalkozói kultúra (stratégiai, üzleti tervezés, marketing). Ugyanakkor az intézményen belül a karok, tanszékek, vezetőoktatók, kiskollektívák önállósága visszaszorul, mind az oktatási, mind a kutatási autonómia csökken, helyette a vállalati (egyetemi), piaci alkalmazko-

¹⁸² Slaughter és Leslie (1997) az „Academic capitalism” kifejezést használja a tudomány átalakulására. A jelenség lényege, hogy az állami források csökkenése következtében a felsőoktatás egyre inkább külső források felé kényszerül fordulni. A következmény, hogy a kutatások egyre kevésbé „kíváncsiságvezéreltek”, hanem piaci alapúak. Ezzel együtt megszűnik a pénzek feltétel nélkül folyósítása. A piaci megrendeléseknek az elvárása, hogy a kutatások profitot, nyereséges termékeket, folyamatokat, innovációt eredményezzenek. Ez a folyamat az USA-ban a hetvenes években kezdődött. A szerzők rámutatnak, a tudomány piacosodása nyomán összekapcsolódik a presztízs, az eladhatóság és a kutatásfinanszírozás. A tudomány piacosodása leglátványosabb az alkalmazott tudomány és a technológia területein. Ez a hatás annyiban érvényesül a humán területeken, amennyiben kapcsolódnak az egyetem piacképes területeihez (Slaughter–Leslie 1997).

dás kerül előtérbe. Lényegében a tanszékek önállósága „vállalatszerűvé” válik, ugyanis a vállalati működésben nincs vagy nagyon korlátozott a részegységek autonómiája. Persze hangsúlyozni kell, hogy ez a változás egy-egy országban, sőt néha egy-egy országban belül is eltérő ütemben zajlik.

Az egyetemek történelmi fejlődése radikális átalakulással jár szervezeti, működési, foglalkoztatási jellemzőikben.

A képzés minősége tehát a mai felsőoktatásban nem egy-egy professzor minőségén, hanem a karok, illetve departmenek oktatóinak együttműködésén, szervezett, hatékony tevékenységén múlik.

Túlhaladottá válik, hogy azt kell tanítania az oktatónak, amit kutat, vagy hogy az a magas színvonalú oktatás, amikor azt tanítják, amit kutatnak. A tömeg-felsőoktatásban számos olyan tárgyat és ismeretet kell tanítani, amit nem kutatnak azok, akik tanítják, sőt lehet, hogy egy kis országban egyáltalán nem kutatja senki (ami persze nem jelenti azt, hogy nem ismerik annak irodalmát). Egyre inkább azt lehet látni a fejlett országok felsőoktatásában, hogy az oktatás és a kutatás humán erőforrását tekintve szétválik: a kutatásban eredményes alkalmazottak pályáznak, kutatási, fejlesztési megbízásokat vállalnak (és a kutatási bevételeket hoznak), a kutatásban kevésbé eredményes, de oktatásban tehetséges alkalmazottak pedig inkább oktatnak (és tandíjbevételt hoznak).

Az egyetemek fejlődési szakaszai és az egyetemi kutatások szervezeti, működési, foglalkoztatási jellemzői

	Humboldti	Poszt-humboldti	Szolgáltató egyetemi
Kutatásitéma-meghatározás	Önálló vagy professzori	Saját vagy kari kezdeményezésű pályázatokból, megbízásokból	Központi, felülről jövő
Kutatási források	Intézményi	Intézményi és megbízások, illetve pályázatok	Megbízások, együttműködések, nagypályázatok
Bérezés	Közalkalmazotti	Közalkalmazotti és mellette többlet kereset pályázatok, megbízások alapján	Piaci
Teljesítmény-értékelés	Nincs – illetve címek odaítéléshez kötött	Címek odaítéléshez kötött, illetve időnként kollektív	Rendszeres – vezetői
Szervezet	Merev – kari, tanszéki	Kari, tanszéki szervezet gyengül, intézetek megjelenése	Rugalmas – departmenek, projektszervezetek
Vezetés	Akadémiai jellegű – megosztott (testületi és egyéni) Kutatások professzori irányítással	Gazdasági felügyelet levalik – menedzsment megjelenik – de még akadémiai a domináns Kutatások minősített oktatók irányításával	Akadémiai – gazdasági vezetés különvált – domináns a menedzsment, a kutatásmenedzsment

Forrás: Polónyi 2010.

Más oldalról a felsőoktatási intézmények és egységeik vezetését gazdasági, szervezési, vezetési ismeretekkel és gyakorlattal rendelkező menedzserek látják el (akik persze nemritkán az oktatásból és kutatásból kikopott, kiszorult vagy kivonult alkalmazottak).

Magyarul a tömegessé és nagyüzemmé vált felsőoktatásban nélkülözhetetlen a munkamegosztás, és nélkülözhetetlen a munkamegosztásbeli feladatok szerinti munkateljesítmények rendszeres értékelése.

A fakultásvezetőt, a dékánt, a rektort egészen más szempontok alapján kell választani és rendszeresen értékelni, mint az oktatással vagy a kutatással foglalkozó alkalmazottat.

A Magyar Tudományos Akadémia és a tudomány minősége

A hazai tudomány fejlődésének s minőségének és a Magyar Tudományos Akadémiának a viszonyát akkor értjük meg, ha alaposabban megvizsgáljuk a hazai Akadémia sajátosságait.¹⁸³

A magyar Akadémia lényegében egy „ügy-felejtett” államszocialista monopólium, amelynek monopolisztikus szerepén az idő már régen túllépett, viszont amelyet a rendszerváltást követő akadémiai törvények és törvénymódosítások megszilárdítottak.

A rendszerváltás után az új akadémiai törvény az Akadémia szocialista rendszerbeli funkcióit nagyrészt fenntartotta: megmaradt a kvázi tudományos minisztériumi funkció és a kutatóhálózat-fenntartó szerep is. A tudományos káderutánpótlás-nevelő szerep is konzerválódott annyiban, hogy a mai napig tovább él az MTA doktora cím, mint kvázi legmagasabb tudományos fokozat. Az, hogy egy akadémia saját címekeket ad, vagy a tagfelvételét valamilyen tudományos aktushoz köti, azzal nincs baj. Az viszont torzítja a tudományos életet, ha ennek a címnek informálisan vagy formálisan hegemón szerepe van az egyetemi tanári kinevezésekben, a doktori iskolák vezetőinek kinevezésében, de leginkább a kutatási forrásokból való részesedésben. Nem szűnt meg az akadémiai tagok és a tudományos címek – a fejlett világban nagyrészt példanélküli – illetményezése sem, amely még a humboldti időkből és legfőképp a kommunista múltból ragadt itt. Ezek az intézmények a hazai tudományt hierarchizálják. S így a hazai tudományt a valódi verseny, a valódi tudományos, innovációs teljesítmények helyett az akadémia címei, az akadémia által konstruált hierarchia uralja.

Ma már egyetlen fejlett ország sincs a világon, ahol egy társadalmi szervezet a MTA-hoz hasonlóan kisajátítaná az egész ország tudományosságának kizárólagos képviselőjét, és kontrollját, miközben legfeljebb erkölcsi felelősséget

¹⁸³ Az itt olvasható megközelítést részletesebben lásd Polónyi 2006, Polónyi 2008b.

visel. A demokratikus rendszerek sajátossága, hogy az állam vezetése a választópolgárok ellenőrzése alatt áll. Az országot vezető politikusok és szakpolitikusok legalább a választásokon megméretésre kerülnek, s tevékenységüket a választott képviselők gyűlése, a Parlament által ellenőrizhetően végzik. Az Akadémia esetében ilyen felelősségről nem beszélhetünk, tagjai egymást választják, s a választópolgárok döntése nem érinti őket, ellenőrizhetőségük is igencsak felületes. Ennek azután megvannak a következményei. A tudománypolitikai kontroll alól, és a piactól, a versenytől is menekülő, öngazgató hazai tudományos kutatás nincs rákényszerítve a társadalmi és gazdasági hasznosulási elvárásokkal történő szembesülésre.

A Magyar Tudományos Akadémia címrendszere és annak illetményezése súlyosan ellentmondásos helyzetet teremt. Az MTA doktora cím lényegében tudományos minősítésként funkcionál, pedig nyilvánvaló hungarikum, nemzetközileg el nem ismert, s el nem ismertethető. A világ fejlett részén egyetlen tudományos fokozat van, amelynek az a célja, hogy tulajdonosának kutatói felkészültségét igazolja. A tudományos teljesítményeket ugyanis a 21. században (de már a 20.-ban is) a publikációkkal, a szabadalmakkal, találmányokkal és az idézettségekkel mérik. És nincsenek teljesítmény nélkül bebetonozott hierarchiák.

Az Akadémia által kreált tudományos minősítési hierarchia a tényleges tudományos és innovációs teljesítményeket háttérbe szorítja. Ugyanis az Akadémia a dotált MTA doktora címmel és a kiemelten illetményezett akadémikusi tagsággal olyan hierarchiát hozott létre, amely a tényleges tudományos teljesítmények helyett működik. Akinek nagydoktori címe van, nagyobb tudós, mint akinek nincs. Aki levelező akadémikus, az még nagyobb tudós, aki pedig rendes tag, az a legnagyobb tudós. És az egyetemi kinevezések, valamint a kutatási pályázatok esetében, a kutatási forrásokhoz való hozzájutás esetében ez a meghatározó, s nem az, hogy milyen is a tényleges tudományos teljesítménye valakinek.

Az Akadémia címei tehát a tényleges tudományos teljesítmények ellen hatnak, ami persze összefügg az Akadémia tudományos főhatóság szerepével, valamint azzal, hogy a hazai tudomány kizárólagos képviseleti szerepében tetszeleg.

Az MTA doktora cím a rendszerváltást követően ugyan elvesztette ideológiai megbízhatóság-szűrő, káderkiválasztó szerepét, azonban helyette a bennfentesek, az akadémiai pozícióban lévők beengedő szűrőjeként funkcionál, mintsem a minőség és a tényleges teljesítmény szűrőjeként. A rendszerváltást követően a nagydoktori cím és az élethosszig tartóan kinevezett akadémikusság számos tudományterületen a tudomány megújulásának akadályává vált, különösen azokon a területeken, ahol a tudományterület sajátosságához tartozott az átideologizáltság. Ennek hatásai esetenként máig tartanak. Nem egy területen a régi bebetonozott potentátok (akadémikusok és nagydoktorok) sokáig akadályozták a fiatalok s velük a korszerű teóriák térnyerését, ami egy-egy

tudományterület jelentős nemzetközi elmaradását eredményezte. De a valódi teljesítményeket nélkülöző önszelekció hegemon ideológiák nélkül is súlyos károkat tud okozni, a korszerű tudományos elképzelések kizárásával.

Nemcsak az akadémiai címek hegemon szerepe példanélküli a fejlett világban, hanem az ezeknek a címeknek az adófizetők pénzéből történő – teljesítménykövetelményektől független – illetményezése is. Az akadémiai doktorok tiszteletdíjára fordított éves összeg (járulékaival együtt), valamint az akadémikusok tiszteletdíjára fordított összeg együttesen meghaladják az OTKA támogatásának összegét. Ezeknek a juttatásoknak az az alapvető problémája, hogy a mai, tényleges teljesítmények helyett múltbeli érdemeket díjaznak.

Nincs szükség tehát MTA-ról szóló törvényre, sokkal inkább a magyar tudományról és intézményrendszeréről kellene jogszabály. A hazai tudományos minőség és teljesítmény javítása a tudánypolitika határozott módosítását igényli. Ebben az egyik nélkülözhetetlen lépés a tudományirányítás rendszerének korszerűsítése, az Akadémia szerepének racionalizálása. Az Akadémiának meg kell találni a valódi helyét a hazai tudánypolitikában. Ezt a helyet akkor értjük meg legjobban, ha elképzeljük, hogy több magyar tudományos akadémia, több tudóstársaság van, amelyek közül egyiket sem monopolizálja az állam. Mindegyiknek megvannak a maga címei, a maga tagsága, s a tagokat kiválasztó mechanizmusa, és persze egyikben sem kapnak sem a címek tulajdonosai, sem a tagok az adófizetők pénzéből semmilyen juttatást. És egyik akadémia sem sajátítja ki a tudánypolitika – vagy akár annak egy részének (pl. az alapkutatás tudánypolitikája) – formálásának szerepét. A tudánypolitikát a politikusoknak és szakértő bürokratáknak kell csinálni, mert ez az ő szakmájuk, és nem a tudósoké. A tudánypolitika kormányzati feladat, mint ahogy kormányzati feladat az állami, köztulajdonú kutatóintézetek irányítása is. További fontos lépések – amelyeket itt nem részletezek – a kutatóhelyi és a kutatóintézeti hálózat, valamint azok finanszírozásának korszerűsítése.

Ami a tudományos teljesítmény és a minőség szempontjából meghatározó lépés, az az ösztöndíjak számának s arányának radikálisan növelése a felsőoktatási kutatóhelyek és a kutatóintézetek kutatóinak bérezésében. Ezeke az ösztöndíjakat a tudományos teljesítmény ösztönzésére kell alapvetően alkalmazni. Ezen ösztöndíjak prioritásrendszerével lehetne mind a felsőoktatási kutatóhelyek, mind a kutatóintézetek kutatásainak irányultságát, prioritásait orientálni. Nélkülözhetetlen az akadémiai (MTA doktora és az akadémikusi) címtámogatás megszüntetése, és ezen juttatások ösztöndíjszerűvé átalakítása. Ez azt jelenti, hogy sem az akadémiai tagság, sem a doktori cím után járó juttatás nem lenne automatikus, hanem megfelelő, több évre szóló munkaterv benyújtását – s a megelőző időszak, valamint a munkaterv szerinti előrehaladás eredményeinek bemutatását és nemzetközi összehasonlításban történő értékelését – igényelné, s ösztöndíjként lehetne azokat elnyerni.

Sajnos a hazai helyzetet súlyosbítja, hogy nemcsak egyszerűen konzerválódik az akadémia, hanem szaporodik is. A tudományos akadémia mellé, an-

nak mintájára – és az annak részeként már régen működő mellé – létrehoztak egy államilag ugyancsak monopolizált „nemzetibb” művészeti akadémiát is, amelynek tagjai éppúgy egymást választják, mint a másik, és éppúgy az adófizetők pénzét kapják múltbeli érdemek és nem tényleges teljesítmények alapján, mint amazok.

De itt nem a művészeti teljesítmények értékeléséről van szó, az meghaladja ennek a könyvnek a kereteit, hanem a tudományos teljesítményekről. Ha az oktatók, kutatók, tudósok teljesítményét, előrelépési lehetőségét, forráshoz való hozzájárulását nem az alapján ítélik meg, hogy mennyi a hazai és nemzetközi publikációjuk, s azokra mennyi citációjuk van, és/vagy mennyi szabadalmukat fogadták el, hanem az alapján, hogy megszerezték-e egy (elvileg) társadalmi szervezet (nemzetközileg el nem ismert, de állami dotációval járó) doktori címét, vagy (ugyancsak jól fizetett) tagságát, akkor ez törvényszerűen eltorzítja a tudományos teljesítmények motivációját. Nem a tényleges tudományos teljesítmény lesz az érték, hanem az MTA címek megszerzése.

Az akadémiai doktori cím és tagság megszerzése után akkor is jár az állami illetmény, ha soha többet egyetlen sort sem ír az illető. De a felsőoktatási szférában is csak a kinevezések előfeltételeként vizsgálják a tudományos teljesítményt.

Az akadémiai szféra egészéből (mind a felsőoktatásban, mind a kutatóintézetekben) hiányzik tehát a tudományos teljesítmények folyamatos értékelése és díjazása. Helyette az MTA címeinek hierarchiájában elfoglalt hely adja a forráshoz való hozzájárulás és az előrelépés jogosultságait.

Mindez azzal jár, amit a Tudománypolitikai Stratégia (2014-2020) megállapít: „Az adatok idősoros vizsgálata a publikációs produktivitás stagnálása nyomán Magyarország folyamatosan veszti el versenyelőnyét, miközben versenytársai hasonló adatai növekedést mutatnak.” (54. old)

MERRE VAN A 21. SZÁZADI ÚT?

A fentiek alapján már könnyű összefoglalni, hogy miben kellene elmozdulni. Aligha vitatható, s számos adattal alátámasztható, hogy mind a hazai tudomány, mind a hazai felsőoktatás minőségét és teljesítményét javítani kell.

Gyakran fel-felmerül, hogy a hazai felsőoktatás minőségének javítási útja az lenne, hogy csak MTA doktori címmel rendelkezők tölthessenek be egyetemi tanári állást, kari és egyetemi vezetői beosztást, felsőoktatási irányító testületi (MAB, FTT) tagságot. Egyértelmű ugyanakkor a fentiekben elmondottak alapján is, hogy részint az MTA doktora cím egyáltalán nem megfelelő kiválasztási eszköz. Másoldalról a felsorolt pozíciókat betöltőknek más-más követelményeknek kell megfelelniük. Más-más teljesítményét kell rendszeresen értékelni az egyetemi tanárnak, vagy a dékánnak és a rektornak, vagy az FTT- vagy a MAB-tagnak. És egyik esetben sem egy hierarchikus cím kell legyen a megfelelés kritériuma, hanem a tényleges teljesítmény.

Rendkívül fontos hangoztatni, hogy a tudományos minőség javításának alapvető feltétele a publikációkkal, szabadalmakkal és idézetekkel mért tudományos teljesítmény értékelése. De legalább ilyen fontos a tudományos közösség (azaz az illető szűkebb szakterületének kiválóságaiból álló alkalmi testületek) rendszeres értékelése is. És ennek nincs köze sem az Akadémiához, sem annak címeihez, cafrangjaihoz.

A tömegessé vált felsőoktatás és a hasznosításorientált kutatás más minőségfogalmat, minőségbiztosítást és vezetést igényel, kényszerít ki, mint ami a korábbi időszak akadémiai szférájában szokásos volt. És ezen az úton nincs sem visszafordulás, sem sajátos magyar út, mint ahogy a mostanság készült felsőoktatási törvények és törvénymódosítások hiszik, amikor a Magyar Olimpiai Bizottságnak vagy a művészeti akadémiának adnak egyetemi tanári felterjesztési jogot.

A tömegessé vált, s expanzióját még tovább növelő felsőoktatás egyre szűkebben részesül a közösségi forrásokból, s a kormányzatok irányából egyre jelentősebb nyomás nehezedik rá, hogy szellemi kapacitásait kihasználva mind jelentősebb forrásokat szerezzen kutatási projektek, kutatási megrendelések, innovációk értékesítése révén.

Ezen folyamatok nyomán alapvetően át kell alakuljon a felsőoktatás szabályozási tere is. A szabályozásnak a rendszeres teljesítmény és minőségértékelés felé kell elmozdulni. Azokat az archaikus cím- és központi forrásallokációs rendszereket pedig, amelyek a tényleges teljesítmény- és minőségértékelés ellen hatnak, minél hamarabb le kell bontani.

Nagy a kísértés, hogy egy kis ország – pláne ha történelmi hagyományai, és aktuálpolitikai erőtere is efelé terelik – monopol megoldásokat keressen a felsőoktatásban és a tudományban is. Hányszor hallani, hogy párhuzamosságok vannak a közösségi közlekedésben, a kórházi ellátásban stb. stb., s a felsőoktatásban és a kutatásban is. És hogy ezek a párhuzamosságok nem racionálisak. Pedig a párhuzamosság versenyt jelent, s versenynél nincs jobb minőségbiztosítás, s nincs jobb teljesítményösztönzés (legfeljebb a piaci verseny).

A rendszerváltás környékén a Magyar Tudományos Akadémia szerepe jelentősen meggyengült. Alighanem ennek volt az köszönhető, hogy a hazai innovációs teljesítmény fellendült ebben az időszakban. A 90-es évek közepétől azonban az Akadémia újra egyre jelentősebb befolyásra tett szert, lényegében kisajátította a hazai tudományt. Alighanem ez az egyik oka annak, hogy a hazai innovációs teljesítmények újra romlani kezdtek.

A hazai tudománypolitika súlyos hibája, hogy az Akadémiával olyan monopólium továbbélését teremtette újra, amely egyes intézményeivel akadályozza a verseny kibontakozását. Az akadémiai tudományos minősítés, valamint az akadémiai szakosztályok tudománypolitikai szerepe éppen ilyen. Helyette a tudományos teljesítmények (publikációk, szabadalmak, citációk) rendszeres értékelése az, amely a minőséget biztosíthatja. A tudománypolitikának a felsőoktatást és az egész akadémiai szférát ebbe az irányba kell elmozdítania, ha minőségibb és teljesítőképebb rendszert akar létrehozni.

A jövő tudománya

Számos izgalmas és rövid vagy hosszabb távon feszítő aktuális kérdés megoldása vár ránk a 21. század hátralévő időszakában. Itt a befejezéshez közeledve nagyon röviden – és valószínűleg vitára ingerlően – kitekintünk az eddig elemzett témáról egy kicsit tágabb horizontra.

Amikor ez a könyv íródik, a szíriai válság miatt migránsok százezrei próbálnak Európa fejlett országaiba bevándorolni, és az országok nagyobb része igyekszik elzárkózni befogadásuktól. Pedig néhány évtized múlva nagyon nagy szükség lenne azokra a munkáskezekre, amelyeket most kerítésen kívül akarnak látni a fejlett országok.

Friedman már idézett munkájában azt írja, hogy a 21. század egyik legfontosabb jelensége, hogy vége szakad a népességrobbanásnak. 2050-ig a fejlett ipari országokban drámai lesz a lakosságcsökkenés. 2100-ra pedig még a legelmaradottabb országokban is stagnálni fog a lakosság. A 21. században megszűnik annak igazsága, hogy a nagyobb népesség több munkás, több fogyasztó, több katona. A világot jelentős technológiafüggés fogja jellemezni. A zsugorodó világnépesség következménye az lesz, hogy a század első felében nagy munkaerőhiány alakul ki a fejlett ipari országokban. Ma, a fejlett országoknak nagy problémát okoz a bevándorlók kizárása. Később, a 21. század első felében, az lesz a probléma, hogy meggyőzzük a bevándorlókat, hogy jöjjenek. Nemsokára országok mennek el majd odáig, hogy fizetni fognak az embereknek, hogy költözzenek oda (Friedman 2009, 9).

A NASA által finanszírozott 2014-es tanulmány (amelynek beszédes címe: Az ipari civilizáció visszafordíthatatlan összeomlás felé tart?) szerint a civilizációk hanyatlását egymással összefüggő tényezők magyarázzák, nevezetesen: a népesség, az éghajlat, a víz, a mezőgazdaság és az energia.

A tanulmány megkérdőjelezi azoknak az állítását, akik azt hirdetik, hogy a technológia megoldja ezeket a kihívásokat a hatékonyság növelésével. A technológiai változás növelheti az erőforrás-felhasználás hatékonyságát, de még inkább növeli az egy főre jutó erőforrás-felhasználást úgy, hogy a fogyasztás gyakran felemészti a megnövekedett erőforrás-felhasználás hatékonyság nyomán felszabaduló energiát. A mezőgazdaság és az ipar termelékenységnövekedése az elmúlt két évszázadban növekvő erőforrás-igénybevétellel valósult meg, annak ellenére, hogy drámai hatékonyságnövekedés volt az adott időszakban. A tanulmány modelljei azt mutatják, hogy az összeomlás nehezen kerülhető el. A forgatókönyvek egyik része azt feltételezi, hogy az elitek vagyonmonopóliuma egy ideig védi őket az összeomlás legtöbb káros hatásától, de a közemberek összeomlanak, és ezt követően az elitek is (NASA-funded study 2014).

És ez elvezet egy másik feszítő kérdéshez, amiről nem volt szó ebben a könyvben, s ez a háború. Pedig a háború rendkívül fontos szerepet játszott az innovációk szempontjából is az egész emberi történelemben. Különösen így volt ez a 20. században, ahol lényegében minden jelentősebb nagy tudományos

eredmény háborúkhöz vagy a hidegháborúhoz kötődő kutatás eredménye a rakéte technika létrehozásától a holdra szálláson át a mai robotikai fejlesztésekig. És a század első évtizedének végére éppen azért „ült le” a tudományos kutatás, mert a háborús fenyegetettség csökkent (Friedman 2015, 244).

De hosszabb távon jelentős kutatási erőfeszítések várhatók, különösen a növekvő energiaigény kielégítése céljából, valamint a társadalom előregedése miatt van szükség jelentős kutatási törekvésekre. És ebben alighanem nagy szerepe lesz egy újabb világháborúnak és az arra való készülésnek.

Szorongva írom le ezeket a sorokat, de Friedman hosszan elemzi, hogy az egyes országok, országcsoportok eltérő fejlődésének következményeként miért lesz újabb világháború. Ha igyekszem nem is hinni neki, mégis az emberi történelem alighanem alátámasztja mondanivalóját. Az, hogy ez a háború 2050-ben lesz-e tényleg, mint ahogy feltételezi, azt ő maga is elrelativizálja. Nem az a lényeg, mikor lesz, hanem hogy komolyan kell venni – írja –, hogy lesz (Friedman 2009, 10).

A háborúra készülés és a háború azonnal radikálisan megváltoztatja az iskola nevelési céljait. Elég csak egy pillantást vetni „A háború és az iskola. Háborús előadások az Országos Paedagógiai Könyvtárban és Tanszermúzeumban” című 1915-ben kiadott könyv fejezetcímeire, hogy tisztában legyünk az iskola háborúban bekövetkező feladatairól. (A fejezetcímek a következők: Az állampolgári nevelés és a háború; A háború és az irodalom; A köznevelés belső egysége és a nemzeti egység; A paedagógiai munka szervezésének új feladatai; A háború és a földrajz; A háború és a testi nevelés; A háború etnikai vonatkozásai az iskolában; A háború és a hazaszeretetre nevelés a népiskolában; A háború és a kisdédóvoda) (Friml et al., 1915).

Az államszocialista rendszerben a háborúra készülés sokáig permanens és mint az internacionalizmusra nevelés része jelent meg. „A hivatalos tankönyvekben és segédanyagokban az internacionalizmusra nevelés rendszerint szokatlan módon, a hazafias és a honvédelmi neveléssel kombinálódik. Ebben a szóhasználatban a honvédelmi nevelés célja az, hogy a fiatalokba beleplántálják a kormányuk, pártjuk és hadseregük iránti lojalitást, a hazafiság pedig a nemzeti történelemről az állampárti ideológusok által kidolgozott verzió iránti feltétlen elkötelezettséget jelenti” – írja Kozma (Kozma Tamás 1995, 85).

A háborúra készülő iskola a mindennapi testnevelés, a hazafiságra és a vak állampolgári fegyelemre, a gondolkodás nélküli engedelmességre nevelés centrálisan irányított iskolája.

Bár sokan vitatják, és valóban ijesztő a megállapítás: úgy tűnik az emberiség szörnyű tulajdonsága, hogy a haladáshoz nélkülözhetetlen a háború, vagy legalább is a háborúra való készülődés. Vernon Ruttan¹⁸⁴ híressé vált írása (Is War

¹⁸⁴ Vernon Wesley Ruttan (1924-2008) gazdasági fejlődéssel foglalkozó közgazdász a Minnesotai Egyetem professzora volt.

Necessary for Economic Growth?) címében jelzi a felvetést: szükség van-e a gazdasági növekedéshez háborúra? A szerző válasza az, hogy az elmúlt 200 év gazdasági növekedését megalapozó és a társadalmi fejlődést elősegítő technikai, technológiai felfedezések hadiipari fejlesztésekből származtak, amely fejlesztések implikálójá háború, vagy háborúra való készülődés volt. (Ruttan 2006)¹⁸⁵

Azért ehhez a gondolatmenethez mindenképpen hozzá kell tenni, hogy a már említett NASA-tanulmány (NASA-funded study 2014) rámutat, hogy a legrosszabb forgatókönyvek egyáltalán nem szükségszerűek. Megfelelő politikával és a strukturális változásokkal elkerülhető az összeomlás. A megoldás, hogy részint csökkenteni kell a gazdasági egyenlőtlenségeket, biztosítva az igazságosabb elosztást, részint jelentősen csökkenteni kell az erőforrás-felhasználást, s a megújuló erőforrásokra kell támaszkodni, továbbá csökkenteni kell a népességnövekedést.

Még valamit hozzá kell tenni jelen könyv gondolatmenetéhez. Mindvégig azt feltételezem, hogy az iskolázás, az emberi erőforrás fejlesztése a gazdasági fejlődéshez szükséges, és hogy a nemzetek célja a növekedés. Ezért nyilván megrónak a fenntartható fejlődés hívei. Valóban azt gondolom, hogy nincs realitása annak, hogy a fejlett országok majd visszafogják fejlődésüket valamilyen közvetlenül nem súlyosan akadályozó ok nélkül. Különösen nem fogják ezt tenni a fejlődő országok. Nem hiszek abban, hogy az egyes országok saját szűkebb érdekeiken túllépve valóban hatékony megegyezést fognak ebben a kérdésben kötni. Abban viszont hiszek, hogy az emberi innováció képes legyőzni a nehézségeket, tehát részint az üvegházhatást befolyásoló gázok kibocsátása előbb-utóbb azért fog csökkenni, mert az energiatermelés – kényszerűen – átalakul, s a fosszilis energiaforrások kimerülő készleteinek növekvő ára rákényszeríti a felhasználókat, hogy új energiaforrásokat találjanak, amelyek reményeim szerint ebben az értelemben „tisztábbak” lesznek (mint pl. az alternatív energiatermelés). Részint a klímaváltozás valóban jelentkező hatásaihoz pedig alkalmazkodni lesz kénytelen az emberiség, ismét csak a tudományra, az innovációira támaszkodva.

A jövő tudományáról azonban még kevesebbet tudunk, mint a jövő iskolájáról. De akik mernek róla álmodozni, azok megrendítő dolgokat mondanak. A *The Telegraph*-ban megjelent egy interjú Michio Kakuval, aki New York City College elméleti fizika professzora, s aki szerint a tudomány ott tart, hogy már kibogoztuk az anyag titkait, s már feltártuk az élet molekuláját, a DNS-t, és létrehoztunk valamiféle mesterséges intelligenciát, a számítógépet. Szerinte egy történelmi átmeneti korban élünk: a tudományos felfedezés korából a tudományos uralom korába, amelyben képesek leszünk manipulálni és formába

¹⁸⁵ Magyarul lásd erről Pogácsa Zoltán (2011): Háború!!! http://pogi.blog.fn.hu/index.php?view=bejegyzes_oldal&bejid=154471&bej cim=Haboru&todo= (letöltés 2016 január)

önteni a természetet szinte kívánságaink szerint. Különösen a befejező gondolatai megrázóak: „Hatalmunkban lesz megeleveníteni az élettelen, hatalmunk lesz, - hogy életet hozzunk létre. Olyan hatalmunk lesz, mint az isteneknek. De lesz-e olyan bölcsességünk, mint Salamonnak?” (Highfield 2007).

Megrázó gondolatok, azért is, mert ha visszagondolunk mintegy háromnegyed évszázadot – mivel a történelem a legjobb tükre az emberiség természetének –, akkor valami ilyesmit mondhattak volna a fizikusok a 20. század 30-as éveinek elején, amikor felfedezték a láncreakciót. Hogy megismerték az atom titkait, s képesek hatalmas energiákat felszabadítani. Hogy kezd akkora hatalmuk lenni, mint az isteneknek.

És a következmény?

Óriási számú nukleáris fegyver, és rettegés egy újabb hatalmas, önpusztító világegéstől, bár igaz, hogy „mindössze csak” két bombát használtak fel valaha is emberek ellen. Nagyszámú atomerőmű, amelyek segítenek az energiaéhséget légszennyezés nélkül enyhíteni, de amelyek időnként elképesztő, a légszennyezésnél sokszorosan nagyobb katasztrófákat okoznak, s amelyeknek a jövőjéről a mai napig viták zajlanak.

Salamon bölcsessége tehát mintha hiányozna.

De azért mégis működik az emberiség túlélési ösztöne, s az ehhez szükséges józanész.

Aligha kétséges, hogy a jövő is ilyen lesz. Nagy meglendülések, s utólag felismert vagy utólag komolyan vett fenyegetések között lavírozó fejlődés.

BEFEJEZÉSKÉNT

A hazai emberi erőforrás helyzetének áttekintése nem adott igazán pozitív képet, azonban nem is ígért katasztrófát. Mert az végül is nem katasztrófa – csak a hazai politikai osztály teljesítményének szomorú eredménye –, hogy Magyarország a bemutatott elemzéseink alapján a kelet-európai poszt szocialista országok közötti valamikori vezető helyét nem egyszerűen elveszíti, hanem lényegében az Európai Unió leggyengébben teljesítő országainak egyikévé kezd válni. A 2000-es évek második évtizedének oktatáspolitikája, migrációs politikája, cigánypolitikája, nőpolitikája és tudománypolitikája mind abba az irányba mutat, hogy nem vagyunk képesek megfelelően fejleszteni humán erőforrásainkat.

Az ország lakosságának vertikális képzési szerkezete meglehetősen torz, amely a 2010-től regnáló oktatáspolitiká nyomán még tovább deformálódik. Még tovább szélesedik azon középfokú rétegek aránya, akiknek át- és továbbképzése az alapképzettség hiányosságai miatt szinte lehetetlen. Emellett mind az általános középfokú képzést szűkíteni igyekszik a kormány a kisgimnáziumok bezárásával, mind a felsőoktatás expanzióját próbálja visszafogni, visszafordítani. Ezekkel a lépésekkel éppen ellenkező irányba mozdul el az emberi erőforrások alakításával, mint amilyen irányba az Európai Unió vagy a fejlett világ vezető országai haladnak.

Az emberi erőforrás-fejlesztés magyar politikájának azonban más elemei is a fejlődés ellen hatnak. A cigányság társadalmi, gazdasági integrációjának évtizedek óta tartó – bátran mondható – elszabotálása óriási károkat okoz a társadalmi kohézióban, de a gazdaság lehetséges fejlődésében is. Még ennél is katasztrofálisabb a 2010 óta tartó kormányzati migrációs politika, vagy inkább politika nélküliség. Az egyik oldalról a kivándorlás tehetetlen szemlélése. A másik oldalról a szíriai háború nyomán meglóduló migrációs hullám xenofób, nacionalista, uszító és antihumánus kezelése. Miközben az előregedő magyar társadalom néhány évtizeden belül százezres nagyságú bevándorlóra szorul, ha gazdaságilag talpon akar maradni. De ennek az emberi erőforrások fejlesztését figyelmen kívül hagyó politikának a része a nőpolitika is, amely éppúgy megnyilvánul a Parlamentben a kormányzó koalíció tagjainak macsó beszólásaival, mint azzal, hogy a Gender Gap Index jelentések rangsorában

Magyarország – bár maga az index értéke nem sokat változott – 2009–2014 között közel harminc hellyel esett vissza. Azaz megy el a Világ mellettünk ezen a területen is.

De ugyanilyen elszomorító a kép, ha a jövő iskolája, a jövő oktatásirányítása vagy a jövőbeli innovációs potenciál szempontjából vesszük szemügyre helyzetünket.

Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy nincs katasztrófa, egyszerűen az ország az ezredfordulót, főleg a tízes éveket követő kormányok szakpolitikai teljesítményének következtében lassan csúszik lefelé az országok humán erőforrás potenciáljának rangsorában. De még csak a század elején tartunk. Még lehet váltani, még fel lehet ismerni, hogy merre kellene elmozdulni. Még végig lehet tudatosan gondolni, hogy milyen legyen emberi erőforrásaink 21. százada.

Befejezésül csak abban bízhatunk, megközelítésünk nem volt annyira egyoldalú, hogy elriassza az olvasót, sokkal inkább vitára és gondolkodásra serkentett.

Egy Mandela-idézettel kezdtük, zárjuk azzal a Theodore W. Schultz-gondolattal, amit már egyszer a könyv első fejezetében idéztünk, amely azonban könyvünk gondolatmenete szempontjából mindvégig vezérfonalként szolgált, s amit Magyarország 21. századi emberi erőforrásainak alakításánál is szem előtt kellene tartani:

„A mi gazdasági rendszerünk legmegkülönböztetőbb vonása az emberi tőke növekedése. Enélkül csak kemény, kézi munka és szegénység lenne, kivéve azt, akinek a tulajdonából van bevétele” (Schultz 1993).

IRODALOM

- A humán fejlettségi mutató. Statisztikai tükör, KSH, 2008/85.
- Ádány Róza (é. n.): A prevenció helyzete Magyarországon és viszonya a lakosság egészségi állapotából adódó prioritásokhoz.
<http://www.nefmi.gov.hu/letolt/kutat/tep/elet/adany.pdf> (Letöltés 2015. augusztus).
- Altbach, Philip G. (2007): Tradition and Transition. The international Imperative in Higher Education. Center for International Higher Education, Boston College and Sense Publishers. <https://www.sensepublishers.com/media/1195-tradition-and-transitiona.pdf> (Letöltés 2015. augusztus).
- Amable, Bruno (2003): The Diversity of Modern Capitalism. Oxford University Press, Oxford.
- Andorka Rudolf (1980): A termékenység társadalmi tényezői a fejlett országokban.
<http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografia/article/view/1089/1129> (Letöltés 2015. augusztus).
- Arrow, Kenneth J. (1979): Az egyetemi oktatás rostáló szerepe. In: Egyensúly és döntés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Artner Annamária (2011): Az európai jóléti modellek és fenntarthatóságuk. MTA Világ-gazdasági Kutatóintézet Műhelytanulmányok, 89. szám 2011. június.
- ÁSZ (2008): A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszerváltás óta fordított támogatások mértéke és hatékonysága. Összegző, helyzetfeltáró tanulmány 2008. április.
- Atkinson, G.B.J. (1998): Újabb fejlemények az oktatás finanszírozásában. In: Semjén A. – Lukács P. (szerk.): Oktatásfinanszírozás. Oktatókutató Intézet, Budapest.
- Augusztinovics Mária (2005): Népeség, foglalkoztatottság, nyugdíj. Közgazdasági Szemle, május.
- Aukrust, Odd (1959): Investment and Economic Growth. Productivity Measurement Review, No. 16., Feb.
- Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-5317/2012. számú ügyben.
- Az állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973.
- Az egész életen át tartó tanulás megvalósítása a tudás, a kreativitás és az innováció fejlesztése érdekében. A Tanács és a Bizottság 2008. évi közös időközi jelentése az „Oktatás és képzés 2010” munkaprogram megvalósításáról. Európai Községek Bizottsága, Brüsszel, 12.11.2007., COM(2007) 703.
- Az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság véleménye 2011.: „A családpolitika szerepe a demográfiai változás folyamatában: a tagállamok legjobb gyakorlatainak megosz-

- tása" Brüsszel, 2011. május 4. https://webapi.eesc.europa.eu/documents/anonymous/ces804-2011_ac_hu.doc (letöltés 2015. szeptember).
- B. Kelemen Ida (2010): Női képviselők – női képviselő? http://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_3szam/kelemen.pdf (letöltés 2010. május).
- Bajmócy Zoltán (2008): A regionális innovációs képesség értelmezése és számbavétele a tanulás-alapú gazdaságban. In: Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében. JATEPress, Szeged.
- Barber, Michael – Mona Maursched (2007): Mi áll a világ legsikeresebb iskolai rendszerei teljesítményének hátterében? McKinsey&Company, <http://mek.oszk.hu/09500/09575/09575.pdf> (Letöltés 2015. december).
- Barro, Robert – Jong-Wha Lee (2013): A New Data Set of Educational Attainment in the World, 1950-2010. Journal of Development Economics, Vol.104. <http://www.barrolee.com/data/yrsch.htm> (letöltés 2015. szeptember).
- Barro, Robert J. – Barro Jason R. (1996): Three Models of Health and Economic growth. Harvard University.
- Báthory Zoltán (1997): Az európai iskola: demokratikus és hatékony iskola. Új Pedagógiai Szemle, 10. szám.
- Becker, Gary (1962): Investment in Human Capital. A Theoretical Analysis. The Journal of Political Economy, (Supplement), Október.
- Becker, Gary (1975): Human Capital. The University of Chicago Press, Chicago.
- Bérces Kamilla (2013): A pedagógus életpálya és bevezetésének egyes kérdései. <http://www.munkajog.hu/rovatok/munkahely/a-pedagogus-eletpalya-es-bevezetese-nek-egyes-kerdesei#> (letöltés 2014. november).
- Bongaarts, John (2009): Human population growth and the demographic transition. Phil. Trans. R. Soc. B. 27. October.
- Bowman, Barbara T. (1994): Cultural Diversity and Academic Achievement. <http://www.ncrel.org/sdrs/areas/issues/educatrs/leadrsph/le0bow.htm> (Letöltés 2015. november).
- Cherlin, Andrew J. (2004): The Deinstitutionalization of American Marriage. Journal of Marriage and Family, November.
- Chikán Attila – Demeter Krisztina (szerk.) (1999): Az értékteremtő folyamatok menedzsmentje. Aula, Budapest.
- Civil társadalmi jelentés a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia megvalósításáról Magyarországon 2012-ben. Roma Integráció Évtizede Titkárság Alapítvány, 2013.
- Coombs, Philip H. (1971): Az oktatás világválsága. Rendszerelemzés. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Economic Costs of Roma Exclusion. The World Bank, 2010. ápril. http://siteresources.worldbank.org/EXTROMA/Resources/Economic_Costs_Roma_Exclusion_Note_Final.pdf (Letöltés 2015. november).
- Csepeli György (2013): Kérdések és válaszok a cigányságról. Recenzió. Magyar Tudomány 9. szám. <http://www.matud.iif.hu/2013/09/20.htm> (Letöltés 2015. február).
- Cseres-Gergely, Zsombor-Molnár, György (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In: Társadalmi riport, 2014. TÁRKI, Budapest. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf> (Letöltés 2015. november).
- Csíte András – Németh Nándor (2007): A születéskor várható élettartam kistérségi egyenlőtlenségei az ezredforduló Magyarországon. Kormányzás, 2. szám.
- Csutora Mária (2008): Környezeti kihívások és válaszok. Magyarország hozzájárulása a világ környezeti problémáihoz (1960–2005). In: Rendszerváltás és Kádárkorszak.

- Kossuth Kiadó, Budapest. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/250/1/Magyarország_hozzajarulasacikkvegl.pdf(Letöltés 2015. augusztus).
- Denison, E. F. (1964): La mesure de la contribution de l'enseignement et du „facteur résiduel” a la croissance économique, In: Le facteur résiduel et le progrès économique. OECD, Paris.
- Draskovits Imre (2003): Internet és oktatás. Vigila, 1. szám.
<http://www.communio.hu/vigilia/2003/1/draskovits> (letöltés 2004. február).
- Dupcsik Csaba (2009): A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008. Osiris Kiadó, Budapest.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/a_magyarorszag_i_ciganysag_tortenete/pages/000_konyveszeti_adatok.htm(Letöltés 2015. november).
- Easterlin, R. A. (1978): The economics and sociology of fertility: a synthesis. In: Tilly, Ch. (szerk.): Historical studies of changing fertility. Princeton. Princeton University Press.
- Education at a Glance 1998. OECD Indicators. OECD 2000. Paris.
- Education at a Glance 2008. OECD Indicators. OECD 2008. Paris.
- Education at a Glance 2009. OECD Indicators. OECD 2009. Paris.
- Education at a Glance 2012. OECD Indicators. OECD 2012. Paris.
- Education at a Glance 2013. OECD Indicators. OECD 2013. Paris.
- Education at a Glance 2014. OECD Indicators. OECD 2014. Paris.
- Education Policy Analysis. OECD 2003. Paris.
- Egy civil együttműködés javaslatai. Javaslatok a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégiához. 2012. március 6. http://www.habitat.hu/files/CivilekRomaStrat_magyar_vegleges_marc6.pdf(Letöltés 2015. november).
- EUROPE 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. European Commission Brüsszel, 2010.http://www.ksh.hu/docs/eu2011/doc/Europe_2020_-_en_version.pdf (letöltés 2015. szeptember).
- Fallis, George (2012): Rethinking Higher Education: Universal Higher Education Has Been Achieved. Working Paper. www.oise.utoronto.ca/hec/UserFiles/File/WP2UniversalHE.doc (letöltés 2014. március).
- Falussy Béla – Zoltánka Viktor (1989): Az általános- és középiskolai pedagógusok időfelhasználása, életmódja 1986/1987. I.-II. kötet, KSH-Oktatáskutató Intézet.
- Farkas Beáta (2011a): A közép-kelet-európai piacgazdaságok fejlődési lehetőségei az Európai Unióban. Közgazdasági Szemle, május.
- Farkas Beáta (2011b): A piacgazdaság intézményrendszere az Európai Unió új tagállamaiban. Statisztikai Szemle, 1. szám.
- Fazekas Károly – Köllő János – Varga Júlia (szerk.) (2008): Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért. ECOSTAT, Budapest. <http://mek.oszk.hu/08200/08222/08222.pdf> (Letöltés 2015. november).
- Fehér Márta (2003): Fehér Márta megjegyzése. Információ és tudás a társadalomban – Kerekasztal-beszélgetés. Új Pedagógiai Szemle, június,<http://ofi.hu/tudastar/informacio-tudas> (Letöltés 2015. november).
- Forray R. Katalin (1999): Cigány kisebbségi oktatáspolitikai. Educatio, 2. szám.
- Földházi Erzsébet (2013): Magyarország népességének várható alakulása 2011-2060 között. Demográfia, 2–3. szám.
- Földvári Péter – Bas van Leeuwen (2008): A magyar lakosság átlagos iskolázottságának becslése, 1920–2006. Statisztikai Szemle, 10–11. szám.

- http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2008/2008_10-11/2008_10-11_995.pdf (Letöltés 2015. október).
- Freeman, R. B. (1975): *Overinvestment in College Training?* The Journal of Human Resources. Vol. 10. No. 3.
- Freeman, R.B. (1976): *The overeducated American*. New York, Academic Press.
- Frey Mária (2009): *Nők és férfiak a munkaerőpiacon – a Lisszaboni Növekedési és Foglalkoztatási Stratégia céljainak a tükrében*.
http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-877/publikaciok/tpubl_a_877.pdf(Letöltés 2010. május).
- Friedman, George (2009): *The Next 100 Years. A Forecast for The 21St centaury*. Doubleday.
- Friedman, George (2015): *A következő évtized*. New Wave Media Kft., Budapest.
- Friedman, M – Friedman, R. (1998.): *Választhatsz szabadon*. Akadémia Kiadó, Budapest, – MET Publishing Corp., Florida-Budapest.
- Friedman, M. (1996): *Kapitalizmus és szabadság*. Akadémia Kiadó, Budapest, – MET Publishing Corp., Florida-Budapest.
- Friedman, M. (1997): *Public Schools: Make Them Private*. Education Economics, Vol. 5, No. 3.
- Friml A. – Lechnitzky Gy. – Szabó L. – Gyulai Á – Littke A. – Úrhegyi A. – Imre S. – Quint J. (1915): *A háború és az iskola. Háborús előadások az Országos Paedagógiai Könyvtárban és Tanszermúzeumban. Elmondattak 1915. február-március havában*. Budapest, 1915. Feanklin-Táesulat Magyar Irod. Intézet Könyvnyomda Kiadása.
http://mtdaportal.extra.hu/books/a_haboru_es_az_iskola.pdf (Letöltés 2015. augusztus).
- Fukuyama, Francis (2000): *A nagy szétbomlás*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Fuller, B. – R. Robinson (1999a): *Az iskolázottság hatása a nemzetgazdaság növekedésére*. In: Halász G. – Lannert J. (szerk.): *Oktatási rendszerek elmélete*. Szöveggyűjtemény. Okker Kiadó, Budapest.
- Fuller, B. – R. Robinson (1999b): *Kiterjeszti-e az állam az iskoláztatást? A tapasztalatok áttekintése*. In: Halász G. – Lannert J. (szerk.): *Oktatási rendszerek elmélete*. Szöveggyűjtemény. Okker Kiadó, Budapest.
- Fülöp Hajnalka (2014): *Mérföldkőhöz érkezett a pedagógusminősítés*. Modern Iskola 3.szám.
- Gábor R. István (1999): *Mi a hasonlóság az egyetemi tanulmányok és a disznóól között? Ajánlás és széljegyzetek*. (Varga Júlia: *Oktatás-gazdaságtan Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest, 1998. című könyvéhez). Közgazdasági Szemle, Június.
- Gábos András (2005): *A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai*. PhD értekezés. Budapest.
http://phd.lib.uni-corvinus.hu/79/1/gabos_andras.pdf(Letöltés 2015. november).
- Gábos András – Tóth István György (2000): *A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai*. Századvég, 5. évf. 19. szám.
<http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/19/gabtort.htm#fn2> (Letöltés 2015. augusztus).
- Gábos Éva (2001): *Magyarország lakosságának halandósága, egészségi állapota az ezredfordulón*. Demográfia, 1-2. szám.
<http://www.demografia.hu/kiadvanyokononline/index.php/demografia/article/view/670/342> (Letöltés 2015. október).
- Gál Cs. Sándor (2008): *A Numerus clausus törvény (1920: XXV.tc.).12|01*.
<http://www.huszadikszazad.hu/blog/gal-cs-sandor/a-numerus-clausus-torveny-1920-xxvtc> (Letöltés 2015. november).

- Galasi Péter (2000): Női–férfi kereseti különbségek Magyarországon, 1986–1996. Országos Munkaügyi Kutató és Módszertani Központ.
<http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a510.pdf> (Letöltés 2010. május).
- Gates, Bill (1999): Üzlet @ gondolat sebességével: működik a digitális idegrendszer. Geopen Kiadó, Budapest.
- Glass Ceiling Commision (1995): A Solid Investment: Making Full Use of the Nation's Human Capital. Recommendations of the Federal Glass Ceiling Commission. Washington D.C.
- Goldstein, JoshuaR. – MichaelaKreyenfeld (2011): Has East Germany Overtaken West Germany? Recent Trends in Order-Specific Fertility. Population and Development Review, September. http://www.demogr.mpg.de/publications/files/4213_1386245620_1_PDF.pdf (Letöltés 2015. december).
- Graeber, David (2013): On the Phenomenon of Bullshit Jobs. Strike! Magazine, August 17. <http://strikemag.org/bullshit-jobs/> (letöltve 2015. augusztus).
- Guigou, Elisabeth – Jean-Pierre Chevenement (1999): A pozitív diszkrimináció változatai. Kisebbségkutatás, 4. szám.
- Hablicsek István (1995): Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Készült az OTKA 400 kutatási program keretében. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
<http://demografia.hu/kiadvanyonline/index.php/kutatasijelentesek/article/download/2045/2225> (Letöltés 2015. augusztus).
- Hablicsek László (2007): A roma népesség iskolázottságának területi alakulása: tények és becslések. Kisebbségkutatás, 4. szám.
- Hajdu Gábor, Mike Károly (2013): Szegénység és a társadalmi kirekesztés megoldása, a korábbi tapasztalatok és értékelési eredmények áttekintése. Készült a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség megbízásából. HÉTFA Elemzőközpont.
- Harbison F. – Myers C. A. (1966): Elméletek az emberi erőforrás fejlődéséről. In: Illés Lajosné (szerk.): Az oktatás gazdaságossága. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Harbison, F. (1968): Emberi erőforrások és fejlődés. In: Az oktatás tervezése. Tanulmányok. UNESCO, Tankönyvkiadó, Budapest.
- Harnessing the Potential of ICTs for Literacy Teaching and Learning. Effective Literacy and Numeracy Programmes using Radio, TV, Mobile Phones, Tablets, and Computers. UNESCO Institute for Lifelong Learning 2014. <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002295/229517E.pdf> (Letöltés 2015. október).
- Hárs Ágnes (1992): A nemzetközi migráció néhány problémájáról. Szociológiai Szemle, 2. szám.
- Hayek, Friedrich A. von (1995): Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok. KJK. Budapest.
- Health and the Roma Community, analysis of the situation in Europe. Bulgaria, Czech Republic, Greece, Portugal, Romania, Slovakia, Spain. FSG. Madrid, 2009. http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/roma_health_en.pdf (Letöltés 2015. december).
- Heltai László (1998): Alternatív gazdasági mutatók. Eszmelet, 10. évf. 39.szám. <http://www.freeweb.hu/eszmelet/39/alternativ39.html> (Letöltés 2011. július).
- Herche Veronika (2010): Háztartási munkamegosztás – azonosságok és különbségek Európában. Demográfia, 1. szám.
http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2010_1/Demografia_2010_1_Herche.pdf (Letöltés 2010. május).

- Herold, Jeffrey (1974): Sputnik in American Education: A History and Reappraisal. McGill Journal of Education, Vol. 9, No 002.<http://mje.mcgill.ca/article/download/6971/4913> (Letöltés 2014. március).
- Higher Education to 2030. Volume 1.: Demography. OECD 2008.http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/education/higher-education-to-2030-volume-1-demography_9789264040663-en#page1 (Letöltés 2015. december).
- Highfield, Roger (2007): Future of science: 'We will have the power of the gods'. The Telegraph, Oct. 23.<http://www.telegraph.co.uk/news/science/science-news/3311478/Future-of-science-We-will-have-the-power-of-the-gods.html> (Letöltés 2015. augusztus).
- Hirschman, A. O. (2000) : Versengő nézetek a piaci társadalomról és egyéb újkeletű írások. Józsefvegytankönyvek, Budapest.
- Hirschman, A. O. (1995): Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hobsbawm, Eric J.(1993): Etnikai identitás és nacionalizmus, Világosság, 4. szám.
- Holló Mária (1974): Technika és társadalom. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Hronszky Imre (2005): Az innováció politika megalapozása evolucionista megközelítéssel. In: Buzás N. (szerk.) (2005): Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged.http://www.pillangokutatas.bffd.hu/kutatas_pdf/kozfoglalkoztatottak-jellemzoi.pdf (Letöltés 2015. november).
- Human Development Report 2014. United Nations Development Programme, New York 2014.
<http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf> (Letöltés 2015. november).
- Husz Ildikó (2002): Az emberi fejlődés indexe. In: Lengyel György (szerk.): Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből. BKÁE, Budapest.<http://www.lib.uni-corvinus.hu/pdf/indikatorok.pdf> (letöltés 2011. július).
- Husz Ildikó (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. Demográfia, 1. szám.
- HVG 2014. július 9. Megkérdeztük a tanároktól, hogy vannak. Nem jól! Nagyon nem jól! http://hvg.hu/plazs/20140709_megkerdeztuk_a_tanaroctol_hogy_vannak (Letöltés 2015. december).
- Információ és tudás a társadalomban. Kerekasztal-beszélgetés.<http://www.oki.hu/cikk.php?kod=2003-06-tf-Kiss-Info.html> (Letöltés 2004. október).
- Iván László (2002): A gerontológia újabb eredményei: az egészséges öregedés esélyei és kockázatai. Hippocrates, 6. szám.
- Jánossy Ferenc (1966): A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Jerlando F. L. Jackson – Elizabeth M. O'Callaghan (2007): The Glass Ceiling: A Misunderstood Form of Discrimination. An Annotated Bibliography. Educational Leadership and Policy Analysis University of Wisconsin-Madison.
https://www.pdfFiller.com/en/project/53853744.htm?form_id=6812000 (Letöltés 2015. december).
- Józan Péter (2009): Halálzási viszonyok és életkilátások a 21. század kezdetén a világ, Európa és Magyarország népességében. Magyar Tudomány, október.
- Kállai Ernő – Szajbély Katalin (2011): A romaintegráció dilemmái. Európai Tükör, 3. szám.
- Kamarás Ferenc (2000): Termékenységi, népesség-reprodukció. TÁRKI. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a672.pdf> (Letöltés 2015. augusztus).

- Karaim, Reed (2001): Expanding Higher Education. Should every country have a world-class university? CQ Global Researcher, Nov. 15. http://www.sagepub.com/chamblissintro/study/materials/cq_researcher/cq_11hghred.pdf (Letöltés 2014. március).
- Kertesi Gábor (1998): Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. Replika 29.
- Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás marandó sokkja. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, MTA KTI, BWP, 4. szám.
- Keynes, John Maynard (1930): Economic Possibilities for our Grandchildren. <http://www.econ.yale.edu/smith/econ116a/keynes1.pdf> (Letöltve 2015. augusztus).
- Keynes, John Maynard (1937): A csökkenő népesség néhány gazdasági következménye. http://tek.bke.hu/keynes120/docs/keynes_population.pdf (Letöltés 2015. augusztus).
- Koltai Luca (2013): A közfoglalkoztatottak jellemzői. Esély Labor Egyesület.
- Komenczi Bertalan (1997): On-line. Az információs társadalom és az oktatás. Új Pedagógiai Szemle, július-augusztus. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/muszaki/szamtech/wan/hatasok/on-line/html/on-line.htm> (Letöltés 2015. augusztus).
- Koncz Katalin (2014): Nők a parlamentben 1990-2014. Statisztikai Szemle, 6. szám.
- Kopp Mária– Skrabski Árpád (2007): A magyar népesség életkilátásai. Magyar Tudomány, 9. szám.
- Kotler, Philip (2002): Marketingmenedzsment. KJK-Kerszöv Kiadó, Budapest.
- Kozma Tamás (1995): Etnocentrizmus. In: Vastagh Zoltán (szerk.): Értékatadási folyamatok és konfliktusok a pedagógiában. Szöveggyűjtemény. JPTE Tanárképző Intézet Pedagógia Tanszéke, Pécs.
- Kozma Tamás (1998a): Az oktatásügy globalizálódása. In: Kozma Tamás (szerk.): Euroharmonizáció. Educatio Kiadó, Budapest.
- Kozma Tamás (1998b): Expanzió. Educatio, 1. szám.
- Kozma Tamás (szerk.) (1986): A tervezés és döntés anatómiája. OKI, Budapest.
- Kozma Tamás (2000): Negyedik fokozat? Info-Társadalomtudomány, 49. szám.
- Ladányi Andor (1995): A felsőoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. História, 3. szám
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Ki a cigány? Kritika, december.
- Laki János – Palló Gábor (2001): Projektvilág és informális hálózat a tudományban. http://21st.century.phil-inst.hu/2001_dec_konf/LAKI_PALL.pdf (Letöltés 2015. november).
- Langerné Rédei Mária (2009): A tanulói migráció és a munkapiac. In: Illés Sándor (szerk.): Magyarország vonzásában. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Lévai Katalin (2000): Feminizmustörténet II. A jó családtól a munkahelyig – átlépés a magánszférából a közszférába. Esély, 2. szám. http://www.esely.org/kiadvanyok/2000_2/levai.pdf (Letöltés 2015. december).
- Lévai Katalin (2009): A nők politikai reprezentáltsága. Európai uniós körületekintés. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-876/publikaciok/tpubl_a_876.pdf (Letöltés 2010. május).
- Liégeois, Jean-Pierre (2002): Romák, cigányok, utazók. Pont Kiadó, Budapest.
- List, F. (1940): A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Magyar Közgazdasági Társaság Kiadása, 1940, Budapest.
- Literacy for Life: Further Results from the Adult Literacy and Life Skills Survey. Second International ALL Report. OECD, Statistics Canada, 2011.
- Matthews, Chris (2014): Poor Germany: Why the east will never catch up to the west. Fortune Magazin, november 9.

- Mazsu János (2012): Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825-1914. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Mihály Ildikó (2009): Milyen lesz a jövő iskolája? OFI Tudástár.
<http://ofi.hu/tudastar/oecd-tanulmanyok/milyen-lesz-jovo>(Letöltés 2015. október).
- Mosonyiné Fried Judit (2008): Fordulópontok a tudománypolitikában. In: Mosonyiné Fried Judit – Tolnai Márton (szerk.): Tudomány és politika. Typotex Kiadó, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (2003): A felsőoktatásba vezető út – és a társadalmi hátrányok kompenzációja. *Educatio*, 2. szám.
- NASA-funded study (2014): Industrial civilisation headed for 'irreversible collapse'?
<http://www.theguardian.com/environment/earth-insight/2014/mar/14/nasa-civilisation-irreversible-collapse-study-scientists> (Letöltés 2015. december).
- Nelson, Tammy (2014): The Future of Marriage.http://www.huffingtonpost.com/tammy-nelson-phd/the-future-of-marriage_b_6265428.html (Letöltés 2015. december).
- Némédi Dénes (2002): Még egyszer a sikeres évszázadról. *Szociológiai Szemle*, 3. szám.
- Neményi Mária (2000): Identitás vagy stigma? *Élet és irodalom*, október 20.
- Nemzeti Társadalmi Felzárkózási és Roma Stratégia tervezetének rövidített összefoglalója. KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság, Budapest, 2011. szeptember.http://romagov.kormany.hu/download/0/cc/10000/Strat%C3%A9gia_r%C3%B6vid_%C3%B6sszefoglal%C3%B3.pdf(Letöltés 2015. november).
- Nemzeti Társadalmi Felzárkózási Stratégia – mélyszegénység, gyermekszegénység, romák – (2011–2020). KIM Társadalmi Felzárkózásért Felelős Államtitkárság, Budapest, 2011. november.<http://romagov.kormany.hu/download/8/e3/20000/Strat%C3%A9gia.pdf> (Letöltés 2015. november).
- Nordhaus, W. – Tobin, J. (1972): Is Growth Obsolete? In: Milton Moss (szerk.): *Economic Growth*. National Bureau of Economic Research, Columbia University Press, New York.
- Nordhaus, W. (2002): The Health of Nations: the contribution of improved health to living standards. National Bureau of Economic Research, Working Paper, 8818., Cambridge.
- Nyíri Kristóf (2000): A virtuális egyetem filozófiájához. *Liget*, február.
- Olajos Árpád – Öry Istvánné (1969): A keresetek népgazdasági arányai. *Statisztikai Szemle*, 3. szám.
- Orosz Éva (1989): Az egészségügy területi egyenlőtlenségei – az újraértelmezés szükségességéről. *Tér és Társadalom*, 2. szám.
- Orwell, George: 1984.<http://mek.oszk.hu/00800/00896/00896.pdf>
- Őri Péter – Spéder Zsolt (2012): Demográfiai portré. Jelentés a magyar népesség helyzetéről. KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Papp Z. Attila (2011): Idősoros roma tanulói arányok és kihatásuk a kompetenciaeredményekre. *Pro Minoritate*, 3. szám.<http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2011/ProMino11-3-08-Papp.pdf>(Letöltés 2015. december).
- Pénzes, János – Zsolt Radics (2012): Roma Population on the Peripheries of the Visegrad Countries. Spatial trends and Social challenges. DIDAKT Kft., Debrecen.
http://geogis.detek.unideb.hu/100/tarsadalom/kiadvanyok/Roma_population_FULL_BOOK_1.pdf (Letöltés 2015. december).
- Pete Péter (2005): Politika és gazdaság. In: Gallai Sándor – Török Gábor(szerk.): *Politika és politikatudomány*. Aula Kiadó, Budapest.
- Pilinská, Viera – Boris Vaňo (2013): Comparative analysis of existing major population projections in eight South-East European countries. INFOSTAT, Bratislava.

- <http://www.seemig.eu/downloads/outputs/SEEMIGOverviewofpopulationprojections.pdf> (Letöltés 2015. december).
- Polányi Károly (1976): Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Polányi Mihály (1992): A központi irányítás hatóköre. In: Nagy Endre – Újlaki Gabriella (szerk.): Polányi Mihály filozófiai írásai II., Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Polónyi István (1986): Oktatási rendszer az erőforrás-korlátos gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 11. szám.
- Polónyi István (2002): A hazai felsőoktatás gazdálkodásának szabályozása. *Competitio*, 1. szám.
- Polónyi István (2002): Az oktatás gazdaságtana. Osiris Kiadó, Budapest.
- Polónyi István (2004): A szakmai képzés és a szakmai műveltség átalakulásai. *Educatio*, 2. szám.
- Polónyi István (2006): A munkaerőpiacra orientált felsőoktatási minőségbiztosítás. In: Bálint Julianna – Polónyi István – Siklós Balázs (szerk.): A felsőoktatás minősége. FKI, Budapest.
- Polónyi István (2006): Az Akadémia diszkrét bája. Beszélő, október.
- Polónyi István (2006b): Az egyetemvezetés lassú változása. *Educatio*, 4. szám.
- Polónyi István (2006c): Vágyak és valóság. A hazai felsőoktatási intézmények gazdasági autonómiájának kérdése az ezredfordulón. In: Kelemen Elemér – Falus Iván (szerk.): Tanulmányok a neveléstudomány köréből 2005. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Polónyi István (2007): Piac helyett adminisztráció? *Educatio*, 2. szám.
- Polónyi István (2008): Oktatás, oktatáspolitikai, oktatásgazdaság. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Polónyi István (2008b): Érintetlen sztálinikumok – változatlanosság az Akadémián. Beszélő, május.
- Polónyi István (2010) (szerk.): Az akadémiai szféra és az innováció. A hazai felsőoktatás és a gazdasági fejlődés. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Polónyi István (2010): Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna. *Educatio*, 3. szám.
- Polónyi István (2014): Régi, új felsőoktatási expanzió. *Educatio*, 2. szám.
- Polónyi István – Timár János (2001): Tudásgyár vagy papírgyár. Új mandátum Kiadó, Budapest.
- Polónyi István – Timár János (2001b): A tanárok keresete és a tudást fejlesztő felsőoktatás. Közgazdasági Szemle, október.
- Pongrácz Tiborné – Murinkó Livia (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-881/publikaciok/tpubl_a_881.pdf (Letöltés 2010. május).
- Roma Inclusion Index 2015. Decade of Roma Inclusion Secretariat Foundation 2015. http://www.romadecade.org/cms/upload/file/9810_file1_roma-inclusion-index-2015-s.pdf (letöltés 2015. október).
- Rose, Michael R. – Laurenced Mueller (1998): Evolution of Human Lifespan: Past, Future, and Present. *American Journal of Human Biology*, 10.
- Rosefsky Saavedra, Anna – V. Darleen Opfer (2012): Teaching and Learning 21st Century Skills: Lessons from the Learning Sciences. RAND Corporation. <http://www.aare.edu.au/data/publications/2012/Saavedra12.pdf> (Letöltés 2015. október).
- Roszak, Theodore (1990): Az információ kultusza. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Ruttan, W. Vernon (2006): Is War Necessary for Economic Growth? Military Procurement and Technology Development. New York: Oxford University Press.

- Sagan, Carl (2010): Korok és démonok. Typotex Kiadó, Budapest.
<http://dydudu.hu/konyv/tudom/kor/kor.html> (Letöltés 2015. december).
- Sajtóközlemény a Tanács 3089. üléséről. Foglalkoztatás, Szociálpolitika, Egészségügy és Fogyasztóvédelem. Foglalkoztatás és szociálpolitika. (Elnök Balog Zoltán Magyarország társadalmi felzárkózásért felelős államtitkára.) Brüsszel, 2011. május 19. http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-11-135_hu.pdf (Letöltés 2015. november).
- Sapir, Andre (2006): Globalization and the Reform of European Social Models. *Journal of Common Market Studies*, 2. szám.
- Sárosi Annamária – Tóth Pál Péter (2009): Mérési lehetőségek a nemzetközi vándorlás-statisztikában. *Statisztikai Szemle*, 7–8. szám.
- Sáska Géza (2013): Centralizáció, decentralizáció, demokrácia. *Educatio*, 1. szám.
- Schultz, Th. W. (1983): Beruházások az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Schultz, Th. W. (1993): The Economic Importance of Human Capital in Modernization. *Education Economics*, Vol. 1, No. 1.
- Schulze, Max-Stephan (2007): Origins of Catch-up Failure: Comparative Productivity Growth in the Hapsburg Empire, 1870-1910. Working Papers, No. 100/07. London School of Economic. <http://www.lse.ac.uk/economicHistory/pdf/WP100MS.pdf> (Letöltés 2015. október).
- SEEMIG (2014). A SEEMIG – Managing Migration in South East Europe transznacionális együttműködési projekt „Helyzetkép a magyarországi elvándorlásról” című sajtótájékoztatójának sajtóanyaga. Központi Statisztikai Hivatal, 2014. október 1. http://www.ksh.hu/docs/szolgaltatasok/sajtoszoba/seemig_sajto_reszletes.pdf (Letöltés 2015. október).
- Semjén András (2013): Költségmegosztás a felsőoktatásban. Utak és tévutak. MTA Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- Shapin, Steven – Christopher Marty (2000): How to live forever: lessons of history. *The British Medical Journal*, 321, no. 7276. http://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3353809/Shapin_How.pdf?sequence=2 (Letöltés 2015. október).
- She Figures 2009. Statistics and Indicators on Gender Equality in Science. European Commission. https://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/she_figures_2009_en.pdf (Letöltés 2015. november).
- Slaughter, Sheila – Leslie, Larry L. (1997): Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University. Baltimore, MD.: The John Hopkins University Press.
- Smith Ádám (1940): A nemzetek jóléte I. – II. kötet. Kiadja a Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Smith, Adam (1992): A nemzetek gazdagsága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Solow, R., M. (1957): Technical Change and the Aggregate Production Function. *The Review of Economics and Statistics*, Aug. <http://faculty.georgetown.edu/mh5/class/econ489/Solow-Growth-Accounting.pdf> (Letöltés 2015. október).
- Spéder Zsolt (2014): Demográfiai helyzetkép – Magyarország 2014. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. <https://www.nth.gov.hu/hu/media/download/701> (Letöltés 2015. július).
- Spéder Zsolt (szerk.) (2011): Demográfiai jövőkép. Magyarország demográfiai jövőjét meghatározó tényezők alakulásának áttekintése és értékelése a fenntarthatóság szempontjából. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. http://www.nfft.hu/dynamic/NFFT_muhelytanulmanyok_1_KSH_NKI_demografia_2011.pdf (Letöltés 2015. október).

- Statisztikai Tájékoztató Oktatási Évkönyv 2012/2013. Emberi Erőforrások Minisztériuma 2013. Budapest.
- Stiglitz, E. Joseph (2000): A kormányzati szektor gazdaságtana. KJK Kerszöv, Budapest.
- Szívós Péter – Tóth István György (szerk.) (2013): Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor Jelentések 2012. Budapest 2013. április.http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf (Letöltés 2015. szeptember).
- Szívós Péter – Tóth István György (szerk.) (2015): Jól nézünk ki (...?)! Háztartások helyzete a válság után. TÁRKI Monitor Jelentések 2014. Budapest 2015. március.http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf (Letöltés 2015. szeptember).
- TALIS 2013 Results: An International Perspective on Teaching and Learning. OECD, 2013.
- Teichler, Ulrich (2003): Az európai felsőoktatási reformok főbb kérdései. *Educatio*, 1. szám.
- The 2015 Revision of World Population Prospects. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. UN, 2015. <http://esa.un.org/unpd/wpp/> (letöltés 2015. augusztus).
- The Global Talent Competitiveness Index 2014. Growing talent for today and tomorrow. INSEAD, 2014.<http://global-indices.insead.edu/documents/GTCIBrochure2014.pdf> (Letöltés 2015. október).
- The Human Capital Report 2015. World Economic Forum, 2015. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2015.pdf (Letöltés 2015. december).
- The Human Capital Report. World Economic Forum, 2013. http://www3.weforum.org/docs/WEF_HumanCapitalReport_2013.pdf (Letöltés 2015. december).
- Tóth Olga (2007): Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében. *Magyar Tudomány*, 12. szám.
- Tudománypolitikai Stratégia (2014-2020). <http://2010-2014.kormany.hu/download/2/4f/f0000/2013%2009%2012%20Tudomanyopolitikai%20Strategia%20honlapra.pdf> (letöltés 2015. december).
- UNESCO Human Development Report 2014.<http://hdr.undp.org/en/content/table-1-human-development-index-and-its-components> (letöltés 2015. augusztus).
- Vámos Éva (é.n.): A nők részvételének megteremtése a tudományban és technikában Magyarországon recepciók sorozata.http://tbeck.beckground.hu/filo/htm/6/609_belső.htm (Letöltés 2015. október).
- Van de Kaa, Dirk (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42 (1).
- Van de Kaa, Dirk (1997): Európa második demográfiai átmenete. (Részlet.) http://web.adatbank.transindex.ro/pdfdok/web8-9_08_vdKaa.pdf (Letöltés 2015. augusztus).
- Vanicsek Mária (et al.) (2002) : Az egészségügy makrogazdasági összefüggésrendszere. GKI Gazdaságkutató Rt., Budapest.
- Varga Attila (2004): Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Közgazdasági Szemle*, március.
- Varga Júlia (1998.): Oktatás-gazdaságtan. *Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest.
- Weon, Byung Mook – Jung Ho Je (2009): Predicting Human Lifespan Limits. Cornell University Library.<http://arxiv.org/abs/0908.3503> (Letöltés 2015. december).

What Schools for the Future? OECD, 2001.

<http://www.oecd.org/site/schoolingfortomorrowknowledgebase/futuresthinking/scenarios/38967594.pdf> (Letöltés 2015. november).

Women in Business and Management. Gaining Momentum Abridged Version of the Global Report. International Labour Organization, 2015.http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_334882.pdf (Letöltés 2015. október)

World Population Prospects. The 2015 Revision. United Nations, New York, 2015.

http://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/Key_Findings_WPP_2015.pdf (Letöltés 2015. augusztus).